

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**SKOTSKÉ OSVÍCENSTVÍ A VZNIK
MODERNÍCH VĚD O ČLOVĚKU SE ZAMĚŘENÍM
NA ADAMA FERGUSONA A WILLIAMA
ROBERTSONA**

Mgr. Svatava Heinlová

Plzeň 2012

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Teorie a dějiny vědy a techniky

Disertační práce

**SKOTSKÉ OSVÍCENSTVÍ A VZNIK
MODERNÍCH VĚD O ČLOVĚKU SE ZAMĚŘENÍM
NA ADAMA FERGUSONA A WILLIAMA
ROBERTSONA**

Mgr. Svatava Heinlová

Školitel: Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.

Katedra antropologických a historických věd

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2012

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci zpracovala samostatně a vyznačila jsem použité prameny tak, jak je to ve vědecké práci obvyklé.

Plzeň, leden 2012

.....

Děkuji svému školiteli prof. RNDr. Ivo Budilovi, Ph.D., DSc.za odborné vedení a podporu při vypracování disertační práce.

OBSAH

1	ÚVOD	1
2	NÁSTIN KULTURNÍHO KLIMATU A PODMÍNEK OVLIVŇUJÍCÍCH CHARAKTER SKOTSKÉHO OSVÍCENSTVÍ	8
2.1	Vliv typu náboženství na společnost a podnikatelský duch protestantismu	10
2.2	Podnikatelský duch protestantismu v rámci skotského kalvinismu?	13
2.3	Vliv mezinárodního rozložení ekonomických sil na spo- lečnost a vznik kapitalismu. Teorie světového systému Immanuela Wallersteina	17
2.4	Vývoj skotské společnosti v druhé polovině sedmnáctého a během osmnáctého století	19
2.5	Obory a vědní disciplíny rozvíjené v realitě skotského osvícenství	22
2.6	Souhrnný přehled vlivu kalvinismu na charakter skotského osvícenství	25
3	OBRAZ SKOTSKÉHO OSVÍCENSKÉHO MYŠLENKO- VÉHO Hnutí VE VYBRANÝCH DOBOVÝCH PERIO- DICÍCH	32
4	VYBRANÍ PŘEDSTAVITELÉ SKOTSKÉHO OSVÍCEN- STVÍ 18. STOLETÍ A JEJICH PŘÍSPĚVEK KE VZNIKU MODERNÍCH VĚD O ČLOVĚKU	50
4.1	Život a dílo Adama Fergusona	50
4.2	Fergusonovo pojetí společnosti a lidské přirozenosti	60
4.3	Život a dílo Williama Robertsona.	83

5	MYŠLENKY SKOTSKÉHO OSVÍCENSTVÍ V 19. STOLETÍ A JEJICH VÝDOBYTKY. POJEDNÁNÍ NA PODKLADĚ ANALÝZY PRÁCE JAMESE MILLA DĚJINY BRITSKÉ INDIE	108
6	ZÁVĚR	126
7	SUMMARY	131
8	RESÜMEE	133
9	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	136
10	PŘÍLOHY	143
10.1	Adam Ferguson: Otázka přirozeného stavu	144
10.2	William Robertson: Historické doklady a ilustrace	152
10.3	Obraz skotského osvícenství v publikacích dostupných v českém a anglosaském prostředí	158
10.4	Mapa Skotska: základní členění	168
10.5	Portrét Adama Fergusona	169
10.6	Portrét Williama Robertsona	170
10.7	Edinburgh	171
10.8	<i>Edinburgh Review</i> .No. 1. 1755. Titulní strana	172
10.9	<i>Edinburgh Review. Critical Journal</i> . Sv. 1. Říjen 1802- leden 1803. Rejstřík (A-P), s. 511-515	173
10.10	<i>Edinburgh Review. Critical Journal</i> . Obsah č. XVII	178
10.11	Hlavní představitelé skotského osvícenství	179

1 ÚVOD

Předkládaná disertační práce historiografického charakteru je věnována skotskému osvícenství, a to tomu jeho proudu, který vedl ke vzniku moderních věd o člověku. Zaměřuje se zejména na několik méně známých osobností, jejichž jména a dílo zůstávají jak anglicky, tak zejména česky mluvící širší veřejnosti neznámé. Dva z nich, Adam Ferguson a William Robertson, jsou v obsáhlejších portrétech představeni v českém jazyce vůbec poprvé. Až donedávna byli zájemci o jejich dílo odkázáni na specializované archivy vzácných tisků. Tato mezera se začíná zaplňovat až teprve v několika doslova posledních letech jednak zpřístupněním originální verze některých titulů v jejich digitalizované onlinové podobě, jednak jejich publikováním v moderní knižní úpravě. Oba si přitom naši pozornost plně zaslouží, a to nejenom v rámci diskuse o skotském osvícenství. Oba přispěli významnou měrou k rozvoji empirického přístupu k zkoumání lidské společnosti, jejich dějin a společenských a hospodářských zákonitostí uplatňováním principů používaných v přírodních vědách. Oba se vyznamenali rovněž na poli historie a etnografie, i když Adam Ferguson a jeho stěžejní dílo *Pojednání o dějinách občanské společnosti* (*An Essay on the History of Civil Society*, 1767) budou asi navždy spojováni v první řadě s počátky sociologie, kdežto William Robertson, jeden z triumvirátu nejvýznamnějších britských historiků osmnáctého století, průkopník metodologie moderní historiografie a autor děl jako *Dějiny Skotska* (*History of Scotland*, 1759) a *Dějiny vlády Karla V.* (*History of the Reign of Charles the Fifth*, 1769) díky svým fenomenálním *Dějinám Ameriky* (*History of America*, 1777) s rozvojem etnografie a s počátky kulturní a sociální antropologie.

V českém prostředí bývá, v rozporu s obrazem prezentovaným v zahraničí, termín „skotské osvícenství“ někdy zpochybňován a na skotské osvícenství pak bývá mylně nahlíženo jako na pouhou geografickou odnož osvícenství anglického, aniž by byla brána v potaz jeho specifika, odlišující jej, při existenci společných styčných ploch, od ostatních forem osvícenství. Přitom skotské osvícenství je uznáváno zejména v anglosaském světě již nejméně od

osmdesátých let dvacátého století jakožto svébytná národní forma osvícenského myšlenkového hnutí osmnáctého až začátku devatenáctého století, která si v žádném případě nemohla stěžovat na nedostatek osobností.

Nedostatečnou znalostí faktů bývá podobně poznamenáno chápání charakteru skotského osvícenství v porovnání s charakterem osvícenství francouzského a německého. K jiné misinterpretaci skotského osvícenství dochází, když je jeho podíl na rozvoji novodobých dějin příliš zúženě chápán především či výlučně jakožto příspěvek k technickému pokroku a rozvoji přírodních věd, či výlučně tzv. věd o člověku.

Příčinu lze ve všech těchto případech spatřovat právě v tom, že celosvětově se v rámci diskutovaného období upírá pozornost pouze na několik málo skotských velikánů. Ostatním jménům, dokreslujícím obraz tohoto mnohohrstevného hnutí, nebyla dosud věnována dostatečná pozornost, či výsledky působení mnohých z nich nebyly systematizovány, a jsou veřejnosti těžko dostupné.

Cílem předkládané disertační práce je přispět k vytvoření ucelenějšího obrazu skotského osvícenství v rámci světového kulturního kontextu zprostředkováním detailnějšího vhledu do proudu vedoucího posléze k ustanovení moderních věd o člověku. Je zaměřena zejména na českého uživatele limitovaného jazykovou bariérou a mizivou původní odbornou i překladovou produkcí na příslušné téma v České republice. Právě skutečnost, že české veřejnosti nehovořící anglicky se nedostávají ohledně problematiky skotského osvícenství informace ve srovnatelném rozsahu a obsahu (zohledňujícím trendy současné historiografie), v jakém je získává čtenář anglicky psané literatury, autorku oslovila a motivovala. Zejména této cílové skupině pak práce chce na základě deskripce, analýzy a vyhodnocení existujících primárních a sekundárních zdrojů rozličného charakteru (monografie a kapitoly dalších titulů vztahující se k dané problematice, studie v odborném zahraničním tisku, dobová korespondence, dobová periodika) poskytnout syntetizující výsledný materiál přinášející, ve svém zamýšleném záběru a rozsahu literaturou dostupnou v českém prostředí dosud neuspokojivě zpracovaný, ucelený přehled

vymezených aspektů dané problematiky, aniž by si ovšem kladla nároky na zpracování tohoto komplexního tématu vyčerpávajícím způsobem.

Při analýze byla uplatněna komparativní metoda - myšlenky a tvorba zastoupených autorů dosud čekajících na své objevení a uznání jsou konfrontovány s postoji kapacit, zejména Davida Huma a Adama Smithe, a kde je to účelné, i představitelů anglického, francouzského, případně německého osvícenství. V průběhu práce je věnována nemalá pozornost zkoumání platnosti názoru, že náboženská orientace země ovlivňuje charakter vývoje dané společnosti, či se na něm alespoň podílí jako jeden z určujících faktorů.

Pojetí samotného termínu „vědy o člověku“ je rovněž náležitě vymezeno, neboť neodpovídá dnešnímu členění věd. V disertační práci je ozřejměn jeho původ pocházející z jeho širokého dobového významu prezentovaného představou Davida Huma o jednotě věd a definovaného v rámci jeho díla *A Treatise of Human Nature* v stati *The Science of Man*. S termínem „vědy o člověku“ je posléze ve shodě s dnešním odborným chápáním pracováno v souvislosti s pokusy skotských osvícenských myslitelů o formulování zákonitostí hospodářského a společenského vývoje vyvolaného průmyslovou revolucí.

Obory jako medicína, chemie, botanika, biologie či geologie, které ve stejné době zaznamenávají ve Skotsku nebývalý rozvoj, jsou v disertační práci diskutovány¹, nicméně nejsou v centru pozornosti. Domníváme se, že si, společně s matematikou a fyzikou, do budoucna zaslouží důkladné zpracování v samostatném titulu věnujícím se jinak vymezenému zaměření skotského osvícenství, než je to mnou předkládané.

¹ Jako informační zdroj zde kromě jiných zdrojů výborně posloužila publikace PORTER, R. (ed.) (2003): *The Cambridge History of Science. Volume 4. Eighteenth-Century Science*. Cambridge: Cambridge University Press. Až překvapivě užitečná se v tomto směru dále ukázala jednotlivá čísla několika ročníků dobových edinburských periodik, *Edinburgh Review a Edinburgh Review. Critical Journal*.

Dvě zásadní teze disertace, které jsou zde obhajovány, jsou tvrzení, že 1) skotské osvícenství (vymezené zhruba léty 1740 až 1800, popřípadě 1815) je třeba chápat jako svébytnou národní formu v rámci širokého osvícenského hnutí a 2) že sledované údobí charakterizují ve Skotsku především, ne však výlučně, tři oblasti zájmu, morální filosofie, historie a ekonomie, v nichž skotští osvícenci dosáhli takové úrovně, že položili základy moderních věd o člověku, a že to bylo proto, že výrazně tíhli k sociologickému chápání přirozeného pokroku člověka a vztahu člověka a společnosti.

Co se týče prvního z výše uvedených předpokladů, vycházíme z názoru, že se současná věda přiklání ke koncepci sociální a dějinné podmíněnosti poznání. V kontextu hodnocení osvícenského hnutí se za tento přístup jednoznačně postavil Jeremy Black ve své knize *Evropa osmnáctého století* z roku 1990, která vyšla v českém překladu v roce 2003: „*Chápeme-li osvícenství jako výrazový prostředek nových sekulárních idejí, zvláště uplatnění rozumu ve vědění, pak tento výraz můžeme používat napříč celým kontinentem. Tím však do té míry pozbude specifického významu, že přestane být užitečný jako pojem analýzy.*“²

Očekává se, že disertační práce prokáže nosnost postulátu o potřebě akcentace individuálního v rámci obecného.

Pokud jde o druhou zmiňovanou premisu, vycházíme z názoru, že v éře skotského osvícenství došlo oproti sedmnáctému století a první polovině osmnáctého století k zvýšení významu tzv. věd o člověku na úkor věd zkoumajících řád a zákony, kterými se řídí vesmír, včetně matematiky, byť i ty se nadále rozvíjely zásluhou vědců, mezi nimiž vynikal (po předčasném úmrtí matematika prvořadého významu Colina Maclaurina v roce 1746) zejména John Playfair. Šíře tematického záběru skotských osvícenců napříč obory, která má obhájit druhou z těchto premis, je objektivně posouzena a statisticky vyhodnocena na podkladě analýzy vybraných čísel dobového odborného periodika *Edinburgh Review*.

²

Black (2003, 251)

Očekává se, že disertační práce prokáže nosnost i druhého postulátu.

Disertační práce je rozdělena do čtyř kapitol následujících po obecném *Úvodu*. Jednotlivé kapitoly jsou tematicky koncipovány jako samostatné rozsáhlejší celky, nicméně jsou rovněž vzájemně provázány. Mají následující sled a obsah:

První kapitola nese název *Nástin kulturního klimatu a podmínek ovlivňujících vznik a charakter skotského osvícenství*. Přehled diskutuje otázku vlivu „předosvícenského podhoubí“ ve Skotsku, ať již se jedná o geografické podmínky Skotska či jeho historicko-politický a duchovní vývoj. Klade si otázku, do jaké míry je teze Maxe Webera o rozhodném vlivu protestantské etiky obhajitelná jako vysvětlení ekonomického vzestupu zemí severozápadní Evropy v raném novověku vůbec a zda se duch kapitalismu takto projevil díky „racionálnímu náboženství“ kalvinismu jakožto státní ideologii v samotném protestantském Skotsku, či zda je na nebyvalý ekonomický rozkvět Skotska druhé poloviny osmnáctého století nutno pohlížet společně s Immanuelem Wallersteinem, v dimenzích jeho teorie světového systému, jako na důsledek regionální dělby práce v raném evropském kapitalismu 16. století, či je víceméně samozřejmým důsledkem tradičního skotského zaměření na potřeby komunity.

Druhá kapitola, *Obraz skotského osvíceneckého myšlenkové hnutí ve vybraných dobových periodících*, se na základě analýzy obsahu dobového tisku, a zejména pak vybraných čísel edinburského periodika, *Edinburgh Review*, a jejich statistického vyhodnocení pokusí, jak bylo zmíněno již výše, objektivně dokumentovat šíři tematického záběru skotských osvícenců napříč obory a zároveň obhájit premisu, že skotské osvícenství ve sledovaném období charakterizují především tři oblasti zájmu, morální filosofie, historie a ekonomie.

Stěžejní částí disertační práce je třetí kapitola, nazvaná *Vybraní představitelé skotského osvícenství 18. století a jejich příspěvek ke vzniku moderních věd o člověku*. Osvícenství všeobecně charakterizuje zvýšená snaha uchopit na podkladě filosofie, historie a etnografie (případně ranné antropologie) zákonitosti vývoje lidské společnosti a vztahy uvnitř ní. Tato kapitola se zaměřuje na podkladě analýzy díla Adama Fergusiona a Williama Robertsona,

v konfrontaci s názory dalších myslitelů, na specifika tzv. skotské varianty filosofické historie, oné zvláštní syntézy výše zmíněných disciplín v rámci skotské morální filosofie, která vedla ke vzniku věd o člověku, na její zdroje a variantnost. Slouží rovněž jako platforma k objasnění pojmu „vědy o člověku“.

Čtvrtá kapitola nese osvícensky dlouhý název, a to *Myšlenky skotského osvícenství v 19. století a jejich výdobytky. Pojednání na podkladě analýzy práce Jamese Milla Dějiny britské Indie*. Představuje další doplnění o dosud nezmiňené aspekty skotského osvícenství a shrnutí, tentokrát s perspektivou přesahující hranice osmnáctého století, kdy nejdříve na podkladě práce dědice tradic skotského osvícenství Jamese Milla *History of British India (Dějiny britské Indie)* z roku 1817 zkoumá vývoj skotského myšlenkového hnutí v první polovině devatenáctého století, aby následně hodnotila stopy skotského osvícenství ve vědě první poloviny století dvacátého, zejména pak v moderní antropologii.

Závěr přináší shrnující zhodnocení charakteru a přínosu skotského osvícenství.

Součástí předkládané disertační práce jsou rovněž seznam použité literatury a relevantní přílohy. Některé přílohy jsou archiválního charakteru, získané z mikrofiší v National Library of Scotland během studijního pobytu v Edinburghu, což vysvětluje jejich sníženou kvalitu. Do přílohy jsou rovněž jako celek zařazeny texty, jejichž jednotlivé úseky se objevují v disertační práci. Jsou to jednak autorčina srovnávací studie *Obraz skotského osvícenství v publikacích dostupných v českém a anglosaském prostředí* a jednak překlady ukázek z původní tvorby skotských osvícenských autorů analyzované v třetí kapitole disertace. Ty jsou českému čtenáři takto prezentovány poprvé, a zcela jistě poprvé v české verzi. Věříme, že zde mají nezastupitelnou funkci - zprostředkovávají nenahraditelné bezprostřední setkání s názorovou platformou zařazených autorů, jež by mělo otevřít prostor k jejich erudované kritice. Tyto původní, dosud nepublikované překlady jsou dílem autorky.

Zvolené téma je v souladu s autorčíným profesním zájmem anglisty o vymezenou geografickou oblast a osobním zájmem o hlubší pochopení

souvislostí dějinných událostí. Jako takové je svým interdisciplinárním charakterem lákavou, ale zároveň zavazující výzvou. Hlavním cílem a přáním autorky je tak předpokládaná upotřebitelnost a využitelnost této práce jakožto příspěvku k problematice světového hospodářského a sociálně politického vývoje v období 18. a začátku 19. století, neboť v současné době neexistuje na trhu monografie o skotském osvícenství stejně zaměřená a stejně koncipovaná jako předkládaná disertační práce.

2 NÁSTIN KULTURNÍHO KLIMATU A PODMÍNEK OVLIVŇUJÍCÍCH CHARAKTER SKOTSKÉHO OSVÍCENSTVÍ

Pojetí této disertační práce, jak bylo specifikováno již v Úvodu, vychází z chápání skotského osvícenství jako svébytné národní formy v rámci širokého osvícenského hnutí probíhajícího v osmnáctém století v Evropě a posléze ve Spojených státech amerických. Přidrží se názoru, že na podobu jednotlivých národních forem osvícenství měly formativní vliv lokální podmínky a tradice toho kterého národa.

Naše pojetí osvícenství, kdy akcentujeme individuální v rámci obecného, opíráme o skutečnost, že se současná věda přiklání ke koncepci sociální a dějinné podmíněnosti poznání. V oblasti historiografie se to projevuje zhruba od 80. let dvacátého století vznikem a uplatněním disciplín jako sociální dějiny, mikrohistorie či historická antropologie.

Jeremy Black ve své knize *Evropa osmnáctého století* z roku 1990 (vyšla v českém překladu v roce 2003), zastává názor, že při hodnocení osvícenství mnohdy dochází k přeceňování úlohy společných znaků na úkor významu různých národních rysů a myšlenkových tradic, které jsou někdy s osvícenstvím jako takovým spojeny jen volně a spíše než dějinný zvrát představují v jednotlivých národních osvícenstvích kontinuální vývoj v duchu dosavadních národních a myšlenkových tradic té které země. Tuto rozmanitost je podle Blacka potřeba analyzovat na podkladě společných rysů.³ Základním společným rysem, který charakterizuje osvícenství jako takové, je tendence ke kritickému zkoumání a používání rozumu, zpochybňování vžitých postupů. Rozum byl jak cílem, tak metodou osvícenských myslitelů. Věřili, jak dále uvádí Black ve své práci *Evropa osmnáctého století*, že je nutno používat rozum, aby „bylo možno poznat člověka, společnost i vesmír, a tím zlepšit podmínky lidského žití“.⁴ Chceme-li ovšem pochopit, jak byly startovací podmínky ovlivněny

³ Black (2003, 253)

mnohostrannými kulturně-sociálními faktory, jak a do jaké míry byl tento rozum svazován úřední mocí a tradicí, pak musíme přistoupit k analýze časově, místně a okolnostně vymezené individuální situace. Tak například ve Skotsku, s jeho silnou kalvinistickou tradicí apelující na praktičnost a postulující práci jako křesťanskou (rozuměj morální) povinnost, a bojujícím v 18. století o svou holou, ekonomickou existenci a právně zakotvenou suverenitu v rámci britského impéria, má osvícenství, zastoupené často vrcholnými církevními, vládními a univerzitními představiteli, bezesporu utilitárnější charakter než osvícenství francouzských *filosofů* a encyklopedistů zbavených patronátu královského dvora a usilujících o patronát veřejnosti, s jeho salónním, výrazně antiklerikálním a posléze revolučním charakterem, kdy se nechce změn domáhat v rámci legislativních úprav, ale sahá v zájmu vytvoření a obrany spravedlivé společnosti k vládě teroru. Podobně, známá charakteristika osvícenství Immanuela Kanta jakožto „vykročení člověka z nevědomé nedospělosti, do níž upadl neschopností správně užívat vlastní rozum“ odkazuje na rys charakteristický pro osvícenství všeobecně, na kult rozumu a ideu emancipace lidstva, neodkazuje však na rysy specifické pro Německo a zejména Prusko, na onu typickou podporu zákonodárství, státnosti a protestantské církve, na kterou zde bylo pohlíženo, podobně jako na stát s jeho dědičnou monarchií, jako na nástroj reformy a vzdělání.⁵

Vzhledem k tomuto výchozímu stanovisku se jeví jako nezbytné v první řadě představit kulturní klima a podmínky, jež se na vzniku a podobě skotského osvícenství podílely. Zkoumání vlivu lokálních podmínek na utváření národních kulturních hodnot a na iniciování procesů, které vedly ve Skotsku ke změně nazírání na svět v období osvícenství, bude zasazeno do kulturněhistorického rámce. Ten nám poslouží k nalezení možné, přijatelné odpovědi na otázku, jakou roli v případě Skotska sehrály místní okolnosti a do jaké míry se zde zúročily tendence všeobecného, nadnárodního charakteru. V této souvislosti budeme zkoumat platnost názoru Maxe Webera, že náboženská orientace země ovlivňuje

⁴ Black (2003, 239)

⁵ Bernard, A. - Spencer, J. (ed.) (2004, 183-185)

charakter vývoje dané společnosti, či se na něm alespoň podílí jako jeden z určujících faktorů. Weberova teze bude konfrontována s teorií světového

systému Immanuela Wallersteina, s jeho tezí, že na ekonomický vzestup zemí severozápadní Evropy v raném novověku je potřeba nazírat ne pod zorným úhlem rozhodného vlivu náboženské etiky, ale jako na důsledek regionální dělby práce v raném evropském kapitalismu šestnáctého století. Následně posoudíme aplikovatelnost obou těchto tezí na skotské prostředí a jejich udržitelnost jakožto způsobu uspokojivého osvětlení převratného přerodu zaostalé, kmenové skotské společnosti konce sedmnáctého století během několika desetiletí v prosperující rozvinuté společnosti.

2.1 Vliv náboženství na společnost a podnikatelský duch protestantismu

Paralelám mezi rozvojem svobodného ducha s následnou podnikavostí populace a jejich institucionálním zaštitěním či omezováním, se věnovala a věnuje celá řada badatelů. Problematikou vlivu státního, institucionalizovaného náboženství na charakter vývoje společnosti se zabýval mezi jinými na začátku dvacátého století proslulý politický ekonom a jeden ze zakladatelů moderní sociologie, specializující se na sociologii náboženství a politickou sociologii, Max Weber (1864-1920). Analyzoval společnosti s různými náboženstvími, včetně orientálních, přičemž poukazoval na vzájemnou souvislost mezi kulturou a společností, se zvláštním zřetelem na odlišnou míru využití obdobného potenciálu v té které společnosti na základě vyznávání jiných hodnotových měřítek stanovených právě vládnoucím náboženstvím.

K zásadním dílům Maxe Webera, které se týká zároveň našeho tématu, patří jeho stať *Protestantská etika a duch kapitalismu* z roku 1905. Podobně jako i některé další sociologické a antropologické studie, i tato se přiklání k názoru, že ekonomický vzestup zemí Západní Evropy je spojen s nástupem protestantismu.

Protestantismus byl důsledkem zásadního ideového rozkolu v západním křesťanství šestnáctého století. (Poněkud specifickou a izolovanou formu představuje anglický protestantismus, tj. anglikanismus, který vznikl za dostatečně dobře známých historických okolností z podnětu anglického krále Jindřicha VIII., tedy zásahem vládní moci usilující o vymanění se z područí papeže, a který neprovedl – pomineme-li pozdější radikální hnutí v rámci této církve - náboženskou změnu stejně razantně jako jiné protestantské církve.) Protestantismus, jehož součástí je i kalvinismus, se postavil do opozice vůči římskokatolické církvi, která se podle názoru jeho přívrženců příliš vzdálila původnímu učení Ježíše Krista.

V pojetí Maxe Webera po vzoru Ježíše Krista přicházejí náboženští vůdcové Luther a Kalvín s novou interpretací přijatých doktrín a stimulují tak změnu dosavadních mocenských struktur.

Podnikatelský duch protestantské společnosti spojuje Weber se zbožností protestantismu, a to zejména kalvínského typu, který oproti pasivnímu přístupu katolicismu řešícímu otázku dosažení spásy a věčného života pomocí modliteb a mravností staví aktivní přístup vycházející z Lutherovy teze, že plnění vezdejších povinností prací rozmnožující hmotné statky je naopak tou cestou, jak se zalíbit Bohu.

Tento názor relativizuje Richard van Dülmen v III. díle své práce *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století). Náboženství, magie, osvícenství*. I když přiznává protestantismu větší podíl na přispění ke vzniku moderního světa, přesto upozorňuje na nebezpečí směřování středověkého a novověkého katolicismu:

Raně novověký katolicismus, který rozhodujícím způsobem čerpal z protireformačního, humanisticky reformního ducha pozdního 16. století, se zásadně lišil od pozdně středověkého katolicismu; byl právě tak ‚moderní‘ jako protestantismus, jakkoli z něj vzešlo méně impulzů pro ‚modernu‘. Přispěl k posílení kolektivní identity a ke stabilizaci zemí a teritorií, stejně jak přispěl i revoluci ve vzdělání,

neboť výchova a vzdělání pro něj představovaly zásadní prostředek k nápravě křesťanstva.⁶

V této souvislosti je jistě třeba zmínit zejména s nástupem reformační vlny vznikající nové katolické řády řeholných kleriků. Patřilo k nim například kontroverzní a v našich zemích negativně chápáné Tovaryšstvo Ježíšovo, čili jezuité. Jezuité omezovali povinnou účast na společných modlitbách ve prospěch osobní zbožnosti a praktických činností.⁷

Duch kapitalismu ve Weberově interpretaci „vznikl až jako učení Kalvínových následníků, jako snaha poněkud zmírnit tvrdost protestantského učení o predestinaci, které tvrdilo, že člověku je již od narození předurčeno, zda bude spasen či nikoliv, což způsobovalo úzkost a strach běžných věřících. Proto vznikl takový výklad predestinace, jenž považoval úspěch v povolání za její projev - takže věřící, aby dokázali sobě i ostatním, že jsou předurčeni ke spáse, se obrátili k dravému podnikání.“⁸

Spojitosť mezi protestantským postulováním práce jako křesťanské povinnosti a ekonomickou úspěšností protestantských zemí jsou ochotni připustit i někteří soudobí badatelé, mezi nimi např. Ulrich im Hof, který ve své práci z roku 2001 *Evropa a osvícenství* za pružnější, pragmatictější reakci na výzvy nového věku ze strany protestantských, a ne katolických zemí vidí větší zkušenost právě protestantských zemí s racionálním chápáním z důvodu důrazu, a to zejména kalvínských zemí, na schopnost samostatně číst a interpretovat Bibli.⁹ Na s. 145 své knihy Im Hof uvádí:

Protestantským církvím jako takovým nechyběly určité předpoklady pro přejímání osvícenských myšlenek. Četba bible podporovala

⁶ (Dülmen 2006, 120)

⁷ (Dülmen 2006, 120). Kromě toho, že se soustředili na oblast pomoci chudým a nemocným, ovládli jezuité před svým zrušením v roce 1773 u nás v podstatě oblast vzdělávání a výrazně přispěli k rozvoji přírodních věd. Z hlediska oblasti mého zájmu je zajímavé rovněž to, že jezuité svou soustředěnou misijní činností v Africe, Asii a v Severní a Jižní Americe nejenom zprostředkovali kontakt mezi východní a západní civilizací, ale stejně jako skotští osvícenci stáli i oni při zrodu etnografie.

⁸ Weberovy názory na vztahy mezi náboženstvím a hospodářstvím viz <http://airborn.webz.cz/weber.html>, 15. 8. 2008].

⁹ Hof (2001, 145)

racionální vzdělání, věřící byli zvyklí interpretovat text pomocí filologických prostředků, a to vše bylo pro laiky přínosem. [...] Pocit koležičtosti při spravování Boží církve mohl být přínosem.¹⁰

Na osobní morální čistotu každého jednotlivce, jeho ukázněnost a občanskou zodpovědnost a na společenskou soudržnost bylo v kalvinismu nazíráno jako na základní podmínku nezbytnou ke spáse celé komunity (a jistěže i církve jako takové). Z tohoto pohledu mělo podle mého soudu institucionalizované podněcování k odpovědnosti vůči celku důrazem na aktivní příspěvek každého jednotlivce velmi praktický a racionální základ a nemůžeme mu apriorně upřít pozitivní vliv na rozvoj skotské kalvínské společnosti. Otázkou však stále zůstává, zda schopnost podnitit podnikatelského ducha byla výlučně či prioritně doménou až již kalvinismu, nebo protestantismu jako celku.

2.2 Podnikatelský duch protestantismu v rámci skotského kalvinismu?

Jak postulát praktičnosti konání, tak názor týkající se pozitivního vlivu četby Bible na pozdější hospodářský rozmach protestantské společnosti, mají v případě skotského kalvinistického náboženství nesporné oprávnění. Zejména pak apel na osvojení si dovednosti číst za účelem přímého, osobního kontaktu s poselstvím Písma svatého jako jediné uznávané autority byl u kalvinismu důraznější než u jiných protestantských denominací, a přinesl své cenné ovoce právě s nástupem osvícenských vzdělávacích tendencí a praktik, kdy gramotnost zde umožnila pohotovější výměnu informací a pružnější uvádění aktuálních poznatků do praxe než jinde, a představovala širokou základnu pro přípravu odborných kádrů na nově zakládaných a rychle se rozvíjejících odborných školách a univerzitách. Právě v kontextu skotské skutečnosti s jejím výrazným smyslem pro tzv. sense of community, tedy pocitem sounáležitosti s daným celkem a zároveň a odhodláním

¹⁰ Hof (2001, 161)

konat v jeho zájmu, považují zároveň za platný Hofův názor, že přínosem mohl být též pocit kolegiality při spravování Boží církve (viz citace výše).

Výraznou charakteristikou skotské společnosti sedmnáctého a osmnáctého století je, že ačkoli je otevřena myšlenkám zvenčí, politická, náboženská, hospodářská a sociální témata jsou řešena v dimenzích národního kontextu. Arthur Herman hovoří o typicky skotské vlastnosti adaptovat vnější podněty na konkrétní podmínky.¹¹ Uvidíme to při zkoumání intelektuálních zdrojů skotských osvícenců níže v této kapitole i dále v této disertaci. Skotští náboženští reformátoři vstřebávali vlivy z Dánska, Německa a Pruska.¹² Díky výrazné orientaci Skotska na jeden z nejprogresivněji se rozvíjejících států sedmnáctého století, Nizozemí, se Skotové seznamují též s mírnějšími variantami protestantismu, jako byl například arminianismus, které nabídly ortodoxnímu kalvinismu liberálnější podobu akcentem na svobodou volbu člověka. Přijetí a rozšíření těchto vlivů dokládá i vítězství umírněného křídla uvnitř centrálního orgánu skotské *Kirk*, Všeobecného shromáždění, na začátku padesátých let osmnáctého století. Znamená to, že od této chvíle je možno datovat počátek podnikatelsky zaměřeného kalvinismu ve Skotsku? Nebo to bylo již mnohem dříve? Ve Skotsku začala protestantská reformace ve srovnání s ostatní Evropou později, v souvislosti s revoltou šlechty proti královně Marii Stuartovně, v letech 1559-60. Probíhala autoritativním způsobem, a tudíž zdánlivě rychle, což byl ale ve skutečnosti pouze případ několika velkých měst, včele s „výkladní skříní“ reformace, St Andrews. Naproti tomu například v Aberdeenu se ale prosadila až po třiceti letech, teprve poté, co zlomila moc vlivného místního rodu Menziesů.¹³ V odlehlých a zejména venkovských farnostech se šířila ještě pomaleji a navíc bez záruky zvrácení reformačního procesu, ve své první fázi kromě jiného díky nedostatku patřičně vyškoleného kléru a keltsky psané církevní literatury. Jak uvádí Michael Lynch v *Oxford Companion to Scottish History*, přestože bylo obyvatelstvo na primární úrovni tomuto novému náboženství podrobeno

¹¹ Herman (2001, 272)

¹² Lynch (2007, 264)

¹³ Tamtéž (503)

poměrně brzy, trvalo tři až čtyři generace, než je přijalo za své.¹⁴ Je zřejmé, že vývoj kalvinismu od shora prosazovaného a ortodoxně pojímaného k dobrovolnému a uvolněnějšímu probíhal nerovnoměrně, a že tomu odpovídal i jeho dopad na populaci.

Ve světle těchto souvislostí se Weberovo připsání podnikatelského ducha kapitalismu postkalvinskému období charakterizovanému „*snahou poněkud zmírnit tvrdost protestantského učení o predestinaci*“ (viz výše) jeví jako příliš vágní. Zdá se nyní, že tu máme co dočinění s jakýmsi blíže obsahově a časově nevymezeným kalvinismem. Vzbuzuje to jednak otázku po míře vlivu následných vývojových stádií kalvinismu, a jednak po územním dosahu tohoto vlivu. Unifikační hledisko se nezdá, jak jsme viděli výše, být schopno obstát v zemi, kde parametry jednotlivých územních celků se tak výrazně liší vzhledem k dostupnosti, úrovni hospodářského rozmachu a dokonce i náboženského přesvědčení jako je Skotsko, a kde se tyto parametry navíc proměňují s časovým horizontem. Dobrou ukázkou regionu se specifickými a nadto proměnnými podmínkami je severovýchod Skotska. Nejen, že hradba horského masívu Grampian Mountains na západě bránila užším kontaktům s Anglií včetně těch náboženských, ale otevřená moře na severovýchodě jej nasměřovalo k Francii a ke skandinávským a pobaltským zemím. Zde byla situace diametrálně odlišná od situace jinde, zejména na jihu Lowlands. Severovýchod, kde se místní obyvatelstvo vzdalo keltského monasticismu ve prospěch katolicismu třista let před protestantskou reformací, zůstalo silně katolické i po reformaci, než se posléze přimklo k episkopální církvi. Byla to tato tradiční bašta katolicismu, která se v sedmnáctém a osmnáctém století stala centrem prokatolických jakobitských povstání.¹⁵ Nezapomínejme též, že s uzákoněním náboženské tolerance v této zemi roku 1712 se opět zvýšily prestiž a vliv jiných denominací než kalvinismu. Zároveň, s postupující transformací Skotska v pokročilou ekonomiku, dochází k zásadní rekonfiguraci demografické mapy Skotska a bezprecedentní migraci obyvatelstva do měst, ne jenom z Vysočiny (the

¹⁴ Tamtéž (502-504)

¹⁵ Lynch (2007, 505-506)

Highlands) a z Pomezí (the Borders), ale ve zvýšené míře také ze severu Irska,¹⁶ což ještě více znesnadňuje možnost sledovat linii původního vlivu kalvinismu.

Irsko samotné stojí v této souvislosti za zmínku. V osmnáctém. století zaznamenalo velký hospodářský rozmach. Velice se dařilo plátenictví, zvláště v protestantském Ulsteru, a hlavním vývozním artiklem byla irská vlna, máslo, hovězí a vepřové maso. Nicméně, Irsko zde využijeme k demonstraci příkladu zmařeného podnikatelského potenciálu:

Ireland had shared with Scotland a common experience of commercial expansion. Indeed, in two key areas, linen manufacture and the trade in agricultural exports of beef, pork and butter, the Irish were significantly ahead of the Scots. But the promise of long-term growth then faded in the early nineteenth century with deindustrialisation in textiles and the rapid contraction of intensive manufacturing to Belfast and the Lagan valley.¹⁷

Skotsko první poloviny osmnáctého století je naopak příkladem využití potenciálu k nebývalému vzmachu. Parafrázujeme-li Devina, jestliže se anglická ekonomika v sedmnáctém až osmnáctém století s oblibou charakterizuje jako proces intenzivní inovace a modernizace, pak teprve ve Skotsku nabývá výraz „revoluce“ ve spojení s výraznou přeměnou zemědělství a průmyslu skutečného významu, a výraz „intenzivní“ k označení tohoto procesu musí být nahrazen výrazem „explozivní“.¹⁸ Aniž bychom dokázali (zvláště v případě katolicko-protestantského Irska) potvrdit míru vlivu toho kterého náboženství na odlišné vyústění srovnatelné situace, uzavřeme tuto část prozatímně s konstatováním, že z perspektivy výše uvedených skutečností se existence možného plošného vlivu kalvinismu na podnikavost skotské populace raného novověku jeví jako obtížně prokazatelná.

¹⁶ Devine (1999, 108)

¹⁷ Devine (1999, 111)

¹⁸ Tamtéž (107)

2.3 Vliv mezinárodního rozložení ekonomických sil na společnost a vznik kapitalismu. Teorie světového systému Immanuela Wallersteina

Bylo již naznačeno, že existují i jiní nositelé a jiná vysvětlení civilizačního pokroku v raném novověku. Ve své knize z roku 1974 *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, přišel americký sociolog, historik a ekonom Immanuel Wallerstein (1930), inspirován původně svým zájmem o problematiku vedoucí úlohy dělnické třídy, s novou ucelenou teorií vzniku a fungování kapitalismu. Podle Wallersteina je v logice kapitalistického světového systému, že některé státy jsou a jiné nejsou na čele vývoje. Zárodek dnešního hospodářského systému podle něj vznikl v šestnáctém století v souvislosti s dělbou práce mezi merkantilistickými obchodními státy severozápadní Evropy (Nizozemsko, Anglie, severní Francie, Flandry) a obilnářskými oblastmi kolem Baltského moře (dnes severní Německo a Polsko). Wallersteinova teorie světového systému vychází z analýzy historicko-geografického vývoje. Wallerstein v ní vyjadřuje postulát, že ne přirozená soutěživost, lakotnost či podnikavost, ale ekonomické vztahy mezi státy, resp. zónami, proměnlivý ekonomický cyklus s jeho konjunkturami a depresemi, rozhodují o tom, kdo kdy bude v roli hegemonu. Dobrý příklad jeho postoje k vlivu kalvinismu a katolicismu na společenský vývoj se nám naskýtá například ve čtvrté kapitole jeho výše zmíněné knihy v rámci diskuse o tzv. Holandské revoluci proti španělskému trůnu, která probíhala v pěti posledních dekádách šestnáctého století. Již kapitola sama nese výmluvný název - *From Seville to Amsterdam: The Failure of Empire* - a ještě výmluvněji ji sám Wallerstein charakterizuje jako příběh toho, „*how Amsterdam picked up the threads of the dissolving Hapsburg Empire, creating a framework of smooth operation for the world-economy that would enable England and France to begin to emerge as strong states, eventually to have strong 'national*

economies’.¹⁹ Zajímavá je už samotná Holandská revoluce, o níž si Wallerstein není jist, zda vůbec byla revolucí, a pokud ano, zda národní či buržoazní, a s níž se pojí, slovy Wallersteina, „*one very great schism in its interpretation*“²⁰ vzhledem k tomu, jak odlišně je na ni nazíráno. Zatímco je totiž jedněmi považována za občanskou válku mezi kalvinisty ze severního Nizozemí bojujícími proti Španělům za svobodu a nezávislost na straně jedné, a katolíky z jižního Nizozemí (Belgičany), kteří podpořili španělskou korunu, na straně druhé, jiní ji vnímají jako společnou akci celého nizozemského (burgundského) národa, jemuž se za podpory všech náboženských skupin napříč společnostmi podařilo polovinu národa osvobodit. Na příkladu této revoluce Wallerstein ukazuje, že uprostřed konfliktních zájmů nových organizačních struktur není náboženství prostředkem k povzbuzování pracovního zápolu, ale plní jinou funkci: je pojivem národa sestávajícího z lidí a skupin nesourodých zájmů k prosazování jeho, tj. národních zájmů. Neváhá pro náboženství použít příměr vypůjčený od Sira Lewise Namiera: „*religion is a sixteenth century word for nationalism*“. Tam, kde náboženství nebylo pevně provázáno s národním zájmem, jako tomu bylo v případě kalvinismu ve Francii, tam se nedokázalo udržet.²¹ A ještě jeden zajímavý postoj: Ne kalvinisté se stávají kapitalisty, ale kapitalisté se stávají kalvinisty.²² V tomto se Wallerstein ztotožňuje s H. R. Trevorem-Roperem, na nějž odkazuje v poznámkovém aparátu. Trevor-Roper citovaný Wallersteinem si tam klade otázku: „*Jestliže kalvinističtí podnikatelé poloviny sedmnáctého století nebyli spojeni kalvinistickou zbožností ani jejím očekávaným sociálním projevem, co je spojovalo?*“ A dochází k tomu, že při důkladnějším zkoumání se nám ozřejmí následující fakta:

First, whether good or bad Calvinist, the majority of them were not native of the country in which they worked. Neither Holland nor

¹⁹ Wallerstein (2011, 199). Jedná se o nové vydání původního titulu z roku 1974 (New York: Academic Press).

²⁰ Tamtéž (202)

²¹ Tamtéž (199)

²² Tamtéž (206)

Scotland nor Geneva nor the Palative – the four obvious Calvinist societies – produced their own entrepreneurs. The compulsory Calvinist teaching with which the natives of those communities were indoctrinated had no such effect. Almost all the great entrepreneurs were immigrants. Secondly, the majority of these immigrants were Netherlanders.²³

Trevor-Roper pokračuje poměrně obšírně v sledování genealogie těchto přistěhovalců. Většina z nich podle něho pocházela z Dánska, přičemž se jednalo o potomky předků s katolickými, ponejvíce španělskými kořeny.²⁴

Ve Wallersteinově knize se mi nepodařilo najít přímý doklad holandského vlivu ve Skotsku, a potvrdit tento vliv není ani námětem naší diskuse. Věnovat této záležitosti zvláštní studii by bylo do budoucna jistě podnětné. Obecně lze ale souhlasit s tím, že mezinárodní migrace probíhala v globálním měřítku a imigranti mnohdy přinášeli cílovým zemím cenné podněty.

K Weberově tezi o vlivu protestantské etiky i k Wallersteinově teorii světového systému se vrátím ještě na konci této kapitoly v závěrečném zhodnocení, které vezme v potaz obsah následujících dvou podkapitol.

2.4 Vývoj skotské společnosti v druhé polovině sedmnáctého a během osmnáctém století

Následující přehled o stavu skotské společnosti v sedmnáctém a osmnáctém století nechce být v této části disertační ničím víc než hrubým soupisem základních charakteristik sestaveným pro účely uvedení do dané problematiky. Detailnější diskuse je předmětem následujících kapitol. Není-li uvedeno jinak, opírá se tato část o sedm prvních částí knihy historika T.M. Devina *The Scottish Nation, 1700-2000*.

²³ Wallerstein (2011, 206)

²⁴ Tamtéž.

Skotsko je kolem poloviny sedmnáctého století málo rozvinutou zemí. Na výrazně agrárním charakteru společnosti má značný podíl jižní část země s obdělavatelnou půdou (Lowlands), kde se také soustřeďuje populace. Většinu země tvoří horské pásmo (Highlands) s podmínkami vhodnými k pastevectví. V této době ještě není tak řídko obydlené, jak tomu bude s nástupem industrializace v osmnáctém století. Highlands si podržují klanový charakter, elitu Lowlands představují statkáři. Rozhodující moc soustředí ve svých rukou reformovaná skotská církev, Kirk. Celkový počet obyvatel nepatrně přesahuje jeden milión (asi pětina počtu obyvatel Anglie). Na tomto stavu se podepisuje i odchod části populace na Kontinent za obchodem a do žoldnéřských služeb. Úroveň urbanizace zřetelně zaostává za jinými zeměmi, i když význam měst roste. Na začátku osmnáctého století má hlavní a největší město Edinburgh třicet tisíc obyvatel, Aberdeen a Dundee okolo deseti a Glasgow patnácti tisíc. Ostatní vznikající města mají víceméně venkovský charakter. Skotské hospodářství se soustřeďuje na výrobu potravin a těžbu nerostů, obchod se uskutečňuje v omezené podobě, a to zejména s největším skotským obchodním partnerem, Anglií,²⁵ jejímž restriktivním tarifům ovšem nedokáže ekonomicky zaostalé Skotsko čelit. Sjednocení Skotska s Anglií osobou stejného panovníka v roce 1603 nepřineslo spojení jejich národů, a to ani na ekonomické, ani na politické nebo náboženské rovině. V 30. a 40. letech 17. století se přehnalý Skotskem „války biskupů“²⁶ (v angličtině „the wars of Covenant“), kdy se presbyteriánští Skotové postavili anglickým snahám vnutit jim anglikánské modlitby a obřady, v 50. letech 17. století překonává Skotsko Cromwellův útok na svou samostatnost a je svědkem následné reformace, načež posléze dosáhne v 80. letech 17. století poměrné sociální a ekonomické stability a intelektuálního vzrůstu. V roce 1689 proběhne v reakci na tzv. Slavnou revoluci z roku 1688 první z jakobitských povstání vedených snahou po restauraci Stuartovců na skotský trůn.

V roce 1707 dochází k vytvoření parlamentní unie s Anglií – obavy Skotů ohledně srovnatelnosti jejich situace se situací anglickou sehrály důležitou roli

²⁵ Vyjma severovýchodu směřujícího své obchodní aktivity do severozápadní Evropy, Polska a Pobaltí . Viz Lynch (2007, 505, 263-265)

²⁶ Maurois (1955, 336)

při vytváření charakteru skotského osvícenství, a bude o nich pohovořeno níže. K dalšímu povstání jakobitů dochází v roce 1715, a je potlačeno, ačkoli se mu dostalo dostatečné podpory ze strany skotské populace vzhledem k deziluzi z nevyplněných ekonomických očekávání v prvních letech po ustanovení parlamentní unie. Později, v roce 1745 pak dojde k poslednímu povstání jakobitů, to však již bude mít odlišný charakter a bude probíhat v jiných podmínkách, kdy již svazek s Anglií bude chápán nezanedbatelnou částí skotské populace jako pro Skotsko ekonomicky výhodný, kdežto jakobitismus naopak bude vzbuzovat obavy ze zavedení autokratického propapežského režimu. K definitivní porážce jakobitů pak přispěje ztráta podpory Francie spojená s jejím neúspěšně vedeným bojem o mocenské postavení ve válkách o rakouské dědictví ukončených v roce 1763 podpisem Pařížského míru, který naopak potvrdí dominantní postavení Velké Británie jakožto koloniální velmoci. Průmyslová revoluce posílí rivalitu mezi Francií a Británií a vede posléze k převzetí hegemonie Británií v roce 1815 po porážce napoleonské Francie. (Velká Británie si zachová pozici hegemona až do osmdesátých let devatenáctého století, kdy bude předstížena v objemu výroby Spojenými státy.²⁷⁾)

60. léta 18. století představují zvrát ve vývoji skotské ekonomiky. V té době zažívá Skotsko sociální a ekonomickou transformaci nesrovnatelnou co do tempa a rozsahu s žádnou jinou evropskou zemí. Za méně než dvě generace dojde podle T. M. Devina k přerodu kmenové společnosti ve společnost kapitalistickou²⁸. Současně s transformací Skotska v průmyslovou, obchodní a finanční velmoc dochází v důsledku změněných podmínek ve vlastnictví půdy při současném uplatnění pokrokových způsobů její kultivace a zaměření živočišné výroby na aktuální poptávku na trhu rovněž k zásadní transformaci skotského zemědělství. Mění se výrazně sociální struktura skotské populace. Početní někdejší drobní majitelé půdy se stávají bezzemky a hledají obživu ve městech s rozvíjejícím se průmyslem, čímž dovršují urbanizaci Skotska.

²⁷Holubec (2005) PhDr. Stanislav Holubec, 7. 7. 2005 Úvod do teorií světového systému. [<http://www.sds.cz/view.php?cislocclanku=2005070703>, 5. ledna 2012]

²⁸Devine (2000, 110)

Období největšího ekonomického rozkvětu Skotska pak trvá zhruba do roku 1830.²⁹

Vraťme se nyní k roku 1707 jakožto k výchozímu bodu, a shrňme si krátce hlavní rysy tehdejší skotské společnosti. Na přelomu 17. a 18. století se Skotsko nachází ve stádiu počáteční transformace. Ač jde stále ještě o hospodářské konkurence neschopnou zemi, začínají se poznenáhlu rýsovat kontury její skvělé budoucnosti, která má nastat asi od 60. let 18. století. Díky uskutečněné agrární a průmyslové revoluci dochází k „demografické revoluci“, rozvíjí se finančnictví a obchod a zároveň se mění směřování skotských obchodních aktivit na západ, k Ulsteru a Americe.

2.5 Obory a vědní disciplíny rozvíjené v realitě skotského osvícenství

Co se týče oblastí podnikání ve skotské kalvinistické společnosti, byl záběr praktických aktivit kromě vlivu trojice specificky skotských institucí, tj. Skotské církve, tedy Kirk, právního systému a univerzit, do značné míry formován a i předznamenán geografickými podmínkami Skotska: charakterem pobřeží, řek, celkovým reliéfem, výskytem surovin a kvalitou půdy.

Roger Emerson tento vliv chápe jako významný. Ve svém příspěvku *The Context of the Scottish Enlightenment*, zařazeném do sborníku *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*,³⁰ věnuje pozornost tomu, jak geografická realita Skotska předznamenala charakter aktivit tamější populace. Dlouhé pobřeží Skotska nasměrovalo Skoty k mořeplavectví a umožnilo následně zejména ve velkých přístavech, nejmarkantněji v Glasgow, rozvoj obchodu, finančnictví, loďařství a průmyslových odvětví s ním spojených a prakticky využívajících poznatků mechanické fyziky dosažených v sedmnáctém století a zdokonalovaných s tím, jak postupovala průmyslová revoluce. Krátká délka a špatná splavnost skotských řek a výskyt nerostných surovin v nedostatečné blízkosti populačních center později, v druhé polovině osmnáctého století, přispěly ke zkonstruování parního stroje, jenž následně

²⁹ Devine (2000, 1-151)

³⁰ Broadie (2005, 9-30)

umožnil masivní rozvoj průmyslu a dopravy. Hornaté, těžko dostupné a proniknutelné skotské vnitrozemí vedlo k jeho izolaci a, jak vypožoroval v polovině osmnáctém století Adam Smith, bylo díky téměř neexistující dopravní infrastruktuře rovněž na překážku ekonomické úspěšnosti Skotska. Povětšinou neúrodná půda, jak si dále ve svém příspěvku všímá Roger Emerson, ovlivnila i zaměření předindustriálního hospodářství na zkvalitňování půdy, soustředění se na textilní výrobu, výrobu bělidel a barviv. Skotští kalvinisté dokázali vyzískat i z omezeného manipulačního prostoru. Byli to Skotové, kdo zdokonalili anglický spřádací stroj a vynalezli secí stroj. Geografie Skotska ovlivnila i jeho demografický profil. Vedla k chudobě a vysoké emigraci, v případě zejména obyvatel Highlands a Borders do vojenských služeb, a obyvatel Lowlands za řemeslem, čímž se zvýšil zájem o odborné vzdělávání. Na prahu osvícenství tak Skotové již chápali, že prosperitu země ovlivňuje vzdělanost, zefektivnění výroby a uplatnění vědy. Vědecké poznatky získávali v předosvícenském období často na zahraničních univerzitách mimo britské ostrovy (Oxford a Cambridge nepřijímaly studenty jiného než anglikánského vyznání). V tomto směru sehrálo pro Skoty důležitou roli svým odklonem od akademických spekulací a příklonem k moderním vědeckým metodám založeným na vyvozování všeobecně platných zákonitostí na základě pozorování a experimentu významné centrum tehdejší vzdělanosti a prosperity, protestantský nizozemský Leiden. Ze zdejší univerzity si studenti přinášeli do Skotska k rozpracování podnětné myšlenky v oblastech tradičního skotského zájmu - morální filosofie, zkoumání role státu ve společnosti a jeho podílu na prosperitě země – a uzpůsobovali je místním potřebám a v souladu se specializací celkového objemu vědění posléze významně přispěli k formování nových disciplín, především pak politické ekonomie. V souvislosti s leidskou univerzitou nelze nezmínit její vliv na jeden ze dvou nejtradičnějších skotských oborů, lékařství. (Druhým nejčastějším oborem bylo kněžství, kde nakonec, alespoň v případě malých farností, kněz taktéž do jisté míry vzhledem ke svému sociálnímu postavení, vzdělání a všeobecnému rozhledu představoval ústřední postavu komunity zastávající nejen roli duchovního pastýře, ale i léčitele tělesných neduhů.) V Leidenu podnítil na přelomu sedmnáctého a osmnáctého století Hermann Boerhaave (obdivovatel Isaaca Newtona) zájem skotských mediků o anatomii a centrální nervový systém

svým důrazem na vyvozování zákonitostí z klinického pozorování a chápání lidského těla jako uceleného systému, tedy přístupem ne nepodobným praktickému přístupu mechanických inženýrů. Na tuto podobnost upozorňuje Arthur Herman³¹, podle jehož vyjádření bylo propojení přírodních věd a lékařství ve Skotsku těsnější než jinde v Evropě. Nicméně, přestože osmnácté století znamenalo ve Skotsku obrovský rozvoj jak v oblasti těžby nerostných surovin a těžkého průmyslu (ocelárny, slévárny apod.³²), tak v oblasti průmyslu spotřebního (textilky, sklárny, pily apod.) a v oblasti dopravy (silniční a posléze železniční síť, kanály a mosty velkolepých rozměrů), čímž dále využívalo a rozvíjelo podněty a objevy klasické mechaniky, nebyly prioritními oblastmi jeho zkoumání již matematika, fyzika či astronomie. Bylo to převážně století zaměřené na člověka a jeho prostředí, a rozvíjelo disciplíny vztahující se k této problematice. Kromě rozvoje oborů jako medicína, chemie, botanika, biologie či geologie dochází ve stejné době, kdy se technický pokrok realizuje v průmyslové revoluci, k pokusům o formulování zákonitostí hospodářského a společenského vývoje právě touto průmyslovou revolucí vyvolaného. Skotští osvícenští myslitelé se zabývají vztahem společnosti a státu, fungováním ekonomických zákonitostí, píší o dělbě práce a jejím podílu na zisku, ale rovněž o dopadu industrializace na zemědělství a životní a pracovní podmínky dělníků. Hledají paralely s vývojem společenství v jiných částech světa a v minulých dějinných epochách a vytvářejí evoluční teorie týkající se člověka a Země. Rozvíjí se tak řada disciplín označovaných jako „vědy o člověku“.

Nejlepší obrázek o široké škále oblastí zájmu skotské společnosti zkoumaného období si je možno učinit na základě publikací z oné doby. Byly různorodého charakteru podle typu čtenářstva, jemuž byly určeny, čemuž

³¹ Herman (2001, 274)

³² Světové proslulosti dosáhly nejmodernější technologii uplatňující železářny Carron Iron Works. Provoz první pece zde byl spuštěn v roce 1760, a do roku 1800 již představovaly s jedním tisícem zaměstnanců největší ocelářský komplex v Evropě. Jejich speciálně konstruované kanóny používané královským loďstvem významnou měrou přispěly k britským válečným úspěchům, zejména k vítězství u Trafalgaru. Carron Iron Works vyrobily též první prototypy Wattových strojů. Oblast Falkirk, kde se železářny nacházejí, je rovněž spojována s výrobou výbušnin a jménem Henry Shrapnela.
http://www.falkirk.gov.uk/the_area/visit_falkirk/history_heritage/carron_ironworks.aspx, 5. ledna 2012]

odpovídaly i jejich stejně různorodá forma podání a rozsah - přesně v duchu osvětářských osvícenských tendencí.³³ Svědčí o pluralitě vlivů a paralelních trendů a pojetí spolupůsobících na vývoj skotské společnosti v osmnáctém století. Existenci této plurality si dnes badatelé uvědomují jasněji než ještě před dvaceti třiceti lety. S ohledem na tuto skutečnost je sestaven např. i čtvrtý díl *Cambridge History of Science* věnovaný osmnáctému století, v jehož předmluvě jeho editor Roy Porter na několika místech varuje před tendenčností jak ve smyslu nedoceňování tak přeceňování ať již témat primárně kognitivních, tak více kulturně zaměřených.³⁴

2.6 Souhrnný přehled vlivu kalvinismu na charakter skotského osvícenství

T. M. Devine, skotský historik, který se specializuje na oblast Skotska osmnáctého a devatenáctého století, vysvětluje ve své již výše zmíněné práci *The Scottish Nation, 1700-2000* filozofii kalvinismu následovně: „*Kalvinismus zastával názor, že veškeré lidstvo je zkažené vzhledem k dědičnému hříchu, avšak že všemohoucí Bůh rozhodl o rozdělení lidstva na dvě skupiny: na vyvolené, kteří dojdou spásy, a na zavržené, kteří budou zatraceni na věčné časy.*“³⁵

Kalvinismus se vyznačoval úzkostlivou snahou o nápravu, tj. o návrat k morální čistotě založené na skutečných křesťanských principech. Tohoto návratu mělo být dosaženo zbožností, píli a ukázněností. Ty byly vykonávány s příkladností, protože na ně bylo pohlíženo jako na občanskou zodpovědnost vůči komunitě, sledující v podstatě velmi pragmatický cíl – zasloužit si, jakožto Bohem určená duchovní elita, konečnou spásu.

Zbožnost byla neodmyslitelnou součástí presbyteriánské kultury. Společnost věřila, že skutečné víry může být dosaženo pouze osobním kontaktem

³³ K otázce periodického tisku v osvícenském Skotsku viz samostatná kapitola této disertace nazvaná *Obraz skotského osvíceneckého myšlenkové hnutí ve vybraných dobových periodických* podpořená ukázkami v přílohách 10.8-10.10.

³⁴ Porter (2003, 159-183)

³⁵ Devine (2000, 85). Text originálu: „*Calvinism held that all humanity was corrupted by sin but that the omnipotent God had decreed that mankind should be divided into two groups: the elect, who would achieve salvation, and the reprobate, who would be damned for all eternity.*“

s Bohem skrze text Bible. Skotská církev, tedy Scottish Church, či Kirk, dbala na patřičné šíření Slova božího, mimo jiné tím, že zřídila a provozovala na svou dobu pokrokový systém školního vzdělávání, které bylo přístupné dětem ze všech sociálních vrstev, jak chlapcům, tak dívkám. Nedosahovalo se takto jistě optimálního vzdělání a jednotlivé farnosti a oblasti nebyly pokryty stejně hustou sítí škol, a i jednotlivé školy dosahovaly rozdílných výsledků, nicméně, byly poměrně levné a pro děti z chudých rodin rok nebo dva zdarma. Ačkoli Church of Scotland podpořila školní docházku a gramotnost zejména z náboženských, a potažmo mocenských důvodů, široká dostupnost vzdělání umožněná „integrovaným“ systémem církevních a státních škol různých zaměření a úrovní přispěla k výchování populace, která dokázala dobře reagovat na rychlé společenské změny a požadavky doby v období kolem roku 1760, kdy nastal tzv. skotský ekonomický zázrak.

„Společenská sounáležitost“, či „citlivost vůči potřebám komunity“, jak by snad bylo také možno překládat anglické spojení „the sense of community“, se vyznačovala kromě výše uvedené představy vzájemné odpovědnosti rovněž v chování k chudým. Křesťané všeobecně chudým v souladu s učením Bible pomáhali, ale v sedmáctém století, a zejména v presbyteriánské společnosti, a tím spíše v kalvinistické (viz povinnost rozmnožovat hmotné statky k úlitbě Boha diskutovaná výše), přestává být chudoba považována za ctnost. Chudí byli rozděleni na „nemohoucí chudé“, kteří zasluhovali podporu (z praktických důvodů, aby se zamezilo případné pozdější nutnosti vyplácet dávky pravidelně, se k nim řadila zvláštní kategorie „dočasně nemohoucích“, kteří potřebovali jednorázovou výpomoc v obtížné životní situaci či při živelní pohromě), a „mohoucí chudé“, fyzicky zdatné a duševně zdravé, ale vyhýbající se práci, kteří podporu nezasluhovali, ale byli naopak nuceni si obstarat práci a byli trestáni za příživnictví. Církev hradila pomoc chudým nejdříve pouze ze společného měšce pro chudé a zpoplatněných prohřešků proti církevnímu a občanskému zákoníku, postupně se jí však podařilo dosáhnout legislativně spolufinancování chudých (a rovněž tak školství) zdaněním majetných, tedy převážně pozemkové šlechty.

Předešlé řádky ozřejmují dva aspekty presbyteriánské reality a filosofie, platné ještě i v osmnáctém století. Za prvé, státní církev, Church of Scotland,

byla vlivnou institucí ne s pouze vyhraněně církevními, ale i důležitými světskými funkcemi a pravomocemi. Za druhé, presbyteriánská společnost kladla důraz na individuální příspěvi k prosperitě celku, a na zabezpečení skutečně potřebných se podílel každý podle svých schopností. Tato tradice pak nachází uplatnění i ve skotském osvícenství.

Z perspektivy tohoto pohledu činí morální a společenské zásady kalvinismu z tohoto náboženství, jež „*apelovalo více na hlavu než na srdce*“³⁶ intelektuální základnu skotského osvícenství, které hodnotám jako ctnost, osobní zodpovědnost, racionalita, snaha po zdokonalení a praktický užitek připisovalo zásadní význam.

Stanovilo-li si osvícenské hnutí všeobecně, v souladu se společensko-politickým a hospodářským vývojem tehdejší Evropy, za cíl zdokonalení člověka a zkvalitnění podmínek jeho existence, pak osvícenství ve skotském kontextu pochopilo praktický rozměr tohoto cíle: má-li společnost úspěšně fungovat, musí být nejdříve pochopena podstata společnosti a podmínek, které ji determinují. Toto poznání musí být postaveno na vědeckých základech. A jelikož myslitelé skotského osvícenství, na rozdíl od svých protějšků v jiných zemích, „*měli tendenci k meta-sociologickému nazírání na problematiku ‚přirozeného pokroku‘ civilizace*“³⁷, bylo to právě ve Skotsku a právě během osvícenského hnutí (zhruba mezi léty 1740 a 1800), kde a kdy byly položeny základy moderních věd o člověku, jako jsou sociologie, politická ekonomie nebo etnografie.

Zaměření skotského osvícenství na morální filozofii, historii či politickou ekonomii nebylo náhodné, ale odrazilo skutečnost, že zaostalé Skotsko po přijetí v podstatě vnucené parlamentní unie s Anglií v roce 1707 dokázalo objektivně přistoupit k potřebám doby a pragmaticky řešit otázku své existence vedle hospodářsky mnohem rozvinutější a mocensky dravější Anglie, přičemž si zároveň a posléze, v souvislosti s vlastním přerodem v úspěšnou ekonomiku ještě

³⁶ Devine 2000: 70)

³⁷ *Scottish Enlightenment*. [online] Text originálu: „(...) had a tendency to come with meta-sociological accounts of the ‘natural progress’ of civilization (...)”

důsledněji, kladlo otázku po vlivu společenského vývoje na tradiční skotské morální hodnoty a společenskou soudržnost.

Jak je patrné i ze seznamu několika málo vybraných titulů, jež následuje, otázka přežití byla otázkou zásadního významu, a málo v tomto ohledu podle mého názoru sejde na tom, v horizontu kterého ze tří jmenovaných okruhů zájmu se jí ten který skotský myslitel snažil ve svých spisech řešit, zda v oblasti morální filozofie, historie či ekonomie. Ke klíčovým pracím té doby patří zejména *Pojednání o národních povahách* Davida Huma (*Essay on National Character*, 1741), *Pojednání o historii občanské společnosti* Adama Fergusona (*Essay on the History of Human Society*, 1767), *Dějiny Skotska za vlády královny Marie a krále Jakuba VI.* (*History of Scotland during the Reigns of Queen Mary and of King James VI*, 1759) Williama Robertsona, *Zkoumání povahy a příčin bohatství národů* (*Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776), proslulé dílo považované za počátek politické ekonomie, jehož autorem je Adam Smith, či *Zkoumání lidské mysli na principech zdravého rozumu* (*An Inquiry into Human Mind on the Principles of Common Sense*, 1764) Thomase Reida.

Skotská společnost doby osvícenství nemohla nebýt ovlivněna kalvinismem, byl-li ten ideologií instituce, jejíž vliv tak významně zasahoval jak do církevního, tak světského života. Je si zároveň třeba uvědomit, že skotští myslitelé byli nejen produkty presbyteriánské společnosti, ale mnohdy byli pod přímým vlivem církve, neboť často pocházeli z rodin pastorů a někteří, jako Adam Ferguson či Thomas Reid, byli i vysvěcenými knězi. Stejně jako i William Robertson, který navíc zároveň předsedal Všeobecnému shromáždění Skotské církve a byl vůdcem Strany umírněných, jednoho z proudů ve Skotské církvi poloviny osmnáctého století. Rovněž v dílech představitelů skotského osvícenství tudíž kalvinistické kořeny považují za nezpochybnitelné.

Těmito kořeny ovšem nejsou míněny ty tendence kalvinismu, které souvisí s netolerantností, jež vedla v devadesátých letech sedmnáctého století k nechvalně proslulým procesům s kacíři a honům na čarodějnice, jejichž zobrazování zaznamenalo v populární kultuře dvacátého století nemalé komerční

úspěchy. Byla to naopak ta kalvinistická tradice, která zdůrazňovala zájem o člověka a která kolem roku 1750 umožnila nástup liberálnějších postojů uvnitř Církve. V éře „*fundamentální víry v důležitost rozumu*“ a „*odmítání autorit neospravedlnitelných rozumem*“³⁸ byly již náboženská persekuce a vynucená ortodoxie nepřijatelné.

Zmíněný liberalismus ovšem nelze zaměňovat s radikalismem. Umírnění byli političtí konzervativci, kteří požadovali zachování stávajícího společenského a politického pořádku a zdůrazňovali hierarchii, zákonnost a kázeň jakožto tradiční kalvinistické hodnoty.

Podle Michaela Lynche proběhla protestantská reformace ve Skotsku v souvislosti se vzestupem významu nové pozemkové šlechty a vrstev, které stvořil postupující urbanismus. Zdá se, že sdílí Wallersteinův postoj, když říká, že k ní došlo na základě daných, ekonomicky motivovaných okolností a že sloužila k posílení moci státu:

The reformation in Scotland coincided with the rise of new landed classess and new groups in urban society. It took place against a background of a steep price rise, an active market in land, rack-renting, and a sharply increasing divide between rich and poor.³⁹

Kalvinismus pak skrze církevní shromáždění jakožto svůj orgán se na této moci podílel: „*The kirk session was the partner of the new central law courts and the local baron court.*“⁴⁰ Lynch zřejmě nechápe společnost reformačního Skotska jako právě progresivistickou, když ji hodnotí jako „*conservative, suspicious of change, and especially fearful of social unrest*“. Reformace podle něj proto také uspěla nejvíce tam, kde provedla nejmenší zásah do tradičního způsobu života, kde zachovala stávající zvyky a posílila stávající instituce, a nejméně tam, kde se pokusila o násilný zvrát.

³⁸ Devine (2000, 66). Text originálu: „(...) *the fundamental belief in the importance of reason* (...); (...) *the rejection of that authority which could not be justified by reason* (...)”

³⁹ Lynch (2007, 503)

⁴⁰ Tamtéž (504)

Na otázku, zda reformace přinesla „*a new freedom to the Scottish people – of thought and independentmindedness*“, odpovídá: „*Eventually it did [Nakonec ano], but not for a century or more after 1560.*“⁴¹ Tento názor se zdá opět vylučovat, alespoň ve skotských podmínkách, podíl protestantského náboženství na vzniku raného kapitalismu na konci šestnáctého století.

Dennis Smith v souvislosti se stavem a rolí náboženství v době skotského ekonomického rozmachu v druhé polovině osmnáctého století hovoří v Úvodu k 34. svazku ediční řady *World Bibliographical Series* věnovaném Skotsku⁴² o kalvinismu jako o „rational religion“, tedy o racionálním náboženství. Přiznává kalvinistickému náboženství, že sehrálo, vzhledem k tezi o Skotech jakožto vyvoleném lidu, důležitou roli hnací síly při aktivní účasti Skotska na budování Britského impéria. Skotové pro své expanzivní touhy podle Smithe hledali ospravedlnění v tom, že je jejich posláním šířit v zaostalejších civilizacích pokrok a pravou víru. Jedním dechem ale dodává, že toto náboženství nebylo v onom procesu jedinou hnací silou. Považuje je za součást ideologie pokroku, který se uskutečňuje za součinnosti dalších složek, jimiž jsou ekonomický růst, technologická inovace, vědecké znalosti a politická svoboda.

Domnívám se, že tento postoj propojuje hlediska obou základních diskutovaných tezí, Weberovy i Wallersteinovy. Je zároveň odpovědí na stěžejní otázky, které jsme si v této kapitole kladli.

Jestliže v Church of Scotland došlo v polovině osmnáctého století k liberalizaci jak myšlení ve vlastních řadách, tak postojů k vnější, světské sféře, jakých změn, pokud vůbec nějakých, dostal tzv. sense of community? Jak s tímto tradičním aspektem presbyteriánské společnosti naložilo osmnácté století? Jakou důležitost měl pro skotské osvícenství?

Ve vztahu jednotlivce a komunity došlo vlivem různých faktorů rovněž k určitému uvolnění a posunu od jakéhosi směnného vztahu nabízejícího ze

⁴¹ Lynch (2007, 504)

⁴² Smith (1998: xviii)

strany společnosti ochranu výměnou za dogmatické vyznávání víry. K těmto determinujícím faktorům patří bezesporu skutečnost, že Kirk ztratila po přijetí Tolerančního zákona z roku 1712 své výhradní právo na správu farností a tedy bezkonkurenční vliv na obyvatelstvo, a dále zejména to, že v důsledku agrární a industriální revoluce došlo k zásadní přeměně struktury obyvatelstva a urychlení urbanizace s následnou populační explozí, což byly podmínky, za nichž nemohla Skotská církev již důsledně plnit své funkce. Nezmizelo však očekávání osobní zodpovědnosti jednotlivce před společností a požadavek přínosu jednotlivce k prosperitě celku, čehož mohlo být náležitě využito právě v době národního zápasu o místo na zemi ve spojitosti se vstupem Skotska do parlamentní unie s Anglií.

Osvícenství pracuje s termínem „lidská přirozenost“ (human nature), kterým chápe člověka jako takového, ne však izolovaného, nýbrž v komplexu vztahů. Je pochopitelné, že překročením hranic limitovaného prostoru vymezeného nevelkou obcí v rámci uzavřeného náboženství a otevřením se novým skutečnostem ne jenom v rámci země, ale celého světa, vstoupil člověk osmnáctého století do většího souboru vztahů. I skotští osvícenci, stejně jako jejich předchůdci, sledovali pragmatické cíle. I jim a celé skotské společnosti osvícenského období záleželo v první řadě na zabezpečení optimálních podmínek života jedince, ale zároveň i společnosti.

Domnívám se, že na základě předneseného bylo prokázáno, že kalvinismus měl na skotské osvícenství vliv. Jakožto skotské státní náboženství nevyhnutelně ovlivňoval směřování a postoje skotské presbyteriánské populace šestnáctého, sedmnáctého a osmnáctého století. Ovšem tento vliv je potřeba interpretovat spíše jako ideologický než ekonomický. V souladu s touto interpretací můžeme učinit závěr, že kalvinismus vznik a průběh skotského osvícenství přes svou značnou instituciovalizovanost neovlivnil rozhodujícím způsobem, přestože právě díky této instituciovalizovanosti poznamenal jeho charakter, čímž je pomohl, za součinnosti působení vnějších globálních podmínek a sil, zásadně odlišit od podob osvícenství v ostatních evropských zemích.

3 OBRAZ SKOTSKÉHO OSVÍCENSTVÍ VE VYBRANÝCH DOBOVÝCH PERIODICÍCH

Chceme-li zkoumat, které obory a vědní disciplíny se v Británii, a potažmo ve Skotsku, rozvíjely v době osvícenství, nabízí se nám vedle studia samotných odborných děl a příspěvků publikovaných v rámci aktivit učených společností (např. *Royal Society's Transactions*) právě v tomto regionu další užitečný zdroj informací. Tím jsou četná dobová britská periodika.⁴³ Zastoupená témata, kromě běžného zpravodajství a informování o krásné literatuře, zahrnují taktéž oblasti jako jsou filosofie, historie, věda a umění. Přes skutečnost, že ne všechny noviny dokázaly v konkurenčním prostředí přežít déle než rok či překročit pokrytím, zaměřením a úrovní hranice lokálního tisku s omezeným dopadem, vypovídá jejich vysoký počet o tom, že se jedná o médium, které je při studiu osvícenské reality v Británii nutno brát v potaz. Pochvalně se na adresu tisku a „novinové“ gramotnosti širokých vrstev britského obyvatelstva vyjadřovali i zahraniční vzdělanci té doby, mezi nimi nejznáměji Voltaire. Tisk totiž na svých stránkách v průběhu osmnáctého století kromě sdělování informací naléhavého či senzačního charakteru ve stále se zvyšující míře a kvalitě též uváděl a hodnotil dobovou literární produkci. Tento zdroj je o to cennější, že svou dostupností široké veřejnosti zprostředkoval pomocí kritické analýzy kontakt se stavem vědeckého bádání v mnohem širším záběru, než tomu mohlo být v případě nízkých nákladů odborných publikací. Zejména o Británii druhé poloviny osmnáctého a první poloviny devatenáctého století pak platí, že se tam mohl tisk šířit volněji než jinde v cenzurou svázané Evropě.⁴⁴

⁴³ Internetový archív *British Periodicals* dostupný na základě licence online z <http://bp.chadwyck.co.uk> soustřeďuje na pět set titulů britského periodického tisku od jeho počátků v 80. letech 17. století do 30. let 20. století. Část *Collection II*, věnovaná ranému tisku, představuje na třech miliónech stran jednotlivá čísla 160 titulů. Největší sbírkou skotských periodik raného období disponuje National Library of Scotland v Edinburghu. V rámci projektu NEWSPLAN Scotland byly některé digitalizované a jsou na základě členské legitimace dostupné z <http://www.nls.uk/collections/newspapers>.

⁴⁴ O'Boyle, Lenore. *The Image of the Journalist in France, Germany, and England. 1815-1848. Comparative Studies in Society and History*. Vol. 10, No 3 (Apr., 1968), pp. 290-317. Dostupné online z <http://www.jstor.org>.

V první polovině osmnáctého století nedosahovala v důsledku celkově nízké hospodářské rozvinutosti a nestabilní politické situace (období jakobínských válek) ve Skotsku žurnalistická produkce zaměřená na kritickou analýzu stejné extenze jako v Anglii, nicméně i zde byla produkována periodika vysoké kvality, která se soustředila na literaturu, kulturu a politiku a informacím lokálního charakteru se věnovala pouze okrajově. K těm nejúspěšnějším patřily *Edinburgh Evening Courant* (1718-1871) a *Caledonian Mercury* (1720-1867). Především však ve Skotsku té doby existovalo plodné podhoubí ve formě aktivit a literární produkce klubů zaměřených na zvýšení všeobecné vzdělanosti a kulturnosti a filosofických a vědeckých společností⁴⁵, z kterého pak mohlo v druhé polovině osmnáctého století, v období tzv. skotské renesance či zlatého věku, vyrůst pouze v samotném Edinburghu, centru kultury a vzdělanosti přezdívaném Atény severu, hned několik úspěšných periodik. Internetový archiv *British Periodicals*⁴⁶ uvádí z tohoto období např. *Scots Magazine* (1739-1826), *The Edinburgh review* (1755-1756), *The Edinburgh magazine* (1758-1762), *The Edinburgh magazine and review* (1773-1776), *The Edinburgh mazine, or Literary amusement* (1779-1782) a *The Edinburgh magazine, or Literary miscellany* (1785-1803).

Z této produkce stojí vzhledem k našemu zájmu za pozornost *Edinburgh Review* z let 1755-1756,⁴⁷ Jak již napovídá výraz „review“ v jeho názvu, zabíral se výlučně recenzováním literárních a vědeckých děl, ne bezprostředním publikováním literárních děl či ukázek z nich, jak tomu bylo u periodik označujících se jako „magazine“. „Review“ měl navíc seriózní charakter,

⁴⁵ Clive (1957, 20-22) a <http://www.lib.uwaterloo.ca/society/history/1731pse.html> uvádějí následující kluby a společnosti: Easy Club (zal. 1712), The Rankenian Club (zal. 1716), Society for the Improvement of Medical Knowledge (zal. 1731), rozšířená na Edinburgh Society for improving Arts and Sciences and particularly Natural Knowledge (1737), zkráceně Philosophical Society of Edinburgh, z níž vzešla Royal Society of Edinburgh (1783), dále z pozdější doby The Select Society (1750), Speculative Society (1764) a Academy of Physics (1797).

⁴⁶ Dostupný na základě licence z <http://bp.chadwyck.co.uk> – viz Pozn. 1.

⁴⁷ Dostupný na základě licence z <http://bp.chadwyck.co.uk> nebo v National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků, výp. č. Nha.O214(1). Druhé, předmluvou a vysvětlivkami opatřené vydání obou čísel z roku 1818 je dostupné na http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false

zatímco „magazine“ chtěl spíše bavit. „Magazine“ mohl rovněž zveřejňovat recenze knih, docházelo k tomu ale spíše okrajově.⁴⁸ Výjimkou, kde kvalitní literární kritika tvořila podstatnou část, byl vyhlášený londýnský *Gentleman's Magazine* (1731-1914) s „kmenovým“ přispěvovatelem Dr. Samuelem Johnsonem, i zde však byla recenzována pouze krásná, ne odborná literatura.

Cílem *Edinburgh Review* z let 1755-1756 bylo informovat o skotské literární produkci za uplynulých šest měsíců a v rámci přílohy též o nejvýznamnějších anglických a kontinentálních titulech. Mezi anonymní hodnotile (běžná praxe té doby) patřili Adam Smith, William Robertson a Hugh Blair. Přestože nebyl pro jistotu, jak uvádí Clive, po důkladném zvážení mezi přispěvovatele přizván David Hume, vyvolaly i tak uvedené kritiky svými znevažujícími poznámkami na adresu teologických spisů takovou vlnu nevole ze strany církve, že další vydávání *Edinburgh Review* bylo po pouhém druhém čísle pro jistotu ukončeno.⁴⁹ „*Za těchto okolností, se autoři Review necítily nuceni riskovat svůj klid, reputaci a postavení trváním na snaze zlepšit vkus svých spoluobčanů.*“⁵⁰ Jednotlivé recenze se setkaly s takovým zájmem, že byly přetištěny i v dalších novinách, v některých, jako měsíčníku *Scots Magazine*, i komentovány, a staly se námětem pamfletů. Na příkladu obsahu prvního čísla⁵¹ je možno dokumentovat, že tématicky se *Edinburgh Review* kromě analýzy děl religiózního obsahu (např. čl. XVI. The Deist stretch'd on a Death-bed, XVII. Moderation without Mercy, několik kázání, včetně Robertsonova) věnoval oblasti morální filosofie (např. II. Hutcheson's Moral Philosophy), historie (např. I. History of Peter the Great, III. Moyses's Memories of Scottish Affairs, IV. History of the Rebellion 1745 and 1746), otázkám práva (XI. Decisions of the

⁴⁸ K definici pojmů „review“ a „magazine“ viz blíže (1907-21) *The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes. Volume XII. The Romantic Revival*. Zde pracováno s onlinovou verzí na <http://www.bartleby.com/222/0600.html>.

⁴⁹ Clive (1957, 19). Blíže k tomuto v předmluvě *The Edinburgh Review, for the year 1755* (1818, xiv). The second edition, with a preface and explanatory notes. London. 1818. Dostupný online z http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false.

⁵⁰ *The Edinburgh Review, for the year 1755* (1818, xv). Text originálu: „*In these circumstances the authors of the Review did not think themselves bound to hazard their quiet, reputation and interest, by perseverance in their attempt to improve the taste of their countrymen.*“

⁵¹ Kopie titulní strany 1. čísla viz Příloha 10.8.

Court of Session) a otázkám tehdejší společensko-politické situace, lékařství, jazykovědy a poezie. Poněkud překvapivě tu najdeme dokonce i recenzi kuchařské knihy. V druhém čísle se nacházejí texty podobné skladby jako v díle prvním (viz níže).

V povědomí širší odborné veřejnosti jsou dnes z obou čísel zejména dva příspěvky Adama Smithe, zařazené do třetího svazku jeho sebraného díla a korespondence.⁵² Jedná se o recenzi prvního anglického slovníku, *A Dictionary of the English Language* Samuela Johnsona z přílohy prvního čísla, a o dopis autorům, *LETTER to the Authors of the Edinburgh Review* z druhého čísla.

V recenzi *Slovníku*, který označil za význačný počín, o to ojedinělejší, že je dílem ne týmu vědců, ale jediného autora, má Smith výhrady vůči uplatněnému postupu. Johnsonův přístup nevidí jako dostatečně gramatický a postrádá též systematictější kategorizaci hesel.⁵³ Na příkladu hesel BUT a HUMOUR pak uvádí, jak konkrétně by si představoval, aby byl slovník zpracovaný. Nicméně, ani Smithovo řešení není v předmluvě k druhému vydání z roku 1818 shledáno jako ideální, a je přičítáno celkově nízké úrovni stádia, v něm se tehdejší jazykověda nacházela. Z pohledu možností srovnávací lingvistiky na začátku devatenáctého století je zde pak Smithova Recenze Johnsonova *Slovníku* označena za doklad toho, že ani jeden z těchto velikánů nebyl k danému úkolu dostatečně kvalifikován: „*His review of Johnson's Dictionary is chiefly valuable as a proof that neither of these eminent persons was well qualified to write an English dictionary. The plan of Johnson and the specimens of Smith are alike faulty. At that period, indeed, neither the cultivation of our old literature, nor the study of our languages from which English springs or to which it is related, nor the habit of observing the general structure of*

⁵² Wightman, Bryce (1982). Zde pracováno s onlinovou verzí na http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=201&chapter=56042&layout=html&Itemid=27

⁵³ The Edinburgh Review, for the year 1755 (1818, 54-55): „*Those defects consist chiefly in the plan, which appears to us not to be sufficiently grammatical. The different significations of a word are indeed collected; but they are seldom digested into general classes, or ranged under the meaning which the word principally expresses. And sufficient care has not been taken to distinguish the words apparently synonymous.*“

language, was so far advanced as to render it possible for this great work to approach perfection.“⁵⁴

V *DOPISU* Smith autory *Edinburgh Review* nabádá k tomu, aby z důvodu prozatím nepočtené kvalitní skotské produkce do budoucna věnovali, chtějí-li si udržet čtenářskou obec, více prostoru současné anglické a evropské scéně.⁵⁵ Smith dokumentuje tímto obsáhlým dopisem, který je ve skutečnosti přehledem stavu vědeckého bádání poloviny osmnáctého století, svou důkladnou obeznámenost s danou problematikou, i když v některých směrech se mohou jeho názory z dnešního pohledu jevit jako svérázné či diskutabilní (viz jeho hodnocení věd jako jsou lékařství, chemie, astronomie a matematika⁵⁶). Smith staví kromě anglické odborné produkce zvláště vysoko produkci francouzskou, zejména díla encyklopedistů. Lze se právem domnívat, že tento dopis, otiskovaný následně i samostatně, přispěl k lepší orientaci po tehdejší intelektuální úrovni v jednotlivých zemích.

Příspěvky dalších autorů byly četnější než Smithovy, a byly soustředěny do určitých okruhů. Otázkám diskurzu a morálky se věnoval reverend Hugh Blair (1718-1800), významný teoretik rétoriky (známý mimo jiné svým zasazováním se o pravost později prokázaného literárního podvrhu, básní keltského barda Ossiana). Proslul zejména svými kázáními (*sermons*), v nichž se věnoval otázkám morálky. Svým důrazem na patriotismus a aktivní občanský postoj bezesporu působil na nejznámějšího obhájce těchto hodnot a zároveň jednoho ze svých nejbližších přátel, Adama Fergusona. Nepřekvapí tedy, že mezi knihami, které pro *Edinburgh Review* recenzoval, je dílo prvního významného teoretika skotského osvícenství, profesora morální filosofie na univerzitě v Glasgow, Francise Hutchesona (1694-1746), *A System of Moral Philosophy* (čl. II.

⁵⁴ The *Edinburgh Review*, for the year 1755 (1818, ix)

⁵⁵ *Essays on Philosophical Subjects*.

http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=201&chapter=56042&layout=html&Itemid=27 : „This country, which is but just beginning to attempt figuring in the learned world, produces as yet so few works of reputation, that it is scarce possible a paper which criticises upon them chiefly, should interest the public for any considerable time.“

⁵⁶ Tamtéž: „In medicine, chemistry, astronomy, and mathematics, sciences which require only plain judgment joined to labour and assiduity, without demanding a great deal of what is called either taste or genius; the Germans have been, and still continue to be successful.“

v prvním čísle). Blair, jehož umění kompozice se za jeho života na celá desetiletí stalo normou ne jenom ve Skotsku, ale hlavně ve Spojených státech, si ve své jinak veskrze pozitivní třináctistránkové recenzi na adresu tohoto díla neodpustil poznámku na jeho nedostatečnou stylovou propracovanost. Tu však vidí jako důsledek skutečnosti, že autor nemohl v tomto případě provést konečné úpravy.⁵⁷ (Kniha vyšla v roce 1755 posmrtně na základě původního rukopisného originálu.) Blair v tomto příspěvku věnuje značný prostor zásadním otázkám, které zajímaly Hutchesona, jeho samotného a skotské osvícence vůbec. Týkají se systému a pramenů *mravního smyslu* (*moral sense*) jakožto vůdčího principu lidského chování. Diskutuje se zde morální odpovědnost jedince a společnosti, otázka původu státu, *společenské smlouvy* mezi panovníkem a poddanými a možnosti jejího vypovězení, občanská angažovanost, včetně motivace jednotlivce k odhodlání položit život pro vlast, či naopak sebeláska a tendence vyzískat co nejvíce pro sebe. Nespornou hodnotou recenze je srovnání postoje k otázce, proč bychom měli usilovat o *ctnost* (*virtue*) u Lorda Shaftsburyho („*Because virtue is the chief happiness, [...] the calm desire of our own happiness is the leading, the supreme principle of humane nature.*“) a u Hutchesona („*[...] the desire of our own happiness is not the supreme principle in the soul. But, [...] there is a calm desire of the happiness of all rational beings, which is [...] of superior authority to the desire of our own happiness [...].*“).⁵⁸

V padesátých letech osmnáctého století, v době kolem vydání *Edinburgh Review*, vrcholil zápas uvnitř skotské *Kirk* mezi jejími ortodoxními představiteli a umírněným křídlem vedeným Williamem Robertsonem. Stejně jako Blair nebo výše zmíněný Hume, i další ústřední osobnosti skotského osvícenství odmítli kalvinistické doktríny jako hřích a zatracení. Je samozřejmé, že otázky víry našly na stránkách obou čísel tohoto periodika své místo. Posuzování teologických publikací se z taktických důvodů ujal reverend John Jardine (1716-1766), známý svou umírněností, neboť jeho jméno alespoň zaručovalo, že články nebudou a priori odmítnuty.⁵⁹ To, že *Umírnění* přes své rebelství zůstávali provládními (tj.

⁵⁷ The Edinburgh Review, for the year 1755 (1818, 20)

⁵⁸ Tamtéž (14)

⁵⁹ Tamtéž (xiv)

prowhigovskými) konzervativci, dobře dokumentuje Jardinova recenze aberdeenské publikace o posledním jakobínském povstání, *The History of the Rebellion in 1745 and 1746*, a úryvku z ní publikovaného v *Scots Magazine* (čl. IV. v prvním čísle). Jardine, jakožto Whig odpůrce jakobitů, autory původního díla i předmluvy k otištěné ukázce obviňuje z projakobínského postoje a nepochopení dějinných událostí: “*Not the least mention is there made of the present happy establishment. The late rebellion, which must appear to every true lover of this country to have been most wicked and unnatural, is expressed by the milder epithet of an ‘intestine commotion;’ and those who were engaged in that desperate attempt to subvert our religion and liberties, are only characterized as ‘disturbers of the public peace.’*“⁶⁰ Kromě toho, že toto dílo považuje za tendenční, degraduje je z dějin na pouhou snůškou často si protirečících dobových materiálů (manifestů, pamfletů, novinových článků apod.), které jsou prezentovány neorganizovaně vedle sebe, aniž by z nich měl čtenář možnost pochopit, kde se nalézá pravda. Vydavatelé *Magazinu*, pasující se v předmluvě do role historiografů, podle Jardena nepřinášejí ve zvolené ukázce pravdivý obraz událostí.⁶¹

Oblast historie ovšem byla doménou William Robertsona, který do *Edinburgh Review* přispěl zvláště výrazně, osmi recenzemi, z nichž šest bylo na historická témata. Těmto recenzím bude věnována pozornost v rámci samostatné kapitoly určené Williamu Robertsonovi. Z tohoto důvodu se zde omezím jen na výčet jeho jednotlivých příspěvků na historická témata.

V prvním čísle *Edinburgh Review* z roku 1755 to byly recenze knihy generála Alexandera Gordona, dlouholetého přímého účastníka vojenských akcí na straně Petra Velikého *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*⁶²

⁶⁰ The *Edinburgh Review*, for the year 1755 (1818, 25). Překlad autorky: „Ani v nejmenším není zmíněno současné šťastné zřízení. Pro nedávné povstání, které se musí každému, kdo tuto zemi skutečně miluje, jevit jako nanejvýš hanebné a nepřírozené, se zde užívá uhlazeného epiteta ‘občanské nepokoje’, a ti, kdo se účastnili tohoto nebezpečného pokusu zničit naši víru a svobody, jsou zde označováni za pouhé ‘rušitele veřejného pořádku’.“

⁶¹ Tamtéž (24).

⁶² *The History of Peter the Great, Emperor of Russia; to which is prefixed, a short general History of the Country, from the Rise of that Monarchy; and an Account of the Author’s Life.*

(článek I.) a knihy *Memories of the Affairs of Scotland*⁶³ autora Davida Moysesese (článek III.). V té době Robertson pracoval na svých dvoudílných *Dějinách Skotska (The History of Scotland*⁶⁴, 1759) zaměřených na vládu Marie Stuartovny a jejího syna Jakuba VI., a nepřekvapí tedy jeho zasvěcený komentář k tomuto dílu.

V druhém čísle *Edinburgh Review* v roce 1756, to byly recenze knihy *The History of Croesus, King of Lydia*⁶⁵ (článek I.), katalogu detailně mapujícího šest set let křesťanství na Britských ostrovech a svědčícího o zájmu nejen Robertsona, ale tehdejší společnosti vůbec o církevní problematiku a pojmání víry v různých denominacích *A large new Catalogue of the Bishops of the several Sees [sic] within the Kingdom of Scotland down to the Year 1688*⁶⁶ (článek III), dále souboru korespondence Ludvíka IV. prozrazujícího zájem Robertsona o politickou mapu Evropy *Lettres de Louis XIV.*⁶⁷ (článek IV.) a práce Williama Douglase *A Summary, Historical and Political, of the first Plantings, progressive Improvements, and present State of the British Settlements in North-America*, dokumentující raný Robertsonův zájem o tematiku, jež jeho samotného později literárně proslavila (článek XI.).

Příspěvky Adama Smithe i Williama Robertsona v *Edinburgh Review* z let 1755-1756 spadají do nejranějšího období jejich tvorby, vlastně patří k jejich prvním publikovaným textům. Jako takové jsou tudíž zajímavé i z pohledu budoucího názorového vývoje obou těchto osobností.

⁶³ *Memories of the Affairs of Scotland, containing an impartial Account of the most remarkable Transactions in that Kingdom, from King James VI. his taking up the Government in 1577, till his Accession to the Crown of England in 1603; together with, a Discourse of the Conspiracy of the Earl of Gowry.*

⁶⁴ *The History of Scotland, during the Reigns of Queen Mary and King James VI.*

⁶⁵ *The History of Croesus, King of Lydia in Four Parts; containing Observations on the antient Notion of Destiny, on Dreams, on the Origin and Credit of Oracles, and the Principles upon which their Responses were defended against any Attack.*

⁶⁶ *A large new Catalogue of the Bishops of the several Sees within the Kingdom of Scotland down to the Year 1688, instructed by proper and authentic Vouchers: together with some other Things, necessary to the Berger Knowledge of the Ecclesiastical State of the Kingdom in formel Times; as also a brief Preface concerning the first Planting of Christianity in Scotland, and the State of that Church in the earlier Ages.*

⁶⁷ *Lettres de Louis XIV. Aux Princes de l' Europe, à ses Généraux, ses Ministres, &c. recueillies par Mr. Rose, Secrétaire du Cabinet, &c.*

Z plodného historicko-kulturního zázemí Skotska osmnáctého století a bohaté, více než stoleté tradice a zkušenosti britského tisku vzešel též skotský kritický čtvrtletník, *Edinburgh Review. Critical Journal* (1802-1929)⁶⁸. Jeho vznik měl ovšem velmi praktický důvod, který spočíval v tom, že skupince mladých pro-whigovsky orientovaných právníků bránila převážně toryovská edinburská právnická komora ve vykonávání praxe, a oni v žurnalistice hledali (jak se tehdy domnívali) dočasný alternativní způsob obživy. *Edinburgh Review. Critical Journal* (dále jen *Edinburgh Review*) v roce 1802, tedy v závěrečném období skotského osvícenství, volně navázal na svého stejnojmenného předchůdce z let 1755-1756. Že je jeho dědicem, dokazuje nejenom volba stejného názvu a pokračování v nesmlouvavě kritickém tónu zaštitěném erudicí a stejně pro-whigovské politické zaměření.

Zakládající členové nového *Edinburgh Review*, právníci Francis Jeffrey (1773-1850), Henry Brougham (1778-1868), Francis Horner (1778-1817), iniciátor celého podniku klerik Sydney Smith (1771-1845) a další osobnosti spojené s *Edinburgh Review*, byli úzce spjati s osvícenským děním předcházejících desetiletí. Toto spojení se realizovalo na různých úrovních. Významnou roli při tom hrály osobní kontakty s (na počátku devatenáctého století většinou již nežijícími) velikány skotského osvícenství 2. poloviny 18. století a jejich pokračovateli zprostředkované v rámci studia na skotských univerzitách, členstvím v učených společnostech, spoluprací při recenzní činnosti pro *Edinburgh Review* (např. od roku 1804 s matematikem a profesorem přírodní filosofie na edinburské univerzitě Johnem Playfairem, jehož vlastní práce *Illustrations of the Huttonian Theory of the Earth* a *Meteorological Abstract* byly před tím, v letech 1802 a 1803 recenzovány v *Edinburgh Review*), i příbuzenskými svazky. Jak uvádí Clive, Jeffrey se s uznáním vyjadřoval o

⁶⁸ *Edinburgh Review* existuje dodnes. Jak uvádí na jeho webových stránkách (<http://www.englit.ed.ac.uk/edinburghreview/archive>) Michael Lister v *Edinburgh Review: The Back Story*, byl nejdříve obnoven v roce 1969 pod názvem *New Edinburgh Review* a patnáct let sloužil edinburským univerzitním studentům jakožto fórum pro původní a recenzní tvorbu. V roce 1984 jej nahradil současný *Edinburgh Review* s osvícensky znějícím mottem „to gether all the rays of culture into one“, tedy „spojit všechny paprsky kultury v jeden“, a recenzní strategií upřednostňující, stejně jako tomu bylo u jeho slavného předchůdce, kvalitu před kvantitou.

formujícím vlivu, jaký na něj měly debaty v *Speculative Society*⁶⁹. Brougham, Horner, Jeffrey, Smith, J. A. Murray a Thomas Brown byli členy *Academy of Physics* (1797-1800), jejímž cílem bylo zkoumání přírody a zákonů, jimiž se řídí, a názorovým vývojem týkajícím se těchto zákonů⁷⁰. Na příkladu dvou zápisů ze schůzí *Academy of Physics* zmiňujících aktivitu Broughama a Hornera Clive dokládá, že již před založením *Edinburgh Review* se jeho hlavní přispěvatelé podíleli jak na recenzování odborných publikací, tak na řešení otázek z oblasti přírodních věd a právní reformy, kterým se poté (kromě jiného) věnovali i v *Edinburgh Review*.⁷¹ Broughama (prasynovce Williama Robertsona) navíc provázela reputace skvělého vědce. Na edinburské univerzitě vystudoval kromě práv přírodní vědy a matematiku. Ve dvaceti pěti letech byl zvolen členem *Royal Society*, kde předtím přednesl a v rámci jejích *Transactions* publikoval svá pojednání z oblasti optiky.⁷² (Od roku 1808 se ovšem věnoval naplno právnícké profesi a politické kariéře, i když nadále recenzoval pro *Edinburgh Review* díla z oblasti přírodních věd.)

Nepřekvapí tedy, že přírodním vědám byla v *Edinburgh Review* věnovaná značná pozornost. Výrazně zastoupenými oblastmi byly morální filosofie a politická ekonomie. Jejich zájem o ně u zakládajících autorů *Edinburgh Review* podnítil Dugald Stewart, žák Adama Smithe, a oni ve svých recenzích zúročili svou obeznámenost s pracemi takových osobností předešlých generací, jako byli David Hume, Lord Kames, Adam Smith, William Robertson, John Millar a Adam Ferguson. Podobně jako jejich slavní předchůdci, i oni pokračovali v linii, která kladla důraz na provázanost ekonomických a sociálních faktorů, a to v historické perspektivě. Předmětem jejich analýzy byly často aktuální ekonomické a politické texty týkající se státu a jeho fungování ve společnosti. Srovnáváním kultur na odlišných stupních vývoje se v nich dále vyjadřovali, stejně jako v početných recenzích cestopisů, k zákonitostem progresu společnosti od primitivního stádia k rozvinutému. Zde je zapotřebí říci, že, jak si dobře všimá

⁶⁹ Clive (1957, 22)

⁷⁰ Tamtéž (21)

⁷¹ Tamtéž

⁷² Tamtéž (26)

i Clive,⁷³ z recenzí cestopisů se vytratil, či téměř vytratil „benevolentně kosmopolitní postoj jejich předchůdců z osmnáctého století“ k populacím Číny, Indie a Ameriky apod., které byly nyní považovány za polobarbarské. Domnívám se, že tomu tak bylo v souladu s trendem všeobecně přijatým na začátku devatenáctého století, kdy převážilo utilitaristické hledisko, kde kritériem civilizovanosti se stala míra dosaženého ekonomického úspěchu. (K tomu více v kapitole 7, Myšlenky skotského osvícenství v 19. století a jejich výdobytky.)

Jedním z výrazných spojovacích článků s autory původního *Edinburgh Review* byla již výše zmíněná osoba Adama Smithe. Zakládající členové se ve svých recenzích drželi Smithova pojetí ekonomických zákonitostí, které jim zprostředkoval v rámci kursu politické ekonomie Dugald Stewart. Ne nadarmo bývá *Edinburgh Review* považován za zdaleka nejerudovanější masmediální ekonomické fórum své doby. Podle hodnocení uváděného Michaelem Listerem *Edinburgh Review* recenzoval prakticky veškerou ekonomickou literaturu, která vyšla, a vyjadřoval se ke klíčovým ekonomickým otázkám své doby⁷⁴. Vzhledem k tomuto jeho výraznému zaměření také současní badatelé, mezi nimi Mark Schoenfield,⁷⁵ namísto tradičního soustředění se na šéfredaktora a „duši“ *Edinburgh Review* Francise Jeffreyho přesouvají nyní svou pozornost na osobu Francise Hornera, v *Edinburgh Review* hlavního autora recenzí na ekonomická témata.

Nový *Edinburgh Review* nebyl ovšem, jak jsme ukázali výše, v žádném případě výlučně ekonomickým časopisem, ale na základě rozmanité škály tehdy aktuálních oborů a disciplín z oblasti jak přírodních, tak humanitních věd (viz statistické vyhodnocení níže) podával komplexní obraz své doby.

Jeho ambicí přitom, na rozdíl od tehdejší praxe, nebylo, jak jeho autoři formulovali ve svém prohlášení (Advertisement) uvádějícím první číslo, podávat kompletní přehled veškeré produkce, ale pouze těch nejkvalitnějších nově

⁷³ Clive (1957,167)

⁷⁴ Michael Lister v *Edinburgh Review: The Back Story*. Dostupné online z <http://www.englit.ed.ac.uk/edinburghreview/archive>.

⁷⁵ Schoenfield, Mark (2009). *British Periodicals and Romantic Identity: The Literary „Lower Empire“*. Palgrave Macmillan.

vydaných děl, „*that either have attained, or deserve, a certain portion of celebrity*“, neboli, volně, děl, která si buď své místo na slunci již vydobyla, nebo si je zaslouží. Jinak též, jejich cílem bylo „*to be distinguished, rather for the selection, than for the number, of its articles*“ („ *vynikat spíše výběrem než velkým počtem článků*“)⁷⁶. Této strategii podřídili, díky přesvědčení, že čtvrtletí je pro posouzení kvality vhodnějším časovým úsekem než tradičně volený měsíc, i periodicitu vydávání, počet recenzí v jednotlivých číslech i samotný rozsah jednotlivých recenzí. Dlouhá periodicity neumožňovala pojednávat rozpracované téma na pokračování a recenze děl zásadního charakteru pak mívaly podobu zevrubných studií o nadstandardní délce. (V prvním čísle byl rozsah jednotlivých příspěvků 1-36 stran, v druhém čísle 3-19 stran.) Tím se při počtu kolem dvaceti pěti recenzí ve srovnání s paralelně existujícími kritickými měsíčníky, přinášejícími na asi 120 stranách čtyřicet až osmdesát recenzí,⁷⁷ rozsah jednotlivých čísel *Edinburgh Review* i více než zdvojnásobil. (První číslo má bez obsahu a rejstříku 279 a druhé 147 stran čistého textu.)

O tom, že se v případě *Edinburgh Review* jednalo o skutečný fenomén a mezník ve vývoji britského žurnalismu, napovídá kromě pozitivních hodnocení odborníků i například samotný název jednoho z titulů zabývajících se danou problematikou, konkrétně *Reviewing Before the „Edinburgh“, 1788-1802*⁷⁸. Profesor germanistiky na torontské univerzitě Willi Goetschel, věnující se oblasti osvícenské kritické teorie,⁷⁹ *Edinburgh Review* pro jeho nezávislost na obchodních praktikách knižního trhu, tématickou všestrannost, liberálnost a odvážný a podnětný způsob recenzování staví vysoko nad úroveň ostatních spolu existujících šedesáti britských periodik zabývajících se recenzní činností, jimž

⁷⁶ *Edinburgh Review* č. 1, s. iii.

⁷⁷ Podle autorů SciPer Projektu – viz http://www.sciper.org/browse/ER_desc.html. SciPer Project, neboli Science in the Nineteenth-Century Periodical Project, je realizovanou společnou aktivitou institucí Centre for Nineteenth-Century Studies a Department of English Literature na University of Sheffield a Division of History and Philosophy of Science na University of Leeds. Výsledkem je elektronický předmětový katalog obsahu více než čtrnácti tisíc textů z oblasti vědy, technologie a lékařství publikovaných v šestnácti britských periodikách v rozmezí let 1800-1900. Jeho součástí jsou i první a druhé číslo *Edinburgh Review*.

⁷⁸ Roper, Derek (1978). *Reviewing Before the „Edinburgh“, 1788-1802*. London: Methuen, and Newark: University of Delaware Press.

podle něj udával tón a které kopirovaly jeho styl. Podle Goetschela měl *Edinburgh Review* vedoucí postavení v britské žurnalistice první čtvrtiny devatenáctého století. Od 20. let 19. století se pak o tuto pozici dělil s jeho edinburghským toryovským protějškem, *Quarterly Review*, jehož založení inspiroval díky svému stále znatelnějšímu pro-whigovskému zaměření a narůstající sebestřednosti.⁸⁰

O značném vlivu *Edinburgh Review* na formování názoru zejména vyšších středních a středních vrstev vypovídají mimo jiné údaje o jeho raketově rostoucím nákladu. Podrobně jej sleduje ve své monografii z roku 1957 analyzující prvních padesát čísel *Edinburgh Review* nazvané *Scotch Reviewers: The 'Edinburgh Review', 1802–1815* John Clive. Jak uvádí Clive, v roce 1802 při prvním vydání činil náklad 800 kusů, příští rok se ho jen v samotném Edinburghu, čítajícím asi sto tisíc obyvatel, prodalo už 2 150 kusů, kromě dalších tisíců v Londýně (vydavatel Archibald Constable⁸¹ prodal práva firmě Longman), aby následně dosáhl v letech 1818 a 1819 maxima téměř 14 000 výtisků. Paralelně docházelo zároveň k reedicím jednotlivých prvních vydání, a dokonce v roce 1818 došlo i na druhé, předmluvou a vysvětlivkami opatřené vydání čísel původního *Edinburgh Review* z let 1755-1756⁸². Při ceně výtisku původně pět a od roku 1809 šest šilinků (a průměrné denní mzdě dělníka v textilní manufaktuře dva šilinky) si sice finančně nemohl *Edinburgh Review* dovolit každý, díky knihovnám byl ale přístupný i tzv. middling classes (tj. třídě středních a

⁷⁹ Např. samostatné publikace (2004). *Spinoza's Modernity: Mendelssohn, Leasing, and Heine*. Madison: U Wisconsin Press a (1994) *Constituting Critique: Kant's Writing as Critical Praxis*. Transl. by Eric Schwab. Durham, NC: Duke University Press.

⁸⁰ Dostupné z <http://www.custom-essay.net/essay-encyclopedia/Review-Essay.htm> .

⁸¹ Archibald Constable (1774–1827) byl významný edinburghský knihkupec a nakladatel. Předtím než v roce 1802 začal vydávat *Edinburgh Review*, založil v roce 1800 *Farmer's Magazine*. V roce 1801 koupil *Scots Magazine* a později, v roce 1814 mu připadla *Encyclopedia Britannica*. Jeho na tu dobu velkorysá finanční politika umožnila přispěvovatelům *Edinburgh Review* a šéfredктору Jeffreyemu plně se soustředit na práci pro *Review*. Constable měl přátelský vztah s Waltrem Scottem, který nenarušil ani Scottův rozchod s *Edinburgh Review* v roce 1806. V roce 1814 Constable odkoupil práva na jeho román *Waverley*. Svou edicí levných tisků přispěl Constable výrazně k popularizaci literárních děl. - viz http://www.191encyclopedia.org/Archibald_Constable .

⁸² Online dostupné celé na http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false

drobnějších živnostníků), takže jeho šéfredaktor Jeffrey odhadoval v roce 1814, že každé číslo si najde 50 000 čtenářů. Pro srovnání, náklad věhlasného anglického deníku *The Times* s články renomovaných představitelů politiky, vědy a literatury v roce 1816 činil 8 000 kopií.⁸³

Přestože bývá *Edinburgh Review* chápán převážně jako periodikum devatenáctého století, jsou jeho počátky, jak prokázáno výše, spojené s předchozím, osmnáctým stoletím a s osvěcenským myšlenkovým hnutím.

Z výše uvedených důvodů se tedy *Edinburgh Review* jeví jako vhodný materiál, na němž lze zkoumat obraz skotského osvícenství v jeho pozdní fázi. K analýze byla reprezentativně zvolena první dvě čísla *Edinburgh Review*, a to číslo I z října 1802 a číslo II z ledna 1803. Důvodů k volbě těchto čísel bylo hned několik. Podstatná byla skutečnost, že se jedná o období časově nejbližší vrcholu skotského osvícenství v druhé polovině osmnáctého století. Dále, tato dvě čísla jsou v plné verzi dostupná široké veřejnosti v elektronické podobě bez jakéhokoli omezení⁸⁴. A konečně, díky zkatalogizování obsahu všech příspěvků prvního a druhého čísla *Edinburgh Review* z let 1802-1803 v rámci projektu *Science in the Nineteenth-Century Periodical Project (SciPer Project)*⁸⁵ se nabídla vítaná možnost využít tohoto podkladu pro statistické vyjádření frekvence jednotlivých témat diskutovaných v daných dvou číslech *Edinburgh Review*, a tím i podání zajímavého, víceméně relevantního obrazu týkajícího se oblastí zájmu skotského osvícenství.

Pomocí SciPer projektu byl nejdříve pořízen abecedně řazený seznam čítající 157 položek představujících jednotlivá témata či předměty (subjects). Počet položek výrazně přesahuje celkový počet článků. To je ovšem pochopitelné, vezmeme-li v úvahu výše zmíněnou zevrubnost mnohých recenzí, kdy se jejich autoři snažili nacházet paralely mezi diskutovaným hlavním

⁸³ Clive (1957, 30 a 133-134).

⁸⁴ V roce 2008 jejich společně, 10. vydání z roku 1814 v rozsahu 538 stran za finančního přispění Microsoft Corporation digitalizoval Internet Archive. Č. 2 začíná na s. 253. Rejstřík pojmů je na s. 511-517. Dostupné online z <http://www.archive.org/details/edinburghreview01macauoft>.

⁸⁵ <http://www.sciper.org/browse/ER1-1.html>

tématem a tématy mu příbuznými. Z důvodu zachování relace ke zdroji byl v tomto soupisu i v jeho následné aplikaci pro statistické účely zachován jazyk originálního textu, tzn. názvy předmětů zůstaly v angličtině. Vzhledem k tomu, že se jedná většinou o internacionalismy, neměla by být tato skutečnost na závadu. (Názvy, které by mohly být nesrozumitelné, jsou přeloženy pod čarou.⁸⁶) Poté bylo vytvořeno osm kategorií, do nichž bylo umístěno všech 157 položek společně s číslem v závorce označujícím celkový výskyt dané položky v 1. a 2. čísle *Edinburgh Review*. Byl tak získán následující přehled:

	Kategorie	Předměty a témata (Výskyt v ER 1+2)	Celkem
I.	Medicine, Chemistry, Botany & Zoology, Earth Studies, Agriculture	Accidents (1), Acclimatization (1), Agriculture (4), Anatomy (2), Botany (6), Chemistry (5), Climatology (5), Diet (1), Disease (6), Entomology (1), Epidemiology (1), Ether (1), Gas Chemistry (2), Geology (5), Horticulture (1), Hospitals (1), Hydrography (1), Mapping (1), Medical Practicioners (1), Medical Treatment (9), Mental Illness (2), Mesmerism (1), Meteorology (3), Mineralogy (1), *Natural History (4), Naturalists (1), Nutrition (1), Obstetrics (1), Pharmaceuticals (2), Physical Geography (2), Physiology (1), Psychology (1), Quackery (2), Stratigraphy (1), Surgery (1), Vaccination (1), Vulcanology (2), Zoology (2)	84
II.	Moral Philosophy, Religion, Ethics	Belief (1), Creation (1), Feeling(s) (3), Ethics (1), Freethought (1), Heroism (1), Infidelity (1), Instinct (1), Magic (1), Materialism (1), Miracle (1), Morality (1), *Natural Law (2), Natural Theology (2), Philosophy (3), Piety (1), Providence (1), Religion (5), Supernaturalism (1), Superstition (1), Theology of Nature (1), Truth (2), Unbelief (1), Utilitarianism (3), Utility (1)	38
III.	Exploration, Ethnography, Human Species,	Cultural Geography (2), Degeneration (2), Discovery (3), Exploration (8), Ethnology (1), Ethnography (3), Evolution (1), Gender	

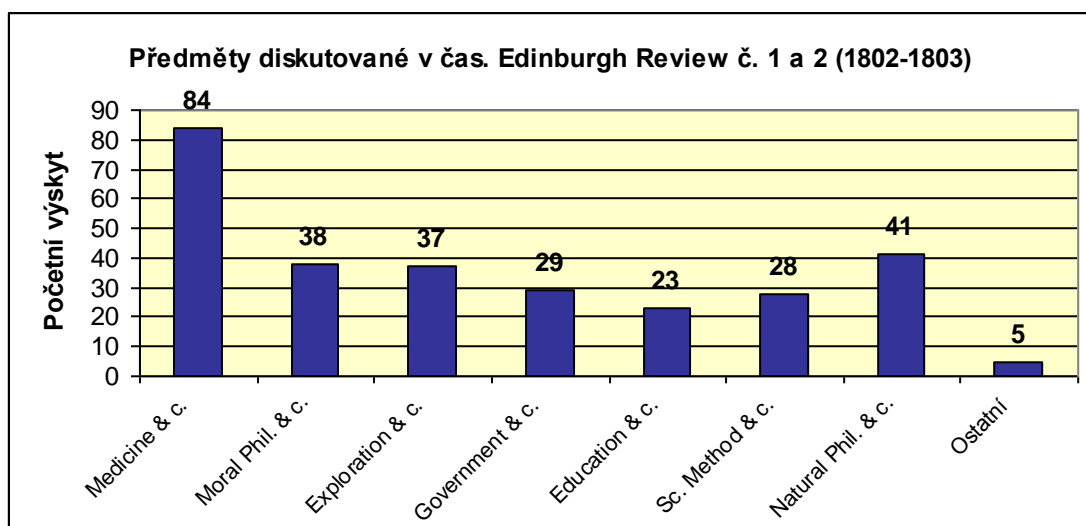
⁸⁶ I. Accidents/Úrazy; Disease/Nemoc; Horticulture/Zahradnictví; Mesmerism/Mesmerismus (podle Mesmera, který provedl roku 1775 hypnotickou manipulaci s myslí pacienta); Nutrition/Výživa; Obstetrics/Porodnictví; Surgery/Operace, Chirurgický zákrok; Quackery/Mastičkářství, Šarlatánství; Stratigraphy/Stratigrafie (geologická disciplína) II. Belief/Víra; Feeling(s)/Pocit(y); Infidelity/Bezvěrectví, Ateismus; Providence/Prozřetelnost; Superstition/Pověřivost; Truth/Pravda; Unbelief/Nevíra; III. Gender/Pohlaví; Heredity/Dědičnost; Human Species/Lidstvo, Člověk jako druh; IV. Government/Vláda; War/Válka; V. Lecturing/Přednášení; Patronage/Protekcionismus, Sponzorování; Periodicals/Periodika; VI. Metrology/Metrologie (nauka o měření); Reasoning/Rozumové zdůvodnění, Dedukce, Logika; VII. Gravity/Gravitace; Heat/Teplo; Light/Světlo; VIII. Amusement/Zábava; Language/Jazyk

	Evolution	(1), Heredity (1), Human Species (2), Population (4), Progress (5), Race (3), Travel (1)	37
IV.	Government, Politics, Political Economy, Commerce	Ancient Authorities (2), Commerce (2), Crime (1), Government (2), Imperialism (2), Internationalism (1), Political Economy (7), Politics (7), Radicalism (3), War (2)	29
V.	Education, Institutions, Societies	Education (1), Encyclopaedias (1), Institutions (2), Lectures (1), Lecturing (1), Patronage (2), Periodicals (2), Publishing (3), Reading (1), Science Communication (1), Scientific Practicioners (2), Societies (3), Textbooks (1), Universities (2)	23
VI.	Scientific Method; History of Science	Causation (1), Controversy (1), Deduction (1), Design (1), Dynamics (1), Error (1), Experiment (5), Expertise (2), History of Science (1), Induction (3), Methodology (1), Metrology (1), Nomenclature (1) Observation (1), Reason (3), Reasoning (1), Speculation (1), *Statistics (2)	28
VII.	Natural Philosophy, Mathematics, Astronomy, Engineering; Metaphysics	Aeronautics, (1), Astronomy (9), Engineering (1), Gravity (3), Heat (2), Industry (1), Instruments (2), Light (5), Logic (1), Mathematics (8), Mechanics (1), Metaphysics (4), Military Technology (1), *Natural Philosophy (1), Physics (1)	41
VIII.	Ostatní	Amusement (2), Illustration (2), Language (1)	05
	Celkem		285

Tab. 1: Předměty diskutované v *Edinburgh Review* č. 1 a č. 2 (1802-1803). Přehled.

Jednotlivé předměty či obory mohou být hraniční či spadat pod více kategorií. V tabulce jsou označeny *. Při rozhodování o jejich zařazení bylo vzato v úvahu jejich užití či pojetí v dané recenzi. Tak např. položka „Statistics“ je připojena ke kategorii VI., a ne VII., neboť v recenzi není diskutována matematická statistika, nýbrž její sociálně vědní aplikace ve formě statistického přehledu sledovaných jevů. Dále, do VI. skupiny je zařazena i položka „History of Science“ z důvodu, že je zde chápána jako souhrn historicky zaznamenaných vědeckých metod a přístupů. Podobně byl vzat v úvahu i historický posun v chápání pojmu „Natural Philosophy“.

Výsledná zjištění vyjádřená formou grafu pak vypadají následovně:

Tab. 2: Předměty diskutované v *Edinburgh Review* č. 1 a č. 2 (1802-1803).
Graf.

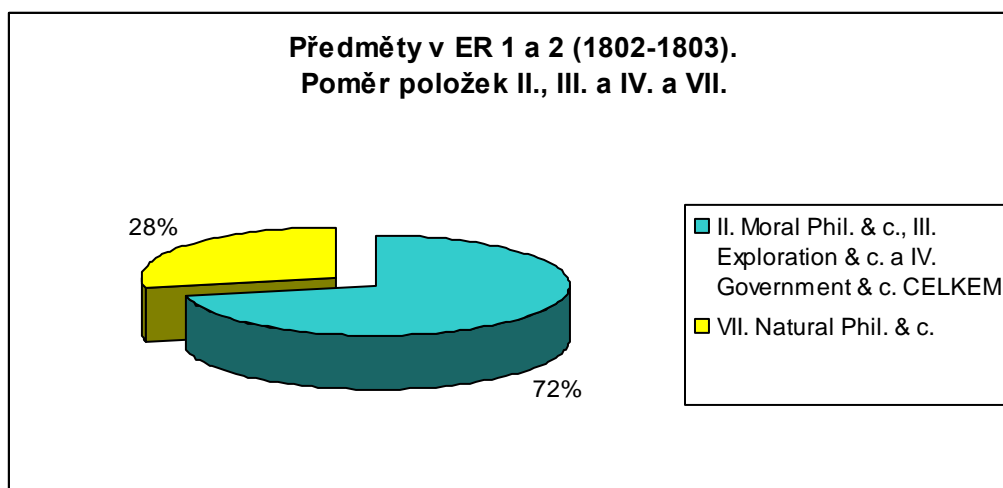
Jak je patrné z přehledu i grafu, pokrýval zájem editorů a přispěvatelů *Edinburgh Review* široké spektrum témat a oborů od morální filosofie přes právníckou, státní a ekonomickou problematiku k tradičním vědám jako matematika a astronomie a vědám o člověku a o jeho životním prostředí. Z přehledu dále vyplývá, že jednotlivá témata se v recenzích v obou číslech celkem objevila většinou jedenkrát nebo dvakrát, a pouze sporadicky častěji. Zobraze si v jednotlivých kategoriích položky, jejich frekvence je výrazně nadstandardně vysoká, tj. takové, které se vyskytují pětkrát a vícekrát:

I.	Medicine & c.	Botany (6), Chemistry (5), Climatology (5), Disease (6), Geology (5), Medical Treatment (9)
II.	Moral Phil. & c.	Religion (5)
III.	Exploration &c.	Exploration (8), Progress (5),
IV.	Government&c.	Political Economy (7), Politics (7)
V.	Education & c.	
VI.	Sc. Method & c.	Experiment (5)

VII.	Nat. Phil. & c.	Astronomy (9), Light (5), Mathematics (8),
------	-----------------	--

Tab. 3. Nadstandardní frekvence témat v *Edinburgh Review* č. 1 a č. 2 (1802-1803). Přehled.

Jistěže nelze přeceňovat výsledky pořízené na vzorku tak omezené velikosti a omezeného sledovaného období jako je ten náš. Lze v nich však vyzorovat zřejmé tendence charakteristické pro skotské osvícenství svědčící o zaměření jeho zájmu na oblasti týkající se člověka a jeho prostředí v tom nejširším slova smyslu, s tím, že nadále přetrvával i zájem o matematiku, astronomii a fyziku. Ponecháme-li stranou kategorii I. zahrnující rychle se rozvíjející vědní obory jako lékařství, chemie, botanika, zoologie a geologie, můžeme grafickým srovnáním výsledků dosažených na vybraném vzorku demonstrovat, že skotské osvícenství ve své závěrečné fázi na začátku devatenáctého století (stejně tak jako v době jeho vrcholu v druhé polovině století osmnáctého) zajímaly spíše otázky spojené s morální filosofií (kategorie II.), etnografií a historickými stádii evoluce lidské společnosti (kategorie III.) a s nimi spojené otázky spadající do oblasti politické ekonomie (kategorie IV.), než matematika, astronomie a fyzika (kategorie VII.):

Tab. 4: Předměty diskutované v *Edinburgh Review* č. 1 a č. 2 (1802-1803).

Poměr položek II., III. a IV. a VII. Graf.

4 VYBRANÍ PŘEDSTAVITELÉ SKOTSKÉHO OSVÍCENSTVÍ

18. STOLETÍ A JEJICH PŘÍSPĚVEK KE VZNIKU MODERNÍCH VĚD O ČLOVĚKU

4.1 Život a dílo Adama Fergusona

Adam Ferguson se narodil 20. června 1723 v Logierait v hrabství Perthshire. Oba rodiče pocházeli ze starých vážených rodin. Jak doba (33 let po tzv. Slavné revoluci z let 1688-1690, která v Anglii svrhla nejen z anglického, ale i skotského trůnu stuartovského Jakuba II. a VII. a připravila půdu k nastolení hanoverské dynastie, 15 let po uzavření ne všemi pozitivně vnímané tzv. Parlamentní unie mezi Skotskem a Anglií z roku 1707 ukončující autonomii Skotska), tak místo (keltsky hovořící agrární oblast skotské Vysočiny za hranicemi rychleji hospodářsky se rozvíjející a skotštinou hovořící Nížiny) a rovněž tak okolnosti jeho narození (deváté a nejmladší dítě postaršího otce s provládními, pro-unionistickými postoji a zároveň řadového pastora presbyteriánské církve, kalvinistické *Kirk*, vymezující se vůči episkopální a katolické tradici) sehrály v životě A. Fergusona významnou roli. Tyto skutečnosti, ač je v dospělosti podroboval kritickému pohledu a nově uchopoval (zejména co se týče jeho vztahu k církvi), předznamenaly Fergusonovy budoucí postoje. Ferguson se hlásil k původu horala ze skotské Vysočiny, aniž se tím ovšem programově distancoval od tradice skotské Nížiny. Do společnosti jižanských edinburghských literátů, jejíž součástí se stal po svém příchodu na edinburgskou bohosloveckou kolej Divinity Hall roku 1742, tak vnesl svým výrazně keltským temperamentem a duchem nový a osvěžující, nikoli však rušivý prvek⁸⁷.

⁸⁷ Jogland (1959, 27)

V té době měl již, v duchu skotského důrazu na vzdělání, za sebou počáteční domácí výuku pod vedením otce, obecnou farní školu v Logieraitu, navazující internátní výuku v Perthu a, díky svým vynikajícím výsledkům, od patnácti do devatenácti let stipendiem umožněné studium na univerzitě v St. Andrews s tradiční skladbou předmětů (řečtina, latina, matematika a metafyzika).

V Edinburghu v době studií ve 40. letech 18. století Fergusonův intelektuální vývoj bezpochyby urychlila skutečnost, že byl „stimulován zvláštní směsicí světského a náboženského myšlení“⁸⁸ v atmosféře srdečné vzájemnosti (, což byl koneckonců jev příznačný pro skotské osvícenství jako celek, a to v míře nevídané v žádné jiné národní formě osvícenství). Ferguson v té době navázal vztahy s různorodou škálou osobností, které v mnoha případech přerostly v celoživotní přátelství. Kromě budoucích představitelů umírněného směru v Church of Scotland jako William Robertson, Alexander Carlyle, a Hugh Blair to byli myslitelé David Hume a Adam Smith, dále pozdější autor hry *Douglas*, John Home, ale i edinburská rodina architekta Williama Adama spřízněná s W. Robertsonem či Fergusonův vlastní bratranec, lékař a význačný chemik Joseph Black. (Později, se založením společnosti Select Society, se tento okruh přátel a spolupracovníků ještě rozšířil – viz níže). David Allan z univerzity v St. Andrews ve své monografii *Adam Ferguson* připomíná, že Ferguson a další studenti teologie z okruhu jeho přátel byli nadšenými čtenáři a obdivovateli A. A. Coopera, 3. hraběte ze Shaftsbury, a popularizátora jeho myšlenek Josepha Addisona usilujícího na stránkách svého úspěšného časopisu *The Spectator* o povznesení občanského a kulturního povědomí britské veřejnosti, ale především Francise Hutchesona, profesora morální filosofie v Glasgow (kde studoval Carlyle před příchodem do Edinburghu)⁸⁹.

Již tehdy projevovat Ferguson daleko větší zájem o filozofické než o teologické otázky. Z tohoto důvodu a zřejmě i z touhy po změně a

⁸⁸ Allan (2006, 5)

⁸⁹ Allan (2006, 5-6)

dobrodružství⁹⁰ se ještě před ukončením studií chopil v roce 1745 příležitostí podmíněné okolnostmi (vládní zájem v době bojů Velké Británie s Francií v rámci Války o rakouské dědictví a zároveň v období zvýšené podpory myšlenkám jakobínského hnutí mezi obyvatelstvem skotské Vysočiny o obsazení postu pomocného vojenského kaplana u věhlasného 43. regimentu, *Black Watch*, pro-režimní osobou s aktivní znalostí skotské keltštiny, dále též existence osobním zájmem motivované podpory ze strany patrona, vévodkyně z Athollu), zažádal si o předčasné vysvěcení a poté, co mu bylo vyhověno, zahájil ve Flandrech svou vcelku úspěšnou devítiletou vojenskou službu.⁹¹ Zůstal u svého regimentu během válečného tažení ve Flandrech a nasazení v Anglii a po dva roky v Irsku. Rozloučil se s ním, až když bylo v roce 1754 ohlášeno, že regiment má být poslán do Ameriky.

V roce 1746 vyšlo v Londýně Fergusonovo první dílo, kázání, které bylo vytištěno pro vévodkyni z Athollu a neslo název *A Sermon preached in the Earsh Language, to His Majesty's First Highland Regiment of Foot, commanded by Lord John Murray, at their Cantonment at Camberwell, on the 18th day of December 1745, being appointed as a solemn Fast. Translated into English for the Use of Lady of Quality in Scotland, at whose desire it is now published*. Toto kázání vyniká ani ne tak pobídkami k religiozitě a zbožnosti, jako spíše pobídkami k vlastenectví, a obratným jazykem.

Roku 1754, kdy se, „unaven léty vandrování a nejistoty“⁹², rozhodl vzdát dráhy

vojenského kněze, se vydal na krátkou cestu po Holandsku a Německu⁹³.

⁹⁰ Tyto jeho sklony bývaly námětem korespondence mezi jeho přáteli a svědčí o nich i poměrně časté a dlouhé, i několikaleté Fergusonovy výpravy do zahraničí, ať již jako učitele a společníka dětí vlivných zaměstnavatelů či v rámci soukromých cest, a to až do vysokého věku.

⁹¹ O svých prvních dojmech referuje podrobně již krátce po příjezdu na frontu v obsáhlém dopise nejstaršímu ze synů architekta W. Adama, Johnovi, ze dne 11. září 1745 (viz dopis č. 1 in Merole (1995, 3-6) V souladu s postřehem Jane B. Fagg lze konstatovat, že dopis je v mnohém pro Fergusonu charakteristický: dokumentuje jeho pověstný smysl pro humor, schopnost pozorovat a analyzovat společnost a zaujetí vojenstvím.

⁹² Viz dopis č. 14 Gilbertu Eliotovi in Merole (1995, 25)

⁹³ V říjnu 1754 píše v této souvislosti z Groningenu Adamu Smíthovi, aby svou odpověď na jeho dopis adresoval již bez kněžského titulu Viz dopis č. 3 in Merole (1995, 10).

Poté, co definitivně opustil službu u regimentu, se vydal na cesty po skotské Vysočině. Způsob života obyvatel tohoto opuštěného hornatého kraje, kteří se pouze zřídkakdy dostali za hranice svých rodných vsí, na něj silně zapůsobil. Je nesporné, že při této příležitosti získal mnoho podnětů pro svá pozdější díla týkající se vztahu člověka a společnosti. (V březnu 1758 v dopise Gilbertu Eliotovi hovoří o tom, že začal přepracovávat a nově názvem *Dissertation on the Vicissitudes Ancienit to Human Society* opatřil materiál, s kterým ho již dříve obeznámil. Jedná se o předobraz budoucího Fergusonova díla *An Essay on the History of Human Society*, které vyšlo v roce 1767, a de facto o nejranější zmínku o něm. Ferguson zároveň vyjadřuje odhodlání pokračovat s prací na dalších podobných tématech.)⁹⁴

Roku 1755 se Ferguson v Edinburghu stal nástupcem Davida Huma ve funkci archiváře významné vědecké instituce, advokátní knihovny. V této hodnosti (Keeper of the Advocate's Library) vstoupil do Select Society, literárního seskupení založeného v roce 1754, které se zabývalo filozofickými a filologickými problémy. Mezi jeho členy patřili kromě jiných představitelů „věd o člověku“ též Hume, Smith, Robertson, Lord Monboddó, Lord Kames, anatom Alexander Munro či učitel J. Blacka chemik William Cullen.

Roku 1756 navázal coby průvodce mladého šlechtice do Groningenu z pohledu své budoucí krátké politické kariéry velice důležitý kontakt s otcem onoho mladíka, Andrew Fletcherem, Lordem Miltonem, jenž byl blízkým spolupracovníkem Archibalda Campbella, 3. vévody z Argyllu, který byl v letech 1720-1760 vládním zmocněncem pro správu Skotska. Ferguson pro Miliona příležitostně pracoval až do jeho smrti v roce 1766.

V letech 1756-7 způsobila v puritánsky smýšlejících edinburských kruzích velký rozruch tragedie *Douglas* reverenda Johna Homa. V roce 1757 Ferguson uveřejnil anonymní pamflet *The Morality of Stage-Plays Seriously*

⁹⁴ Viz dopis č. 15 in Merole (1995, 26). Text originálu: „I have begun to revise the Paper you saw, & I am changing it to a Dissertation on the vicissitudes ancienit to human society, & propose when that is done to write two more on the History of Manners, & on the History of Literature & to satisfy myself with what may be done in a reasonable time without planning out works for a lifetime.“

Considered, v němž bránil autora před osočováním presbyteriánských církevních Otců, jemuž koneckonců neunikl ani on sám.

Rok 1758 přivádí Fergusona do Harrow poblíž Londýna, kde z důvodu příliš nízkého platu na postu archiváře (zhruba £ 40 ročně), přijal místo vychovatele syna hraběte Buta. Earl Bute se o dva roky později stal prvním skotským ministerským předsedou, čímž Ferguson získal do budoucna po Lordu Miltonovi dalšího vlivného přímluvce ve svých politicky motivovaných, finančních i soukromých záležitostech.

Od 2. poloviny 50. let byl Ferguson hlavním aktivistou v kampani za opětovné zřízení skotské neprofesionální armády (militia) k obraně skotského pobřeží před možnou francouzskou invazí.⁹⁵ Ferguson byl autorem pamfletu *The Reflections Previous to the Establishment of a Militia* z roku 1756, v původní i přepracované podobě opakovaně předkládaného britskému parlamentu a opakovač zamítaného až do jeho již neočekávaného přijetí v roce 1797, kdy z hlediska vlády již pominula hrozba latentního skotského jakobinismu.⁹⁶ Na podporu práva skotských občanů bránit ve vlastních složkách vlastní zemi založil v roce 1762 i společnost, *Poker Club*. Myšlenka o prospěšnosti neprofesionální armády pro zvýšení občanského uvědomění Fergusona neopouští do konce jeho života. Dále ji rozpracovává ve své pozdější tvorbě, např. v *Eseji*,⁹⁷ kdy při analýze důvodů úpadku společnosti obhajuje názor, že korupci podléhající profesionální armáda je na rozdíl od dobrovolné armády hrozbou pro společnost, pro její demokratický vývoj a dokonce pro její samotnou existenci.

V průběhu roku 1759 se zejména John Home a David Hume opakovaně

⁹⁵ *Militia* byla na území Skotska zrušena po porážce jakobinského povstání z let 1745-6. Po vypršení platnosti zákona o její působnosti v roce 1762 byla prodloužena její dosavadní činnost v Anglii, ve Skotsku však nebyla obnovena.

⁹⁶ K přijetí došlo za odlišné atmosféry, než za jaké se o ně začalo usilovat, v době, kdy neodráželo aktuální potřebu, a nesetkalo se u skotské populace s nikterak pozitivní reakcí. Paradoxně tento pozdní úspěch přinesl řetězec problémů i samotnému Fergusonovi, když jeden z jeho synů, James, měl přerušit studia a být odveden, a Ferguson byl postaven před dilema, zda jej nechat odejít do války mimo Skotsko, nebo jej udržet na studiích a najít za něj placeného náhradníka.

⁹⁷ Míněno jeho dílo *An Essay on the History of Human Society*.

angažovali v zajištění odpovídajícího univerzitního místa pro Fergusona, načež jej William Robertson ze své pozice rektora jmenoval na uvolněné místo vedoucího katedry přírodní filosofie (Natural Philosophy), kde setrval do roku 1764, kdy díky vlivu Robertsona, Miliona a Buta tento post vyměnil za obdobný na katedře filosofie mysli a morální a filosofie (Pneumatics and Moral Philosophy), který mnohem lépe odpovídal jeho zaměření a schopnostem. Ferguson měl jako učitel výbornou reputaci. K jeho žákům (stejně jako i k Smithovým) patřil i Dugald Stewart, kterého Ferguson pověřoval zastupováním během svých častých nepřítomností a který se stal po letech jeho nástupcem.

Šedesátá léta osmnáctého století patřila k Fergusonovým nejšťastnějším a nejproduktivnějším létům. V roce 1766 byl akademickým senátem univerzity jmenován doktorem práv a ve svých čtyřiceti třech letech se oženil s jednadvacetiletou neteří Josepha Blacka. Pořídil si dokonce farmu a se zájmem na ní aplikoval moderní zemědělské metody. V roce 1767 vyšlo nejlepší Fergusonovo dílo, *An Essay on the History of Human Society*⁹⁸; bylo (až na výhrady Huma, který shledával jejich tón příliš patetickým, dobře přijato, v krátké době se dočkalo šesti dalších vydání a do konce 18. století bylo přeloženo do několika evropských jazyků. Podobně dobře se o dva roky později vedlo i jeho spisu *Institutes of Moral philosophy for the use of Students in the College in Edinburgh*, který vznikl rozpracováním poznámek k přednáškám jeho univerzitního kurzu morální filosofie a jehož rámec byl vymezen faktem, že měl sloužit jako vysokoškolská příručka. Prioritou tu tudíž není přílišná myšlenková originalita. Spis je však tvůrčí syntézou názorů, v čemž tkvěla jeho popularita. Text je encyklopedicky rozčleněn do krátkých hesel, která hutně a výstižně pojmenovávají a uchopují daný problém. K hlavním Fergusonovým myšlenkovým zdrojům zde patří Shaftsbury, Hutcheson a Smith.

Celkovým hospodářským propadem poznamenaný začátek 70. let (v univerzitním prostředí vedoucí k značnému úbytku studentů a drastickému zhoršení finanční situace), přinesl Fergusonovi naději na nominaci na člena kontrolní komise Východoindické společnosti v Indii a trpké zklamání, když byla

realizace komise vládním zásahem znemožněna. Přijal tedy v roce 1773, přestože ohrozil svou kariéru, nabídku k dalšímu dlouhodobému vychovatelskému postu mimo Skotsko, který jej tentokrát zavedl do Paříže a Ženevy, Itálie a Německa a umožnil mu setkání se stárnoucím, podivínským, ale duševní svěžest si uchovávajícím Voltairem⁹⁹, jež popisuje v dopisech Humovi a Robertsovi.

Od přelomu 60. a 70. let můžeme ve Fergusonově korespondenci sledovat ve zvýšené míře zaujetí domácí i zahraniční scénou¹⁰⁰. Vyjadřuje se nejdříve podrobně k britské politické a společenské situaci, k zákonodárství, a předkládá svou představu parlamentní reformy, načež v souladu s vývojem situace přechází v polovině 70. let k americkým záležitostem. Když se poměry v amerických koloniích ještě více vyostřily, byli Ferguson a Adam Smith přizváni k jednáním jako vládní konzultanti. Stejně jako ostatní umírnění literáti, i Ferguson se stavěl do opozice proti požadavkům amerických kolonistů na samostatnost. Jak podtrhává Fania Oz-Salzberger,¹⁰¹ přestože chápal výhrady kolonistů vůči britské ekonomické politice, na rozdíl od radikálního moralisty Richarda Price¹⁰² odmítal považovat použití násilí za každou cenu (při ohrožení stabilního a fungujícího národa ve prospěch nejistého experimentu) za projev občanského uvědomění a touhy po svobodě, a radil vytrvale ke smířlivému postoji. Když se konečně rozhodlo o uplatnění uvolněné politiky, byla do Ameriky vyslána komise (Carlisle Commission), která se měla na poslední chvíli pokusit udržet mír. Ferguson byl nejdříve přizvaným členem, poté sekretářem této značnými pravomocemi pověřené komise. Přes dílčí úspěchy při setkáních s loajalisty se ve Philadelphii nepodařilo to podstatné. K plánovanému slyšení u Washingtona nedošlo, neboť Američané se mezitím spojili s Francouzi a cítili se díky tomu dostatečně silní na to, aby ustáli občanskou válku. Komise se musela roku 1779

⁹⁸ Toto dílo bude pojednáno blíže v následující podkapitole.

⁹⁹ Dopis č. 70 in Merole (1995, 112) Text originálu: „He is worn to a shadow but has all his Vivacity & his Genius Intire.“

¹⁰⁰ Nejčastější objekt této korespondence, William Johnstone Pulteney, pak doporučil Fergusonu jako člena tzv. Carlisle Commission – viz níže.

¹⁰¹ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, xxiii).

¹⁰² Richard Price uveřejnil v únoru 1776 traktát *Observations on the Nature of Civil Liberty* obhajující americké rebely. Ferguson na něj na vládní náklady reagoval v *Remarks on a Pamphlet lately published by Dr. Price*.

vydat s nepořízenou na cestu zpět domů. Ferguson zůstal do jara 1780 k dispozici v Londýně, než byla celá záležitost uzavřena.

Po návratu do Edinburghu se věnoval pracovním povinnostem na univerzitě a s obrovským nasazením pracoval na dokončení své historie o Římské republice. Byl však ještě v roce 1780 ve svých padesáti sedmi letech stížen mrtvicí a nucen práci přerušit. Zásluhou lékařské péče Josepha Blacka a jím naordinované diety¹⁰³ se jeho stav postupně upravil a Ferguson se nakonec dožil vysokého věku 92 let.

V období rekonvalescence byl vtažen do znovuotevřené a mediálně rozvířené, vleklé diskuse týkající se v 60. letech již uzavřeného sporu ohledně literárních podvrhů Jamese Macphersona vydávaných za překlad fragmentu originálního díla Ossiana, keltského barda z třetího století. Ferguson musel čelit obviněním z vědomé manipulace skutečností, když údajně potvrdil kompatibilitu Macphersonova překladu s ve skutečnosti neexistujícím originálem a inicioval jeho vydání. Snad nejlepší přehled celého letitého problému přináší obsáhlý dopis č. 337¹⁰⁴ z roku 1798, v němž se Ferguson brání těmto nepravdivým nařčením, vnáší do celé záležitosti světlo a shrnuje ji.

Dokončená historie, *The History of the Progress and Termination of the Roman Republic, illustrated with maps*, pak během jediného roku, 1783, vyšla v Londýně, Edinburghu a Dublinu. Ve třech svazcích je zde pojednáno na pět set padesát let římských dějin (509 př.n.l.-37). Tato historie v tradičním narativním duchu, v níž se Ferguson detailně věnuje tématu začleněnému již do své Eseje z roku 1766, a to degeneraci demokratické, republikánské vlády v despotismus, se řadí k dalším velkým britským historiím osmnáctého století jako jsou *The History of England* z let 1754-1762 Davida Huma, *History of Scotland* (1759) a *History of Charles V* (1769) Williama Robertsona a *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788) Edwarda Gibbona. Ferguson v ní uplatnil historickou metodu, která kombinuje deskripci a analýzu. Jeho záměrem bylo

¹⁰³ Ferguson se stal doživotním vegetariánem. Maso začal jíst až krátce před smrtí kvůli tělesné slabosti.

¹⁰⁴ Merole (1995, 430-431).

podat události souhrnně a v souladu s novou metodou pracující v případě raných období (zde konkrétně šlo o období před první punskou válkou z roku 264 př.n.l.) sumarizací a historickou pravděpodobností namísto dodaných zkreslujících spekulací. S neobyčejnou důkladností se snažil na základě dějin Římské republiky popsat důvody úpadku státních institucí. Herta Helena Joglandová též posuzuje *Historii* z hlediska Fergusonova postoje k statickému a dynamickému prvku v dějinných událostech: „*Vzestup a pád Římské republiky vnímal jako záležitost cyklického vývoje. [...] V celém jeho díle představuje vzestup a pád Římské republiky statický dějinný moment. Ten ve svých jiných spisech*¹⁰⁵, *v propojení s dynamickým prvkem pokroku – pro lidskou dějinnost zásadním principem – vidí jako podstatu dějin lidstva.*“¹⁰⁶ Již v 30. letech 20. století vyjadřuje H. E. Barnes názor, že zdůrazňováním dynamického prvku Ferguson zpochybnil představy Aristotela a Hobbesa o tom, že hlavním cílem společnosti je stabilita¹⁰⁷.

Přes pozitivní recenzi v *Scots Magazine*¹⁰⁸ se *History*¹⁰⁹ neprodávala příliš dobře, a Ferguson ji přepracoval. V doplněné a pětisvazkové podobě pak následovala další vydání v letech 1799, 1805, 1813, 1825, 1827 a 1829. Kniha byla téměř okamžitě vydána i ve francouzštině (1784, 1791) a němčině (1784, 1786). Podle Jane B. Fagg se jí však nikdy nedostalo tolik pozornosti jako *Eseji*. Velký počet vydání vysvětluje její čtivostí a určitým popularizačním

¹⁰⁵ V *An Essay on the History of Civil Society* 1767, *Institutes of Moral Philosophy* 1769, *Principles of Moral and Political Science* 1792.

¹⁰⁶ Jogland (1959, 35). Text originálu: „Aufstieg und Verfall des römischen Reiches stellten sich ihm in Art eines Zyklus dar. [...] In seinem Gesamtwerk verkörpert der Aufstieg und Verfall der römischen Republik das statische Moment der Geschichte, welches er in seinen Andersen Schriften durch die Verbindung mit dem dynamischen Element des Fortschritts – ein der menschlichen Natur immanentes Prinzip – als Wesenske der menschlichen Geschichtlichkeit überhaupt zusammenschauen sucht.“

¹⁰⁷ Jogland (1959, 127). Text originálu: „The dynamic element was emphasized in the work of Ferguson, who ridiculed the ideas of Aristotle and Hobbes that social stability and peace are the chief goal of society.“

¹⁰⁸ Vyšla na pokračování ve dvou číslech ročníku 1783 prestižního časopisu *The Scots Magazine*. Obsáhla recenze s rozbořem stylu a s ukázkou z úvodní kapitoly Knihy I je k dispozici online na

http://books.google.cz/books/download/The_Scots_magazine.pdf?id=Tt8RAAAAYAAJ&output=pdf&sig=ACfU3U3LQL20AiRtoLKW_XT7DYyaK8J5fA, s. 273-275 (květnové číslo, 1. část) a 492-498

(zářijové číslo, 2. část).

¹⁰⁹ Rozuměj *The History of the Progress and Termination of the Roman Republic, illustrated with maps*.

charakterem. Bez zajímavosti jistě není, že ji, podle Fagg, John Stuart Mill ve své *Autobiografii* uvádí jako svou oblíbenou četbu v období dospívání.¹¹⁰

Roku 1785 Ferguson ze zdravotních důvodů ukončil své působení na katedře morální filosofie a podílel se společně s Johnem Playfairem na výuce matematiky, a to do roku 1805, kdy oba rezignovali.

Z událostí v devadesátých letech je potřeba zmínit zejména dvě. V roce 1792 vyšla Fergusonova kniha *Principles of Moral and Political Science*, v níž podal přehled témat, kterým se věnoval ve své pedagogické činnosti, nyní už v rozsáhlejší a propracované podobě.

V roce 1793 podnikl v již sedmdesáti letech ještě jednu velkou cestu po Evropě, od níž ho neodradil ani krátce před tím rozpoutaný válečný konflikt mezi Francií a Británií. Při této náročné cestě několika státy s cílem vydat se v Itálii po stopách Římanů, se stal členem akademií věd v Berlíně a ve Florencii, Etruské společnosti v Cortoně a Arcadie v Římě.

Život na venkově mimo Edinburgh po odchodu do výslužby znamenal omezení Fergusonových kontaktů, nikoli však společenskou izolaci. Jak dobře dokumentují jeho dopisy z té doby, sledoval až do druhé dekády devatenáctého století politické události (zejména vývoj revoluce ve Francii a situaci ve světě za napoleonských válek), příkladně se staral o zabezpečení rodiny¹¹¹, pracoval na úpravách vlastních děl pro nová vydání a vedl bohatou korespondenci. (Nejčastějším adresátem byl jeho nejoblíbenější někdejší žák a nejvěrnější podporovatel, generální guvernér Indie a člen parlamentu John Macpherson). Zároveň organizoval ve svém domě s oblibou setkání přátel, osobností politického, vědeckého a uměleckého světa. K nejčastějším návštěvníkům patřili další bývalý Fergusonův žák a syn Lorda Milтона John Fletcher Campbell, Joseph Black a James Hutton. Došlo u něho mimo jiné i k jedinému setkání

¹¹⁰ Merole (1995, lxvii)

¹¹¹ Při odchodu do důchodu měl sedm dětí ve věku čtrnáct měsíců až sedmáct let. Zabezpečil dcery a všem svým čtyřem synům se značným vypětím sil svých i svých přátel a patronů zajistil studium a skvělou vojenskou kariéru. Syn Adam (pozdější Sir Adam Ferguson) byl roku 1812 u Verdunu ve funkci kapitána zajat a strávil ve francouzském zajetí osmnáct měsíců.

Waltera Scotta (tehdy patnáctiletého spolužáka a přítele nejstaršího Fergusonova syna Adama) s básníkem Robertem Burnsem.

Později Ferguson zatoužil opět po družném městském životě a přestěhoval se zpět do Edinburghu a posléze roku 1808 do St. Andrews, kde též 22. února 1816 zemřel.

4.2 Fegusonovo pojetí lidské přirozenosti a společnosti

Filosofové osmnácté století navázali na humanistické tradice šestnáctého století a na zájem sedmnáctého století o poznávání lidské společnosti, jehož dokladem byly antropologické studie „misionářských etnografů“ a pojednání autorů, kteří ve svých pracích zohledňovali historické hledisko. K takovým patřili mimo jiné například holandský právník a teolog Hugo Grotius (1583-1645), anglický filozof Thomas Hobbes (1588-1679), německý právník, politický filozof, ekonom, státník a historik Samuel Pufendorf (1632-1694), a italský historik, právník a filozof Giambattista Vico (1668-1744). Grotius představil svou koncepci přirozeného práva pramenícího z přirozenosti člověka jako bytostně rozumného a sociálního tvora. Samuel Pufendorf na něj navázal svou teorií ekonomické progrese od primitivní společnosti do rozvinutého obchodního stádia a přiřkl soukromému vlastnictví zásadní formativní sociální roli.¹¹² Hobbes, teoretik společenské smlouvy, považoval přirozenost člověka za příčinu společenského chaosu, jemuž je potřeba čelit uzavřením smlouvy a delegováním pravomocí na stát jakožto autoritu nad veškerými aspekty lidské existence, včetně oblastí jako právo, morálka a náboženství.¹¹³ Vico se, naproti tomu, díval na efektivitu sociálních institucí jako na relativní, odvislou od vnějších podmínek, a teorii společenské smlouvy odmítl¹¹⁴).

Analýza lidské společnosti v osmnáctém století probíhala ve značně

¹¹² Broadie (2005, 169)

¹¹³ Budil (2003, 72)

¹¹⁴ Jogland (1959, 122)

soustředěnější míře a propracovanější podobě než v předchozím věku. Osmnácté století charakterizuje intenzivní úsilí dopátrat se zákonitostí týkajících se podstaty člověka, vývoje lidstva od počátků jeho existence do současného civilizovaného stavu a mechanismů řídicích chod lidské společnosti. Tyto snahy vyústily v různých zemích osvětského světa ve vytváření paralelních teorií, někdy protichůdných, které v sobě spojovaly filosofické, historické a antropologické hledisko, a názorů prezentovaných díly osobností jako Montesquieu a Rousseau.¹¹⁵ Ve stati *Anthropology: the 'original' of human nature*¹¹⁶ Aaron Garrett na pozadí srovnání s těmito a jinými teoriemi osmnáctého století nalézá specifickou skotského přístupů jednak v uplatňování tzv. konjekturální historie (při srovnávání kultur na odlišných stupních vývoje a při stanovování zákonitostí progresu společnosti) a jednak ve způsobu, jakým přispělo k diskusi o tom, co je hybatelem sociální progresu. Garrett považuje „skotskou směs“ filozofické analýzy lidské přirozenosti a „empirické“ analýzy lidských společností, dějin lidstva a přirozeného prostředí za základ, který dal vznik vědám o člověku.¹¹⁷

Adam Ferguson, podobně jako ostatní představitelé skotského osvícenství, nazíral na otázky lidské společnosti, jejích morálních hodnot a progresu jako na součást obecných dějin lidstva. Následná analýza by měla prokázat, že v hlavním skotském osvíceneckém proudu byl Fergusonův hlas v lecčem originální. Své myšlenky na tato témata formuloval nejlépe v práci *An Essay on the History of Civil Society (Pojednání o dějinách občanské společnosti)* z roku 1767, kterou lze rovněž chápat jako reprezentativní soubor okruhů zájmu a myšlenek, které prostupují celým jeho dílem.¹¹⁸ Ferguson otevírá *Esej* statí nazvanou *Of the Question Relating to the State of Nature (K otázce přirozeného stavu)*. Ta bývá

¹¹⁵ Broadie (1995, 79)

¹¹⁶ Je součástí výše zmiňovaného sborníku *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* (ed. Alexander Broadie) z roku 2005.

¹¹⁷ Broadie (1995, 79)

¹¹⁸ Dílo dosud nevyšlo v češtině a nemá oficiální český název. Pro účely této práce volím tedy pro rychlý odkaz na ně ve shodě s praxí běžnou v anglicky psaných zdrojích první slovo názvu, z deklinačních důvodů počestěné, *Esej*, namísto možného, ale s původním anglickým titulem méně svázaného *Pojednání*. Vydání *Eseje* spadá do pro Skotsko literárně velmi produktivního období mezi léty 1760 a 1780, podobně jako pozdější *Bohatství národů* Adama Smithe z roku 1776. Vzhledem k tomu, že

považována za esenci Fergusonova celkového postoje k této problematice,¹¹⁹ a představuje tedy hlavní zdroj mé analýzy,¹²⁰ s tím, že analýza Fergusonových politických názorů na společnost je argumentačně podložena dalšími částmi textu *Eseje*.

Stat' začíná pregnantním vyjádřením Fergusonovy progresivistické evoluční teorie:

Produkty přírody jsou většinou tvořeny postupně. Rostliny vyrůstají z tenkého výhonku a zvířata z mlád'at. Zvířata, stvořená k vykonávání činnosti, rozšiřují škálu svých činností s tím, jak nabývají nové schopnosti: dosahují pokroku jak v tom, co konají, tak i v tom, jaké dovednosti si osvojují. Tato progrese u člověka dosahuje vyšší míry než u jakéhokoli jiného tvora. Člověk ne jenom přechází jako lidský jedinec z období dětství do období dospělosti, ale jako celý lidský druh přechází od primitivnosti k civilizovanosti.¹²¹

Ferguson se poté neadresně věnuje stručné charakteristice dvou nejvlivnějších modelů společnosti, Rousseauovu a Hobbesovu:

Někteří z autorů, kteří se pokusili v lidském charakteru rozpoznat jeho původní hodnoty a určit hranice mezi přirozenými a získanými vlastnostmi, charakterizují člověka v jeho prvotních podmínkách jako tvora s pouze animální senzibilitou, bez demonstrace

Ferguson začal na *Eseji* pracovat nejméně o devět let dříve než vyšlo, lze říci, že formuloval své názory ve stejné době (tj. v padesátých letech), kdy Adam Smith své stěžejní teze.

¹¹⁹ Např. Jogland (1959, 63)

¹²⁰ Rozsáhlý úryvek z této stati je pak jako celek (rovněž v mém překladu) zařazen do souboru vybraných textů, který tvoří jednu z příloh této disertační práce.

¹²¹ Veškeré citáty zde uváděné jsou převzaty z prvního vydání *Eseje* z roku 1767, tak, jak jsou prezentovány ve vydání z roku 1995, které editovala Fania Oz-Salzberger. Převod do češtiny je dílem autorky disertace.

Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 7). Text originálu: „Natural productions are generally formed by degrees. Vegetables grow from a tender shoot, and animals from an infant state. The latter being destined to act, extend their operations as their powers increase: they exhibit a progress in what they perform, as well as in the faculties they acquire. This progress in the case of man is continued to a greater extent than in that of any other animal. Not only the individual advances from infancy to manhood, but the species from rudeness to civilization.“

schopností stavících ho nad úroveň zvířete, neorganizovaného do politického útvaru, neschopného vysvětlit své city, kterému nebyla dokonce vlastní ani dovednost, pro niž je tak dobře uzpůsoben, a to dát najevo pochopení a hnutí mysli pomocí hlasových projevů a gestikulace. Podle jiných se přirozený stav vyznačoval neutuchajícími boji podněcovanými soupeřením o nadvládu a prospěch, kde druh se svářil s druhem a kde přítomnost jiného božího tvora byla signálem k boji.¹²²

U Fergusona jakožto empiricky zaměřeného zastávce progresivního vývoje lidstva a neúnavného propagátora aktivního podílu jednotlivce na výsledné podobě společnosti, v níž žije, nepřekvapí, že se vymezuje vůči Rousseauově idealizaci poklidného, odpovědnost individua nevyžadujícího života v pomyslném ztraceném ráji přirozeného stavu bytí. Nepřekvapí rovněž, že se neztotožňuje ani s Hobbesovým negativním postojem k antagonismu mezi lidmi. Ten podle Hobbese ve svém důsledku vede, v zájmu zachování míru ve společnosti, k nutnosti čelit mu absolutistickým režimem bez sociálních svobod. Jakožto člověk své doby, tj. komerční společnosti, dokázal Ferguson rozpoznat okolnost, s kterou Hobbes v jeho epoše, jak si všímá i Fanja Oz-Salzberger,¹²³ při vytváření své politické teorie nekalkuloval. A to, že konflikt (jenž je produktem pudu sebezáchovy) může mít, jakožto projev konkurenčního chování, pozitivní dopad na progresi lidstva a že antagonismus vůči jedné skupině je stejně objektivně přirozenou součástí „dvoupólové dispozice člověka k přátelství a

¹²² Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 8). Text originálu: „Among the writers who have attempted to distinguish, in the human character, its original qualities, and to point out the limits between nature and art, some have represented mankind in their first condition, as possessed of mere animal sensibility, without any exercise of the faculties that render them superior to the brutes, without any political union, without any means of explaining their sentiments, and even without possessing any of the apprehensions and passions which the voice and the gesture are so well fitted to express. Others have made the state of nature to consist in perpetual wars, kindled by competition for dominion and interest, where every individual had a separate quarrel with his kind, and where the presence of a fellow-creature was the signal of battle.“

¹²³ Broadie (1995, 165)

nenávisti“¹²⁴ jako jím je na jeho opačném konci pocit sounáležitosti s jinou skupinou.¹²⁵

Ferguson shledává, že přes svou rozdílnost jsou oba modely pochybené, neboť jsou založené na nepodložených hypotézách snažících se vystavět teorii na několika osobně preferovaných jednotlivostech lidského charakteru, aniž by byl vzat v úvahu celkový obraz člověka jako výslednice vědeckého pozorování a zevrubného studia doložitelných historických pramenů.¹²⁶ Ačkoli Ferguson metodu hypotézy apriorně neodmítá, považuje ji ve shodě se skotskou osvíceneckou tradicí pouze za doplňkovou či výpomocnou, a mající vědeckou váhu pouze v případě, že se při předkládání filozofických analogií opírá o doložitelná fakta. Komparativní historická metoda tohoto charakteru bývá ve skotském kontextu označovaná termínem „conjectural history“¹²⁷. Tento termín poprvé použil skotský filozof Dugald Stewart (1753-1828) k označení metody, kterou použili Adam Smith v *Considerations concerning the First Formation of Languages* a David Hume v *Natural History of Religion*.¹²⁸ Jedná se o specificky skotskou variantu filozofické historie, kdy je chybějící všeobecná charakteristika nezmapovaného vývojového stádia nebo určité epochy rekonstruována na základě shod a pravidelností obsažených v časově a geograficky nesourodých písemných zdrojích jako jsou cestopisy, historie apod. Jak uvádí Aaron Garrett, Ferguson sám pro zkoumání zákonitostí primitivního stádia čerpal například z Lafitauových *Moeurs des sauvages ameriquains comparées aux moeurs des premiers temps* z roku 1724 a Buffonovy *Historie naturelle* (1749-88) a využíval antických historických děl, jako např. Tacitovy *Germanie*.¹²⁹ Ferguson se plně staví za empirické získávání fakt vedoucích k poznávání důležitých konsekvencí, tedy za požadavek důsledného uplatňování experimentální přírodovědné metody v humanitních vědách, který razil David Hume, a ke „konjunkturální metodě“ se

¹²⁴ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 9). Text originálu: „His mixed disposition to friendship and enmity [...]“

¹²⁵ Více k otázce konfliktu viz níže v této kapitole v rámci pasáže o třech Fergusonových principech lidské přirozenosti.

¹²⁶ Broadie (1995, 165)

¹²⁷ Angl. *conjecture* – dohad, domněnka.

¹²⁸ Broadie (1995, 79)

¹²⁹ Broadie (2005, s. 80)

uchyluje okrajově, výpomocně a po důkladně provedené analýze relevantních zdrojů. Zásadní roli nehraje ani u Huma a Smithe a ve Williamu Robertsonovi, jehož *Historie Ameriky* je nejkvalitnějším dokladem této komparativní metody, našla praxe předkládání nepodložených inferencí o původním stádiu člověka stejně vehementního kritika, jakým byl Ferguson.¹³⁰

Podle Fergusona základem veškerých našich usuzování o člověku musí být, vzhledem k nesčetným historicky doložitelným faktům, kromě jeho fyzického zjevu i soubor morálně volných projevů určovaných vztahy, do niž jakožto historicky sociální tvor vstupuje, a emocí, které prostřednictvím své tlupy, skupiny či jiného společenství zažívá:

Jeho dvoupólovou dispozici k přátelství a nenávisti, jeho rozumové schopnosti, jeho užívání jazyka a artikulovaných zvuků, jakož i fyzické dispozice a vzpřímené držení těla je třeba považovat za různorodé atributy jeho přirozenosti. Musejí být součástí jeho popisu jako jsou křídlo nebo tlapa součástí popisu orla nebo lva, a jako i určení různého stupně divokosti, ostražitosti, plachosti či rychlosti má své místo v přírodně-historickém popisu jiných tvorů.¹³¹

Je zřejmé, že Ferguson nepovažuje u člověka za stěžejní jeho individuální vlastnosti a dispozice, ale specifické lidské rysy univerzálně vlastní člověku jako biologickému druhu.

Poukazováním na sociální charakter člověka tak Ferguson odmítl rovněž další dobové nevědecké tendence. V první řadě pokusy srovnávat přírodní vědy a vědy o člověku v duchu přírodovědně-mechanistických teorií, které přišly s postulátem, že lidská přirozenost se v ničem neliší od povahy fyzické přírody. Dále se takto postavil pokusům zkoumat jednotlivce žijící izolovaně od skupiny, ve vnucených či neobvyklých podmínkách, a tudíž vně přirozeného prostředí,

¹³⁰ Brodie (2005, s. 81-82)

¹³¹ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 9). Text originálu: „His mixed disposition to friendship or enmity, his reason, his use of language and articulate sounds, like the shape of the erect position of his body, are to be considered as so many attributes of his nature: they are to be retained in his description, as the wing and the paw are in that of the eagle and the lion, and as different degrees of fierceness, vigilance, timidity, or speed, are made to occupy a place in the natural history of different animals.“

vyvolané nálezem jednoho či dvou divochů v lesích Evropy,¹³² poukazem na to, že „*takovýto jedinec je výjimečným případem, ne exemplárním nositelem zkoumaných charakteristik*“.¹³³ Fergusonovo ilustrativní zdůvodnění je zároveň ukázkou toho, jakou váhu připisoval stylistické propracovanosti textu:

Stejně jako by pitva oka, které nikdy nezachytilo záblesk světla, nebo ucha, které nikdy nebylo stimulováno zvukem, pravděpodobně prokázala vadu v samotné struktuře těchto orgánů, vyplývající z nedostatečného využití jejich potenciálu, tak i každý případ výše zmíněného typu jednotlivce by pouze prokázal, v jaké míře by se síla ducha a emocí bývaly mohly projevit tam, kde nedošlo k jejich využití, a vady a nedostatečnosti srdce, které nikdy nepocítilo emoce vázané na společnost.¹³⁴

Svázaností člověka s progresivisticky chápanou společností, kdy každá následná generace staví na poznacích generací předchozích, argumentuje Ferguson rovněž (opět neadresně) proti dalšímu tehdejšímu směru bádání. Někteří myslitelé (ve skotském kontextu to byl nejvýrazněji Lord Monbodo¹³⁵) díky fyzické podobnosti nahlíželi na primáty jako na zosobnění nejranějšího stádia člověka.¹³⁶ Člověk však, na rozdíl od primátů, podle Fergusona není formován pouze individuálním vývojem, tj. postupným nabýváním dovedností v časovém úseku limitovaném délkou vlastní existence, jako jiné „produkty přírody“, byť ty by rovněž byly sociálními tvory a byť by jejich fyzické vlastnosti připomínaly lidské fyzické vlastnosti. Je to právě možnost progresu celého lidského pokolení, zahrnující schopnost kreativity, invence, k níž je uzpůsoben pouze člověk, která lidskou bytost zásadně odlišuje od ostatních tvorů:

Na druhou stranu, vzhledem k tomu, co vychází z per významných autorů, jsme nuceni uvést, že člověk se od ostatních tvorů vždy lišil

¹³² Broadie (2007, s. 83)

¹³³ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 9)

¹³⁴ Tamtéž.

¹³⁵ Např. ve svém šestisvazkovém díle *Of the Origin and Progress of Language* z let 1773–1792.

¹³⁶ Ferguson, Oz-Salzberger (1995,11)

a jako druh je převyšoval, že ani vlastnictví srovnatelných orgánů, ani značná fyzická podobnost, užívání ruky jako nástroje či neustálý kontakt s člověkem, tímto svrchovaným kreativním tvorem, neumožnily žádným jiným druhům dosáhnout svou přirozenou povahou a invencí vývojového stupně člověka, který je i ve svém nejranějším stádiu převyšuje a ani v nejdegenerovanější podobě nikdy neklesá na jejich úroveň.¹³⁷

Jak patrně, domnělá schopnost či neschopnost kreativity, invence byla pro osvícenské badatele důležitým měřítkem k určení vývojového stupně. Je potřeba zmínit, že tvůrčí schopnost byla ve Fergusonově době vnímána jako něco, co přesahuje přirozenost¹³⁸, o čem lze v souvislosti s člověkem uvažovat teprve v jeho civilizovaném stádiu, nikoli na nižších vývojových stupních. Ferguson oproti tomu prosazoval názor, že tvůrčí schopnost je člověku přirozená, že člověk je „od počátku své existence nasměrován k vynalézání a uzpůsobování“, kdy „stejně schopnosti využívá k různým cílům a v různých prostředích uplatňuje téměř stejné postupy“, přičemž se vždy snaží zdokonalit.¹³⁹ Ferguson, který věřil v psychickou jednotu lidstva, se tak svým pojmáním této schopnosti jako univerzálně platné v různých prostředích přiblížil multileneárnímu pojetí evoluce.¹⁴⁰ Fergusonovým přínosem je zejména to, že na rozdíl od ostatních odmítá názor, že „předcivilizovaný“, prvotní stav člověka (natural state) a současný civilizovaný stav člověka se diametrálně odlišují. Naopak, prosazuje myšlenku, že současný člověk vykazuje stejný soubor charakteristických znaků, stejnou přirozenost, jako jeho nejdávnější předek, neboť podle Fergusona nenajdeme nikde v dějinách lidstva doklad toho, že by lidstvo svou tvůrčí schopnost někdy neuplatnilo. Fergusonova odpověď na jeho vlastní řečnickou

¹³⁷ Ferguson, Oz-Salzberger (1995,11). Text originálu: „[...] yet, in opposition to what has dropped from the pens of eminent writers, we are obliged to observe, that men have always appeared among animals a distinct and superior race; that neither the possession of similar organs, nor the approximation of shape, nor the use of the hand, nor the continued intercourse with this sovereign artist, has enabled any other species to blend their nature or their inventions with his; that in his rudest state, he is found to be above them; and his greatest degeneracy, never descends to their level.“

¹³⁸ Tamtéž (12)

¹³⁹ Tamtéž. Text originálu: „[he] is destined, from the first age of his being, to invent and contrive. He applies the same talents to a variety of purposes, and acts nearly the same part in very different scenes.“

¹⁴⁰ Budil (2003, s. 85-86)

otázku, kde že se nachází přirozené stádium, zní jednoznačně a lapidárně: „*Je zde. (...) Pakliže tato činorodá bytost rozvíjí své vlohy, každá situace je stejně přirozená.*“¹⁴¹ Tzn. kdekoli a kdykoli, v každém stádiu, v každém období, v případě divocha stejně jako v případě civilizovaného člověka:

Nynější projevy lidské invence nejsou ničím jiným, než navázáním na určité schopnosti, které [člověk] praktikoval v nejranějším období světa a nejprimitivnějším stádiu lidstva. To, co divoch vytváří nebo pozoruje v lese, jsou kroky, které dalším, vyspělejšími populacím ukázaly cestu přes stavbu chatrčí k projektování paláců, a dovedly lidskou mysl od tušení souvislostí k obecným vědeckým závěrům.¹⁴²

Svým poukazem na aktivní povahu lidského konání se Ferguson, jak již bylo naznačeno, vymezuje vůči Rousseauově konstrukci přírodního stavu lidství obhajující pasivní nečinnost zidealizované animální nesociální bytosti, která na rozdíl od „padlého“ socializovaného a civilizovaného člověka žije v poklidném souladu s přírodou a „*pracovní aktivitu vyvíjí pouze za účelem uspokojení bezprostředních tělesných potřeb*“¹⁴³:

Ačkoli se zdá být uzpůsoben pro všechny situace, v žádné není schopen spočinout. [...] svět se pod jeho vedením neustále proměňuje – člověk má ve znaku plynoucí tok, ne stojaté vody. [...] nechápeme [...] lidskou přirozenost, chceme-li, aby se vzdal snažení a složil ruce do klína.¹⁴⁴

Při zdůvodňování své teze o nevázanosti přirozeného stavu člověka na určité vymezené vývojové stádium Ferguson podává zevrubnou charakteristiku

¹⁴¹ Ferguson, Oz-Salzberger (1995,14). Text originálu: „It is here. [...] While this active being is in the train of employing his talents, all situations are equally natural.“

¹⁴² Tamtéž. Text originálu: „The latest efforts of human invention are but a continuation of certain devices which were practiced in the earliest ages of the world, and in the rudest state of mankind. What the savage projects, or observes, in the forest, are the steps which led nations, more advanced, from the architecture of the cottage to that of the palace, and conducted the human mind from the perceptions of sense, to the general conclusions of science.“

¹⁴³ Budil (2003, s. 90).

¹⁴⁴ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 13). Text originálu: „While he appears equally fitted to every condition, he is upon this account unable to settle in any.[...] the scenes of human affairs perpetually

univerzálně platných, tedy normálních čili přirozených morálních a volních vlastností lidského jedince coby společenského tvora a dokazuje tak, že bývá právem označován za „otce sociologie“ a předchůdce Comta, Spencera a Durkheima. Ferguson při rozhodování o tom, zda určitý rys je či není součástí přirozenosti člověka, v souladu s výše popsányi metodami „konjekturální historie“, a metodami přírodních věd obecně, uplatňuje u každé určité jednotlivé vlastnosti důsledně hledisko četnosti výskytu. Vlastnosti, které se vyskytují nejčastěji, jsou označeny za normální tehdy, pakliže z jejich frekvence lze odvodit určitý všeobecný princip, zákonitost, normu“.¹⁴⁵ V této souvislosti si klade Joglandová otázku, zda tím „nedochází ovšem také již k nivelizaci či počátku nivelizace člověka, jež se později bohužel ještě vystupňuje s tím, jak získají navrch statistické soupisy praktikované neopozitivistickou metodou, která bude považovat matematické fikce jako „průměrný člověk“ nebo „běžný spotřebitel“ za reálné.“¹⁴⁶ Odpověď na tuto otázku musí být podle ní záporná, neboť „samotné hledání průměru ještě není nivelizací a záleží na tom, z jakého aspektu se vyjde při aplikaci této metody, a co je tak jejím obsahem, jakému účelu slouží.“¹⁴⁷ Ve Fergusonově pojetí je lidská přirozenost sice normou, ovšem normou ve smyslu určité dispozice (propensity). Toto pojetí zcela odpovídá převažujícímu badatelskému zaměření skotských morálních filozofů, kteří se jako celek zaměřili na hledání odpovědi na otázku, jak může člověk při svých přirozených dispozicích žít přiměřeně správně a morálně.

Jaké jsou tedy tyto přirozené dispozice? Ferguson dospěl ke třem základním atributům společným všem lidem, které dále člení a dokládá příklady. Jsou to¹⁴⁸: 1. Možnost progresu lidstva obsažená v lidském jedinci jako takovém.

change in his management: his emblem is a passing stream, not a stagnating pool. [...] we mistake human nature, if we wish for a termination of labour, or a scene of repose.”

¹⁴⁵ Jogland (1959, s. 68).

¹⁴⁶ Tamtéž. Text originálu: “Liegt damit aber auch schon eine Nivellierung vor oder der Ansatz zur Nivellierung des Menschen, wie es leider oft in den statistischen Bestandsaufnahmen der neopositivistischen Methode praktiziert wird – bei welcher mathematische Fiktionen wie der „Durchschnittsmensch“ oder „Normalverbraucher“ für real gehalten werden?“

¹⁴⁷ Tamtéž. Text originálu: “[...] das Suchen des Mittelmaßes allein ist noch keine Nivellierung.“

¹⁴⁸ Viz Jogland (1959, 70-80). „1. Der Mensch allein besieht die Möglichkeit des Fortschrittes der ganze Gattung. [...] 2. Alle Fähigkeiten und Anlagen, die der Mensch aufweist, gehören zur menschlichen Natur. [...] 3. Wo immer wir auch den Menschen antreffen, finden wir ihn in Gesellschaft mit Andersnen Menschen.“

(Na rozdíl od zvířat, kde je možná pouze individuální progresa. Ferguson to dokládá vyjádřeními jako např.: „*Člověk ne jenom přechází jako lidský jedinec z období dětství do období dospělosti, ale jako celý lidský druh přechází od primitivnosti k civilizovanosti.*“¹⁴⁹ „*U třídy lidí však kromě progresa jednotlivce dochází zároveň k progresi druhu. S každým následujícím věkem zvedají lidé o něco výš kdysi položené základy; rok co rok pracují na postupném, dlouholetou zkušeností a zúročeným úsilím řady generací umožněném vylepšování svých schopností, s cílem dovést je k dokonalosti.*“¹⁵⁰) „*Jak u divocha, tak u civilizovaného člověka najdeme mnoho důkazů lidské vynalézavosti, a u žádného se nejedná o trvalý stav, ale o pouhé stádium, kterým je této vyvíjející se bytosti dáno projít*“¹⁵¹.) 2. Veškeré schopnosti a projevy chování, jež člověk vykazuje, jsou člověku přirozené. (Např. „*Tvůrčí schopnost [...] jako taková je člověku přirozená. [...] Stejně schopnosti využívá k různým cílům, a v různých prostředích uplatňuje téměř stejné postupy.*“ „*Nemá ale v oblibě chvatné a neuvážené změny; kráčí kupředu vytrvale ale pomalu [...]. Jedná někdy rychleji, než myslí, a, ač je zdatným plánovačem, dokončí často práci, aniž ji dříve promyslel.*“¹⁵²) 3. Člověk je sociální tvor. Rodí se ve společnosti a zůstává v ní. (Např. „*Lidé musí být chápáni jako skupinová tvorová, jimiž také vždy byli. Přírodní historie individua představuje pouze malou ukázkou emocí a intelektuálních schopností vlastních lidskému druhu, a každý experiment v tomto směru se musí provádět v rámci celých společenství, ne na jednotlivcích.*“¹⁵³).

Své pojetí sociability opírá Ferguson o Montesquieua a jeho dílo *Duch zákonů*. Liší se od něj ale v tom, že ač si rovněž všímá geografických a hospodářských faktorů, soustředil se zejména na vzájemné vazby členů lidské společnosti. Fania Oz-Salzberger v tom spatřuje rys typický pro skotské osvícence jako celek: „*Montesquieu's Scottish disciples were quick to abandon his simplistic climatology and geographic determinism putting mores and*

¹⁴⁹ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 7)

¹⁵⁰ Tamtéž (8)

¹⁵¹ Tamtéž (14)

¹⁵² Tamtéž (12)

¹⁵³ Tamtéž (10)

*manners before temperature and geology [...].*¹⁵⁴ Lidé jsou pro Fergusona „jeden pro druhého tím nedůležitějším objektem pozornosti.“¹⁵⁵ Ve společenství ostatních totiž může člověk uplatnit své sociální cítění a zároveň je mu společnost oporou i korektorem, který vyhodnocuje jeho chování jako přijatelné či nepřijatelné, dobré či špatné, morální či nemorální.

Fergusonův způsob uchopení vrozené dispozice člověka přimyká se k jedněm a vymezovat se vůči jiným je cenným příspěvkem k skotské morální filozofii, v níž pojmy jako užitečnost a sympatie tvořily stavební kameny.¹⁵⁶ Originálním na tomto poli bylo, jak naznačeno výše, jeho novátorské pozitivní nahlížení na tzv. princip konfliktu. Ferguson analýzou dospěl k tomu, že konvenčně záporně vnímaný princip války, boje, nesvornosti apod., tedy konfliktu, může být za jistých okolností vnímán pozitivně. Rozepří, pŕtkami mezi lidmi dochází k vybouření zavržených vášní jako jsou zlost a nenávisť. Konfliktní situace mohou být podle něj v lidském životě pozitivní do té míry, že jsou pro progresi lidstva konstruktivní. Tak ani válečné rozbroje není dobře chápat jednostranně jako jednoznačně kruté a zhoubné, neboť jim nelze upřít, že díky konfliktu (který je konkurenční podstaty) jsou spouštěcím mechanismem posouvání lidstva kupředu. (Mnohé postupy, vynálezy a technologie vznikly přímo jako armádní zakázky v dobách válečného konfliktu nebo přípravy na něj.) Konflikt kromě toho aktivizuje v naší povaze i ty nejušlechtilejší city a postoje jako sounáležitost a jednotnost a v dobách bojů s jinou mocností či v dobách vnitropolitického rozkolu, může přispět k zachování samostatnosti či dokonce existence daného společenského celku:

The sense of common danger, and the assaults of an enemy, have been frequently useful to nations, by uniting their members more firmly together, and by preventing the successions and actual

¹⁵⁴ Broadie (1995, 171)

¹⁵⁵ Tamtéž. Text originálu: „[...] to one another the most important objects of the scene.“

¹⁵⁶ Broadie (1995, 173)

separations in which their civil disorders might otherwise terminate.¹⁵⁷

Odhodlání položit nezištně život za vlast v případě národního ohrožení pak snese podle Fergusona srovnání s těmi nejhodnotnějšími projevy lidských citů jako je rodičovská láska. Ferguson tato svá tvrzení podpoří v čtvrté kapitole první části Eseje nazvané *Of the principles of War and Dissension (O zákonitostech války a rozkolu)* příklady získanými ze studia dobových dokumentů a historických děl. Činí tak někdy ve formě krátkého lingvistického diskurzu (např. upozorněním na shodnost pojmenování pro nepřítele a cizince v raném Římě či, v případě Řecka, na přenesení významu slova *barbar* - vyjadřujícího opovržení - z původního označení jednoho národa na všechny ostatní, neřecké), jindy, jako v případě severoamerických indiánů, v rámci mnohem širšího kontextu na pozadí komparace se starogermánskými kmeny, kdy takto zejména dokládá, že konflikt nemá primárně nutně materiální, ale morální základ:

Národy Severní Ameriky, přestože nemají stáda, která je nutno si podržet, ani města, jež je třeba uhájit, vedou téměř neutuchající války, a to z žádného jiného důvodu než z důvodu cti a touhy pokračovat v boji vedeném jejich otci.¹⁵⁸

Ferguson svými příklady podpoří Sokratovo konstatování o sklonu člověka k přátelství i nepřátelství, jímž uvádí zmiňovanou kapitolu. Svou analýzu tím ovšem nekončí, neboť „*there is still more to be observed on this subject*“¹⁵⁹. Ferguson konstatování o existenci této dispozice posunuje, když ji vyhodnocuje jako univerzálně platnou napříč věky a územími, bez ohledu na velikost, charakter a stádium rozvinutosti toho kterého společenského útvaru, a činí ji tak součástí přirozené výbavy člověka.. Velký posun toto chápání znamenalo, jak bylo zmíněno již výše, zejména v případě dispozice k vzájemné opozici: „*Mankind not only find in their*

¹⁵⁷ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 26).

¹⁵⁸ Tamtéž (27). Text originálu: „The Nations of North America, who have no herds to preserve, nor settlements to defend, are yet engaged in almost perpetual wars, for which they can assign no reason, but the point of honour, and a desire to continue the struggle their fathers maintained.“

¹⁵⁹ Tamtéž (25).

*condition the sources of variance and dissension, they appear [...] to embrace the occasions of mutual opposition, with alacrity and pleasure.*¹⁶⁰

Tedy, nejenže konflikt může být chápán pozitivně, ale, jak vyplývá z citace, lidé podle Fergusona konfliktní situace vyhledávají a nacházejí v nich potěšení. S radostí do nich vstupují, a to stejně v dobách války jako v dobách míru, vymezující se tak vůči ostatním v neustálé soutěži. Zajímavé je v této souvislosti Fergusonovo chápání sportu. Jako i jiné formy soutěže vede i sport k progresi, k zdokonalování fyzických, ale zároveň morálně volních vlastností, a i skrze sport zažívá člověk pozitivní a negativní sympatie ke svým druhům i soupeřům. Zároveň však „*his sports are frequently an image of war*“¹⁶¹, tedy, interpretuji-li správně na základě vehemence, s jakou se Ferguson zasazoval o znovuzřízení skotské neprofesionální armády (milice)¹⁶², má pro něj sport i charakter určité branné přípravy každého jednotlivého občana na budoucí aktivní (mužnou a uvědomělou) obranu země v případě jejího ohrožení. Jak říká Ferguson na jiném místě *Eseje*, ve stati věnované ochabování projevů vlastenectví ve stádiu rozvinuté společnosti, „*národ sestávající z degenerovaných a zbabělých mužů je slabý; národ sestávající z aktivních, veřejně angažovaných a odhodlaných mužů je silný*“.¹⁶³

Ferguson myšlenku o nezastupitelnosti aktivního občanského postoje prosazoval i ve svých politických názorech týkajících se role státu, podoby státních institucí a ekonomického rozvoje. Podle J. G. A. Pococka v skotském kontextu osmnáctého století patřil Ferguson k těm největším zastáncům Machiavelliho¹⁶⁴ republikanismu.¹⁶⁵ Pocock přirovnává

¹⁶⁰ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 25)

¹⁶¹ Tamtéž (28)

¹⁶² Viz např. Fergusonův padesátidvoustránkový pamflet *The Reflections Previous to the Establishment of a Militia* z roku 1757, kde apel na historii a budoucnost fyzické zdatnosti skotské populace ve spojení s tématem obrany národa tvoří značnou část zdůvodňování nezbytnosti obnovit skotskou milici. Dostupné na: <http://www.archive.org/details/reflectionsprevi00ferguoft>.

¹⁶³ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 213). Text originálu: „[...] a nation consisting of degenerate and cowardly men, is weak; a nation consisting of vigorous, public spirited, and resolute men, is strong.“

¹⁶⁴ Niccolò Machiavelli (1469-1527), italský renesanční diplomat, politik a spisovatel. Svou politickou filosofii Machiavelli nejlépe vyjádřil ve spisku nazvaném *Vladař*, který dodnes vyvolává protichůdné reakce zejména co se týče Machiavelliho akceptace upuštění od morální dokonalosti v zájmu zachování svobodného politického řádu.

¹⁶⁵ Pocock (1975, 499)

Fergusonovo zaujetí pro vliv bojového ducha a ukázněnosti na sociální soudržnost primitivního lidského společenství, zejména pak na pěstování pocitu solidarity a sounáležitosti k Machiavelliho chápání *virtu*: „*He [Ferguson] stressed that the primitive human group was constantly in conflict with its neighbors, and derived from these conditions of war and struggle an intense passion of solidarity which socialized the individual and reinforced his ego. This aggressive and disciplined passion is visibly Machiavelli's virtu.*“¹⁶⁶ V této souvislosti si Alexander Broadie všímá Fergusonova výrazného zájmu o „psychologii či psychopatologii komerčního stádia společnosti“.¹⁶⁷ Ferguson totiž vedle toho, že, podobně jako například David Hume, Adam Smith nebo John Millar¹⁶⁸ tomuto nejvyššímu vývojovému stádiu člověka přiznává jeho pokrokovost a ekonomickou efektivitu¹⁶⁹, je oproti ostatním zvýšeně citlivý k negativním tendencím, které jsou plodem právě až komerčního stádia. To, varuje například na s. 24 své *Eseje*, více než které jiné předchozí stádium s sebou přináší nebezpečí snížené sociability člověka, kdy model izolovaného jedince sledujícího prioritně vlastní zájmy může narušit tradiční prokomunitní model charakterizovaný komplexností vztahů. Jinými slovy, uvažuje, že za jistých okolností, tedy neubrání-li se člověk v atmosféře zvýšené konkurence posuzování ostatních prizmatem vlastní

¹⁶⁶ Pocock (1975, 499)

¹⁶⁷ Broadie (1997, 84-85)

¹⁶⁸ John Millar of Glasgow (1735-1801), skotský filosof a historik, profesor občanského práva na univerzitě v Glasgow. Žák a významný následovník Adama Smithe. Propagátor názoru, že veškeré společenské vztahy, včetně rodiných a gendrových jsou determinovány ekonomickým systémem, pro který se později ujal pojem „ekonomický determinismus“.

¹⁶⁹ Například ve čtvrté části *Eseje, Of Consequences that result from the Advancement of Civil and Commercial Arts*, v části 1 nazvané *Of the Separation of Arts and Professions*. Viz Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 172-3): „It is evident, that [...] a people can make no progress in cultivating the arts of life, until they have separated, and committed to different persons, the several tasks, which require a peculiar skill and attention. [...] The enjoyment of peace [...] and the prospect of being able to exchange one commodity for another, turns, by degrees, the hunter and the warrior into a tradesman and a merchant. The accidents which distribute the means of subsistence unequally, inclination, and favourable opportunities, assign the different occupations of men; and a sense of utility leads them, without end, to subdivide their professions. [...] The artist finds, that the more he can confine his attention to a particular part of any work, his productions are the more perfect, and grow under his hands in the greater quantities. Every undertaker in manufacture finds, that the more he can subdivide the tasks of his workmen, and the more hands he can employ on separate articles, the more are his expences diminished, and his profits increased. The consumer too requires, in every kind of commodity a workmanship more perfect than hands employed on a variety of subjects can produce; and the progress of commerce is but a continued subdivision of the mechanical arts.”

ekonomické prospěšnosti, hrozí nebezpečí přeměny až destrukce tradičně chápaných společenských svazků a hodnot:

It is here, indeed, if ever, that man is sometimes found a detached and a solitary being: he has found an object which sets him in competition with his fellow-creatures, and he deals with them as he does with his cattle and his soil, for the sake of the profits they bring. The mighty engine which we suppose to have formed society, only tends to set its members at variance, or to continue their intercourse after the bands of affection are broken.¹⁷⁰

Díky své vnímavosti vůči možným budoucím konsekvencím moderního stylu života a zejména v souvislosti s jeho názory na dopad dělby práce na člověka bývá Ferguson někdy mylně považován za kritika třídních poměrů komerční společnosti či dokonce za předchůdce a zdroj marxistické materialistické kritiky buržoazní společnosti:

But [...] the separation of professions, while it seems to promise improvement of skill, and is actually the cause why the productions of every art become more perfect as commerce advances; yet in its termination, and ultimate effects, serves, in some measures, to break the bands of society, to substitute form in place of ingenuity, and to withdraw individuals from the common sense of occupation, on which the sentiments of the heart, and the mind, are most happily employed.¹⁷¹

Tím ovšem nebyl. Pouze, přestože vítal specializaci ve výrobní sféře, záhy stejně jako Smith rozpoznal, že uplatňování dělby práce v sobě kromě pozitiv skrývá i negativa. Jak koneckonců vyplývá z výše diskutovaného, Ferguson byl přesvědčen, že vrozené lidské dispozice, zejména potřeba sounáležitosti, lásky a soucitu, jsou dostatečnou zárukou, že lidská

¹⁷⁰ Broadie (1997, 85)

¹⁷¹ Ferguson, Oz-Salzberger (2005, 206-7)

společnost se bude nadále při svém vývoji víceméně řídit morálními principy. Jak si všímá rovněž David Kettler ve své stati *Civil Society and Politics: Learning from Ferguson*,¹⁷² Fergusonovi šlo spíše o to, aby upozorňoval na rizika plynoucí z chování soudobé mocenské vrstvy, u níž pozoroval ochabnutí občanského zanícení a nárůst tendencí ke korupci a despotismu, a na možný negativní vliv tohoto chování na rozsah a kvalitu občanských svobod než o znepokojení z vlivu jednotvárné práce na dělníky, i když samozřejmě i této problematice věnoval, společně s Adamem Smithem, značnou pozornost. Jakožto neúnavnému propagátoru aktivního podílu každého jednotlivého občana na chodu společnosti podle Machiavelliho zásad¹⁷³ mu, domnívám se, šlo spíše o způsob, jakým zajistit aktivaci širokých vrstev k vyjadřování občanských postojů a úměrné účasti na politice „ze zdola“ než o radikální změnu pracovních podmínek jednostranně úkolovaných dělníků či dokonce o svržení vykořisťovatelského systému v marxistickém duchu.. Viděl komerční stádium i s jeho nerovnoměrným vlastnictvím výrobních prostředků jako vrchol dosavadního vývoje lidské společnosti a specializaci uplatněnou při dělbě práce jako jeden z nejúchvatnějších dokladů existence nezamýšlených důsledků lidského konání.(„*By the separation of arts and professions, the sources of wealth are laid open.*“¹⁷⁴) Bohatství, či přímo luxus považoval za relativní a nevnímal je všeobecně (a tím méně v kontextu obratu osmnáctého století k radostem života) jako nutně vedoucí k amorálnosti, čímž v tomto ohledu výrazně přehodnotil stanovisko k hodnotám zastávaným jeho velkými vzory, školou stoiků a Ciceronem. Výhrady neměl vůči buržoazii jako takové, ale vůči jiné společenské třídě - pozemkové šlechtě, a to vzhledem k její pasivitě. Ferguson totiž kladl rovnítko mezi *polished* (kultivovaný) a *political* (politický, tedy neapolitický) a mezi *civilized* (civilizovaný) a *being an active citizen*

¹⁷² Kettler (2005, 1-2). Jedná se o doplněný přetisk původního textu stejného autora, *The Social and Political Thought of Adam Ferguson*. Columbus: Ohio State University Press, 1965.

¹⁷³ Mám zde na mysli zejména Machiavelliho pojetí svobody jako nedominance a lidové kontroly elit. Podle Machiavelliho je lid nejenom moudřejší než vladař, ale zároveň je nejlepším strážcem svobody. Aby jím ovšem mohl být, je potřeba vysoká míra jeho aktivní participace na vládě.

¹⁷⁴ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, xxi, 173)

(vystupující aktivně jako občan).¹⁷⁵ V politické a občanské neangažovanosti spatřoval pro společnost mnohem větší nebezpečí než v majetkové nerovnosti. Ustoupení od nich může totiž podle Fergusona vést k zneužití moci ze strany jedinců sobecky jednajících v neprospěch celku a až k návratu k barbarskému despotismu, a tudíž k vývojové regresi, tak jako tomu bylo v případě antického Řecka a Říma. Jak si dále všímá Oz-Salzbergerová,¹⁷⁶ chápání nebezpečí degradace v evoluci člověka, tedy toto nedeterministické, otevřené pojetí dějin, odlišuje Fergusona jak od Marxovy a Hegelovy interpretace dějin lidstva jako bezpodmínečného směřování k lepším zítřkům, tak od jeho současníků Voltaira a Huma, zastánců přímočarého vývoje. Dokumentuje zároveň Fergusonův osobitý přístup k řešení problému, zda společnost vystačí v podmínkách rozvinutého komerčního stádia s tradičním modelem klasického, případně machiavellisticky upraveného, republikanismu. Jednalo se o přístup ve Skotsku osmnáctého století již poměrně ojedinělý. (Dalším význačným stoupencem Machiavelliho názorů byl člen skotského parlamentu Andrew Fletcher of Saltoun známý zejména svým odmítavým postojem k uzavření parlamentní unie s Anglií, rovněž propagátor občanské angažovanosti.) Na rozdíl od většiny skotských literátů, kteří viděli cestu v ustoupení od klasického republikanismu jakožto dále již neaplikovatelného, byl Ferguson, vzhledem k důrazu této vládní formy na aktivní občanství, v zájmu zachování sociability, pro jeho další adaptaci na dobové podmínky. Zopakujme, že Ferguson sociální soudržnost chápal jako vrozený atribut člověka, vývojově předcházející a významem pro lidskou přirozenost převyšující institut vlastnictví. Obával se, že, nepostaví-li se angažovanost jakožto bezpečnostní překážka do cesty (byť latentnímu) despotismu vyvolanému sledováním vlastních sobeckých zájmů, zvyšuje se riziko, že budou společenské vazby držící společnost pohromadě, vážně ohroženy (viz výše).

¹⁷⁵ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, xv)

¹⁷⁶ Tamtéž (xx)

Nepřekvapí tedy, že Ferguson, na rozdíl od Smithe vystupoval proti uplatňování dělby práce v armádě a politickém životě, kde podle něho při profesionalizaci nejvíce hrozilo pokušení zneužít svěřené pravomoci. Vůči přirozenému lidskému selhání tváří v tvář lákadlu profitování na úkor jiného sektoru nebo celku umocněnému výjimečností zastávané pozice nebyli podle Fergusona dostatečně imunní ani ti političtí a vojenští lídři, kteří se ztotožnili s ideály osvícenství. Bylo tedy nutné tomuto morálnímu hazardu, tj. možnému ohrožení demokracie nákazou korupce a despotismu, čelit nejen implementací změn na základě široké veřejné debaty, ale zároveň propracovaným systémem kontrol. „*Značné nebezpečí pro demokracii a svobodu totiž představují občané samotní*“,¹⁷⁷ a to i v demokratickém režimu, spoléhají-li se automaticky na poctivé dodržování zákonů ze strany svých volených zástupců a nežádají-li vládu o vysvětlení jejích kroků.¹⁷⁸ Samotný fakt, že zákon existuje v písemné podobě, k níž se dospělo demokratickými legislativními postupy, ve formě, s níž byly po důkladné diskusi srozuměny všechny zúčastněné strany napříč společenským spektrem, ještě nezaručuje, že zákona nemůže být zneužito v neprospěch občanů. Jak dokládá následující ukázka, ani celé stohy svazků přijatých zákonů podle Fergusona samy o sobě nezajistí ani v demokratickém režimu s jasně formulovanou legislativou dodržování zákonnosti:

Under establishments of this sort, law is literally a treaty, to which the parties concerned have agreed, and have given their opinion in setting its terms. The interests to be affected by a law, are likewise consulted in making it. Every class propounds an objection, suggests an addition or an amendment of its own. They proceed to adjust, by stature, every subject of controversy; and while they continue to enjoy their freedom,

¹⁷⁷ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 157). Text originálu: „[...] a great danger to liberty arises on the part of the people themselves, who, in times of corruption, are easily made the instruments of usurpation and tyranny [...]“. Srov. s Machiavelliho tezí, že s tím, jak lidé přestali mít zájem o politiku, došlo k ospravedlnění zločinných forem vlády.

¹⁷⁸ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 158)

they continue to multiply laws, and to accumulate volumes, as if they could remove every possible ground of dispute, and were secure of their rights, merely by having put them in writing.¹⁷⁹

Fergusonova snaha o vymezení vztahů uvnitř společnosti v rámci optimální vládní formy nebyla v osvícenském Skotsku těsně předunijní a pounijní éry ničím výjimečným. V atmosféře diskusí o podmínkách a dopadech výměny státní suverenity Skotska za členství v britském impériu je to pochopitelné. Fania Oz-Salzbergerová toto intenzivní politické teoretizování označuje v dané situaci nejen za nezbytné, ale zároveň rozhodující pro vyčlenění politické teorie z oblasti morální filosofie a její ustanovení jako samostatné vědy.¹⁸⁰ Přestože byli formováni stejnými podněty, neinterpretovali jednotliví skotští osvícenci problematiku politiky a práva shodným způsobem. Jestliže Francis Hutcheson před uskutečněním tohoto přerodu pojímal politickou vědu plně v rámci morální filosofie, David Hume ji stavěl na vědeckých, empirických zásadách uplatňovaných v přírodních vědách, přičemž se soustředil na její vymezení spíše než aplikaci, a politikům přisuzoval roli filosofa, na rozdíl od Adama Smithe, který ve shodě s moderním nazíráním přesunul důraz z politiků-vědců na politiky-státníky.¹⁸¹ Pro Fergusona byla politika praktickou stejně tak jako vědeckou činností. S Humovým „pohledem shora“, tj. s jeho chápáním politiky jako vědy, pak samozřejmě Fergusonův „pohled zdola“, s jeho chápáním politiky jako věci všech, ostře kontrastoval. Podle Oz-Salzbergrové, ve Fergusonově pojetí, opřeném o názory klasiků z dob římské republiky, neměl aktivní uvědomělý a informovaný občan o nic menší právo být nazýván politikem než vědec bádající nad knihami, navíc často stranou veřejného života.¹⁸²

¹⁷⁹ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 159)

¹⁸⁰ Broadie (2005, 157-159)

¹⁸¹ Tamtéž (160-161)

¹⁸² Broadie (162-163)

K takovým vyjádřením vedlo Fergusona jeho chápání sociability jakožto přirozené dispozice člověka. Ke společnosti jsou lidé poutáni pudem sebezáchovy. Ten je podle Fergusona dvojího druhu.¹⁸³ Jeden je animální a slouží k zachování rodu, druhý, sociální, je projevem touhy po sounáležitosti, potřeby vstupovat do vztahů a zaujímat v nich stanovisko. Oba typy musí přitom být ve správném poměru. Převaha či existence jen animálního pudu sebezáchovy je zhoubná – vede k sobeckosti a sebelásce. Poukazem na to, že člověk není veden pouze touhou po „holém užitku“, ale chce též být užitečný, projevuje Ferguson svůj sociální optimismus. Přispívá tak po svém k dobové diskusi o možné úměře mezi mírou snažení podřízeného individuálnímu prospěchu (tj. akumulaci soukromého bohatství) a kvalitou politického zřízení a veřejného života podnícené Mandevillovou *Bajkou o včelách* z roku 1714. Jak zaznělo již výše, zatímco Ferguson kladl důraz na uvědomělého republikána, Smith a Hume myšlenku klasického republikanismu v podmínkách rozvinuté společnosti odmítli. Jestliže Ferguson se vydal cestou adaptace klasicko-republikánských hodnot na změněné skutečnosti, naprostá většina ostatních skotských osvícenců se zasazovala o zřízení zcela nově definovaného systému. Smith spojoval svou představu moderního státního útvaru řízeného „neviditelnou rukou trhu“ s eliminací vládních zásahů do soukromého podnikání. Hume v duchu svých zásad zdůrazňujících právní zakotvenost vládního aparátu upozorňoval, že politika je více než výslednicí nezamýšlených konsekvencí lidského počínání. Zajímavé je srovnat Fergusonovy názory s názory výše zmíněného, dosud ne plně doceněného Johna Millara (1735-1801), tak jak je formuloval ve svých stěžejních dílech *The Origin of the Distinction of Ranks* a *The Historical View of the English Government*, v nichž se věnoval míře a legitimitě uplatňování autority v konkrétních vývojových stádiích. Stejně jako Ferguson i on byl zaujat tématy jako jsou svoboda, morálnost, občanská angažovanost a korupce a rovněž si kladl otázku, v jakém poměru jsou ke stádiu rozvinutosti společnosti. Millar ovšem sleduje „ekonomickou linii“ Huma a Smithe, tj. nespojuje na rozdíl od Fergusona zájem o věci veřejné (v rámci široce chápané osobní svobody) s vrozenou lidskou sociabilitou, ale podmiňuje její ekonomickým rozvojem.

¹⁸³ Jogland (1959, 75-76)

Osobní svoboda, angažovanost a demokratizace jsou podle něj možné až s dosažením potřebné civilizační a ekonomické úrovně umožňující dostatečnou subsistenční nezávislost. Neklade tedy jeho počátky do nižších vývojových stádií jako Ferguson, ale do období rozvoje řemesel a obchodu, kdy díky získané poměrné soběstačnosti a nezávislosti na někdejším chlebovárci mohly širší původně nemajetné vrstvy přestat servilně podporovat svého pána a začít prosazovat svá práva.¹⁸⁴ Nicméně, jak si všímá J.G.A. Pocock ve své práci *The Machiavellian Moment*¹⁸⁵ a dokládá i následující ukázka z *The Origin of the Distinction of Ranks*, podobně jako Ferguson, ani Millar se neubrání obavám, že člověk v rozvinuté společnosti, a zvláště bude-li se jednat o velký státní útvar, díky získaným svobodám bude náchylnější ke korupci a zneužití moci:

Most of the ancient republics, with which we are acquainted, appeared to have owed their liberty to the narrowness of their territories. From the small number of people, and from the close intercourse among all the individuals in the same community, they imbibed a spirit of freedom even before they had made considerable progress in arts; and they found means to repress or abolish the power of their petty princes, before their effeminacy or industry had introduced the practice of maintaining mercenary troops.¹⁸⁶

To, že ukázka ne jenom vyznívá jako obhajoba menších politicko-správních útvarů s nerozvolněnými sociálními vazbami, ale že jí skutečně je, dokládá následující odstavec textu:

The same observation is applicable to the modern states of Italy, who, after the decay of the western empire, began to flourish in

¹⁸⁴ Millar, Garrett (2006, 230-236). Sekce I. kapitoly V. The Changes Produced in the Government of a People, by Their Progress in Arts, and in Polished Manners. Dostupné online na http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=287&chapter=52392&layout=html&Itemid=27

¹⁸⁵ Pocock (1975, 502-503)

¹⁸⁶ Millar, Garrett (2006, 239). Sekce III. kapitoly V. The Changes Produced in the Government of a People, by Their Progress in Arts, and in Polished Manners. Dostupné online na http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=287&chapter=52392&layout=html&Itemid=27

trade, and among whom a republican form of government was early established.¹⁸⁷

Toto Millarovo zajímavé prolnutí tradičních hodnot a moderních poznatků v originální politickou teorii, domnívám se, dobře demonstruje unikátnost skotského osvícenství. To, jak se vyjádřila Oz-Salzbergerová, vytvořilo specifickou variantu politické teorie aplikovatelné na tehdejší společnost, kde ‘člověku ekonomickému‘ ponechalo jeho sociální rozměr, když kreativním způsobem přetvořilo myšlenky Machiavelliho, Montesquiea a v menší míře Turgota a Rousseaua s ohledem na místní podmínky při zachování tradičního akcentu na angažovaný postoj: „(...) *not a revival of Machiavellian ‚virtu‘, but yet a remainder of the ‚homo politicus‘ residing in the breast, as it were, of the ‚homo economicus‘ of the eighteenth century*“.¹⁸⁸

Závěrem a na základě zde provedené analýzy považuji za prokázané, že Adama Ferguson skutečně přispěl do hlavního proudu skotské morální filosofie originálními myšlenkami a postřehy. Tato originalita nespočívala zdaleka jen v tom, že Montesquiově čtyřstupňové teorii stádií (lovectví – pastevectví – zemědělství – obchod) vycházející ze způsobu získávání prostředků substitute, postavil svou třístupňovou sociálně evolucionistickou teorii zahrnující divoštství, barbarství a civilizaci. Objevitelský charakter nemá ani chápání člověka jakožto sociálního tvora jako takové; tato myšlenka byla v jeho době již všeobecně přijímána, jak ostatně sám poznamenává v analyzovaném úryvku, když hovoří o tom, že každý další pokus dokázat, že „*lidé jsou skupinovými tvory, jimiž také vždy byli*“, formou experimentu by vedl pouze k „*zopakování situace známé již z podobných experimentů provedených různě po světě*“.¹⁸⁹ Za osobitý

¹⁸⁷ Millar, Garrett (2006, 239). Sekce III. kapitoly V. The Changes Produced in the Government of a People, by Their Progress in Arts, and in Polished Manners. Dostupné online z http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=287&chapter=52392&layout=html&Itemid=27

¹⁸⁸ Brodie (2005, 170-173)

¹⁸⁹ Ferguson, Oz-Salzberger (1995, 10). Text originálu: „Mankind are to be taken in groups, as they have always subsisted. (...) we should only have the same things repeated, which, in so many different parts of the earth, have been transacted already.“

příspěvek Adama Fergusona lze ovšem právem považovat způsob, jakým obohatil diskusi skotské školy morální filosofie o společnosti a lidské přirozenosti, když pomocí správné metodologie vytýčil všeobecné principy k stanovení lidské přirozenosti, a když prokázal platnost těchto principů napříč všemi vývojovými stádii lidské společnosti.

4.3 Život a dílo Williama Robertsona

William Robertson (1721-1793) patřil společně s Davidem Humem a Edwardem Gibbonem k nejnámějším historikům Británie osmnáctého století. Z titulu tohoto postavení a svých dalších funkcí - představitel umírněné frakce v rámci Všeobecného shromáždění Skotské církve, dlouholetý rektor edinburské univerzity a aktivně působící kazatel – ovlivnil výrazně nejenom vědomostní úroveň, ale i společenské a politické klima osvícenského Skotska.

Je tedy s podivem, že o Robertsonovi dodnes neexistuje ucelená moderní biografie, že rovněž tak nebyl dosud uspořádán ani reprezentativní výbor jeho korespondence¹⁹⁰, a že obraz o něm je tedy potřeba si skládat na základě jednotlivých studií a souborů korespondence dalších skotských osobností osmnáctého století.

Nejzasvěcenějším zdrojem informací o Williamu Robertsonovi tak nadále zůstává biografie jeho žáka a přítele Dugalda Stewarta z roku 1801 *An account of the Life and Writings of William Robertson*¹⁹¹, i když do značné míry poplatná účelu, pro nějž byla původně pořízena (hold nedávno zesnulému autoru

¹⁹⁰ V současné době se zabývá Robertsonovou korespondencí profesor Jeffrey Smitten z Utah State University. Ve stati *Robertson's letters and the Life of Writing in Stewart J. Brown. (ed.) (1997). William Robertson and the Expansion of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 36-54 na základě analýzy téměř tři sta padesáti Robertsonových dopisů podává obraz Robertsona jako člověka s aktivním zájmem o cíleně vedenou marketingovou strategii svých děl, jež měla ne jenom vést k zvýšení jeho renomé, ale zároveň mu usnadňovat přístup k materiálům do soukromých a státních archivů v Británii i v Evropě.

¹⁹¹ Na základě vyjádření Jeffrey Smittena. Viz *Bibliography of Writings about William Robertson, 1755-1996*. In Stewart J. Brown. (ed.) (1997). *William Robertson and the Expansion of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press. Dostupné též online z: <http://andromeda.rutgers.edu/~jlynch/C18/biblio/robertson.html>.

přednesený na půdě edinburské Královské společnosti a určený pro tisk v *Edinburgh Transactions* sepsaný s ohledem na Robertsonovu společenskou prestiž a žijící příbuzenstvo a přátele). Přestože se jedná o významný počín na poli kritiky přinášející cenné poznámky k Robertsonovým dílům a četné ukázky jeho korespondence, tento Robertsonův portrét (na rozdíl od Stewartova dřívějšího portrétu Roberta Burnse) není podán plasticky, není podepřen příběhy (*anecdotes*) z jeho života a o Robertsonovi jako člověku se tu, snad právě z důvodu osobního přátelství, dovídáme málo.¹⁹² A tak i dnes, řečeno slovy recenzenta tohoto portrétu vyslovenými v třetím čísle kritické revue *Edinburgh Review* z roku 1803, životní příběh Williama Robertsona stále čeká na literární zpracování osobou Stewartových kvalit, ale jiného přístupu k tomuto žánru.¹⁹³

William Robertson se narodil 19. září 1721 v Borthwicku, zhruba dvacet pět kilometrů jihovýchodně od Edinburghu, jako nejstarší z osmi dětí protestantského pastora. Domácí prostředí ovlivnilo Robertsonův myšlenkový vývoj. Konkrétně, jak uvádí v dvoustránkovém hesle v *Dictionary of Literary Biography*¹⁹⁴ Jeffrey Smitten, to bylo díky otci, který kromě tradičního kalvinismu dopřával sluchu i myšlenkám liberálnějšího arminianismu¹⁹⁵ a v jehož knihovně se nacházela i díla dalších autorů-teologů kladoucích namísto dogmatického chápání doktrín, zejména pak predestinace, důraz na účinné lidské rozhodnutí, Samuela Werenfelse a J. A. Turretina.

Robertsonův otec umožnil svému synovi vzdělání na tehdejších prestižních školách, nejprve v Dalkeith Grammar School a posléze v letech 1735-1741 na University of Edinburgh, kde se William Robertson mimo jiné

¹⁹² The Edinburgh Review, No. 3, April 1803-July 1803, 231-238.

¹⁹³ The Edinburgh Review, No. 3, April 1803-July 1803, 238. Text originálu: „Mr Stewart will, therefore, excuse us for suggesting, that a life of Robertson is still an important desideratum in literary biography; and for expressing a wish that some person, as nearly as possible allied to Mr Stewart in talents and in taste, but differing from him as much as possible in his ideas of this branch of history, may be found to supply the want, while authentic materials are yet within our reach.”

¹⁹⁴ Smitten, J. (1990). William Robertson. In Siebert, Donald T. (ed.) *Dictionary of Literary Biography, Volume 104: British Prose Writers 1660-1800*. Detroit: Gale.

¹⁹⁵ Arminianismus je teologický směr z přelomu 16. a 17. století pojmenovaný po Jakubu Arminiovi, holandském teologovi - umírněném kalvinistovi - žijícím v letech 1560 - 1609. Zdůrazňuje lidskou svobodu a zodpovědnost. Chápe spasení jako dar, který Bůh nabízí každému, ne pouze vyvoleným, jak tuto problematiku interpretoval ortodoxní kalvinismus. Podle arminianů záleží na postoji člověka, zda tento dar přijme a získá věčný život.

obeznámil s filosofií Johna Locka a s dějinami civilizace od Říma po současnost, aby se posléze soustředil na přípravu na dráhu kněze. Dugald Stewart dokumentuje ve výše zmiňované biografii Robertsonův pozitivní postoj k studiu a vědění jako takovému poukazem na motto, které si Robertson vpisoval do knih a které znělo *Vita sine literis mors est* (Život bez literatury je smrt)¹⁹⁶. Značný, doživotně formativní vliv na něj, stejně jako tomu bylo např. u Adama Fergusona, v době jeho studií mělo setkání s dalšími tehdejšími studenty a budoucími význačnými skotskými literáty, kteří zastávali obdobné politické, náboženské a umělecké názory, jako byli Hugh Blair, Alexander Carlyle nebo John Home.¹⁹⁷ Po vysvěcení v roce 1743 nastoupil v roce 1744 jako pastor v Gladsmuir (blízko Edinburghu), kde setrval do roku 1758, s krátkou přestávkou v roce 1745, kdy v době povstání jakobitů jakožto dobrovolník na straně Hannoverů bránil, podobně jako například Alexander Carlyle či David Hume, obléhaný Edinburgh proti armádě, kterou vedl *Bonnie Prince* Charles Edward Stewart¹⁹⁸. Tato oddanost stávajícímu režimu měla nezanedbatelný vliv na jeho zvolení do Všeobecného shromáždění Skotské církve v roce 1746¹⁹⁹, které pro něj od samého začátku, a zejména pak po jeho ustanovení do čela její umírněné frakce v roce 1763, představovalo platformu pro aktivní prosazování liberálnějších názorů uvnitř Církve. Na podzim roku 1745 zemřeli v rozmezí několika hodin oba jeho rodiče a na něj, za cenu nesmírného odříkání, přešla povinnost hmotně zabezpečit do jejich osamostatnění šest sester a mladšího bratra a postarat se o jejich vzdělání. Odložil z toho důvodu do doby příhodnější finanční situace v roce 1751 i sňatek se sestřenicí Mary Nisbetovou, dcerou edinburského reverenda Nisbeta.

Na dráhu historika s vyhraněným zájmem o organizaci společenského zřízení v jednotlivých stádiích vývoje lidské společnosti se Robertson dobře připravil ne pouze jako vědec. Cenné teoretické i praktické zkušenosti, které uplatnil již ve svých raných historických statích uveřejněných např. na stránkách

¹⁹⁶ Stewart, D. (1801, 2)

¹⁹⁷ Viz Smitten, J. „William Robertson“. *Dictionary of Literary Biography*.

¹⁹⁸ *ScotlandsPeople*. [<http://www.scotlandspeople.gov.uk/Content/Help/index.aspx?1162>, 21. dubna 2006]

¹⁹⁹ 1911 Edition of the *Encyclopedia Britannica*. [http://www.1911encyclopedia.org/William_Robertson, 21. dubna 2006]

Edinburgh Review (viz níže), získal rovněž díky svému politickému působení v rámci Všeobecného shromáždění Skotské církve (General Assembly of the Church of Scotland). Nezapomínejme, že tato instituce ovlivňovala charakter vlády celé země. Nesestávala pouze z církevních hodnostářů, ale tvořili ji i laičtí zástupci jednotlivých okrsků a představitelé všech čtyř skotských univerzit. Podle údajů, které získal Dugald Stewart od děkana St. Mary's College na University of St. Andrews reverenda George Hilla, z celkového počtu tři sta šedesáti čtyř členů tehdejšího Všeobecného shromáždění bylo dvě stě dva kněží a sto šedesát dva laiků. Všeobecné shromáždění představovalo vrcholný soudní orgán s rozsáhlou legislativní pravomocí, který mohl (s většinovou podporou presbyterií) schvalovat zákony.²⁰⁰ Robertsonův zájem o politický a státoprávní vývoj země jej na půdě Všeobecného shromáždění Skotské církve již na začátku padesátých let dostal do centra diskusí ohledně tehdejší nedůsledné aplikace zákona týkajícího se práva jmenovat kněží na uvolněné farnosti (tzv. *Patronage Act* přijatý parlamentem Velké Británie v roce 1711 jako odpověď na stav po politicko-mocenských turbulencích historicky spojených s reformací, restaurací a tzv. Slavnou revolucí z roku 1680, která definitivně znovuustanovila presbyterianismus jakožto jedinou pravomocnou formu Skotské církve; plný název *An Act to restore the Patrons to their ancient Rights of presenting Ministers to the Churches vacant in that Part of Great Britain called Scotland*²⁰¹), která jednak vedla k nárůstu nedisciplinovanosti v církvi a jednak nechávala prostor pro určitou manipulaci a zneužívání prebend ze strany lokálních laických patronů. Robertson vystoupil rozhodně proti těmto nešvarům, zejména proti jmenování kněží neodsouhlasených Všeobecným shromážděním jakožto centrálním církevním orgánem. Jak uvádí Donald T. Siebert, po usilovných debatách mezi listopadem 1751 a březnem 1752 zaznamenal s hrstkou příznivců, které inspiroval (např. Blair, Carlyle, Home), jinak též jádrem budoucí strany Umírněných, Moderate Party, konečný triumfální úspěch, když prosadil proti absolutní většině ortodoxně konzervativních členů shromáždění

²⁰⁰ Stewart, D. (1801, s. 104-5)

²⁰¹ Podrobněji k vývoji této komplikované záležitosti vlekoucí se od konce šestnáctého století do poloviny století devatenáctého viz např. na [\http://en.wikipedia.org/wiki/Church_Patronage_%28Scotland%29_Act_1711, 5. listopadu 2011]

přístup, který pomohl budovat skotskou společnost na liberálnějších osvícenských principech²⁰², přestože nadále konzervativních. Robertson využil při řešení tohoto problému svého vlivu k prosazení parity kněžích a současnému posílení centrální, státní moci Skotské církve prostřednictvím jasně definovaného systému subordinací, přesvědčen o tom, že přílišná svoboda či benevolence vede k ohrožení základní zákonnosti. Dokumentuje to dobře průlomový dokument uzavírající spor o církevní patronace a zdůvodňující rozhodnutí Robertsonovy komise v kauze farnosti Dumfermline *Reasons of Dissent from the Judgment and Resolution of the Commission, March 11, 1752*, na jehož formulaci měl Robertson značný podíl:

By joining together in society, we enjoy many advantages, which we could neither purchase nor secure in a disunited state. [...] Those who maintain that [...] disobedience deserves no censure, [...] deny those first principles by which men are united in society [...]. There can be no union, and by consequence there can be no society, where there is no subordination [...]; we conceive that no church or ecclesiastical society can exist without obedience required from its members, and enforced by proper sanctions.²⁰³

Neupírá jednotlivým členům společnosti právo na vlastní úsudek, ovšem za předpokladu, že není destruktivní vůči společenskému řádu („*We allow to the right of private judgement [...]; but we can never admit, that any man's private judgment gives him a right to disturb, with impunity, all public order.*“²⁰⁴) Za velmi liberální prvek považují „posvěcení“ práva vzepít se vrcholné moci v případě hrubé nespravedlnosti („*[...]in a case of such gross iniquity and*

²⁰² Smitten, Jeffrey. (1990). „William Robertson“. In Siebert, D. T. (ed.) *Dictionary of Literary Biography, Volume 104: British Prose Writers 1660-1800*. Detroit: Gale.

²⁰³ Stewart, D. (1801, s. 182-185). Citace z přílohy L přinášející první dva články jmenovaného dokumentu. [http://books.google.cz/books?id=ra81AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gb_s_similarbooks_r&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, 5. listopadu 2011]

²⁰⁴ Stewart, D. *An account of the Life and Writings of William Robertson* (1801, s. 185). Citace z přílohy L přinášející první dva články jmenovaného dokumentu. [http://books.google.cz/books?id=ra81AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gb_s_similarbooks_r&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, 5. listopadu 2011]

*manifest violation of the original design of the society as justifies resistance to the supreme power [...].*²⁰⁵⁾

Otázkám vládního systému se ve stejné době Robertson věnoval i z historické perspektivy – na začátku padesátých let zahájil práci na svých dvoudílných *Dějínách Skotska* (1759) zaměřených na vládu Marie Stuartovny a jejího syna Jakuba VI., a v letech 1755-1756 zároveň přispíval recenzemi děl s historickou tematikou do z politických důvodů předčasně ukončené revue zaměřené na šíření osvícenské literatury *Edinburgh Review* (viz čtvrtá kapitola této disertace věnovaná obrazu osvícenství ve skotských dobových periodících). Nepřekvapí tedy jeho zasvěcený komentář k jednomu z děl posuzovaných v prvním čísle *Edinburgh Review*, *Memories of the Affairs of Scotland*²⁰⁶ (článek III.). Jde o vydání původně rukopisných pamětí Davida Moysese, zapomenutého nevýznamného úředníka ve službách skotského krále Jakuba VI. z druhé poloviny šestnáctého století. Tato recenze vypovídá též o objektivitě Robertsonova přístupu a prozrazuje mnohé o zásadách jeho historické metody, jež uplatňoval i ve svých pozdějších historických dílech. Robertson, jako historik proslavený svým neúnavným dohledáváním dobových dokumentů, tyto deníkové záznamy oceňuje jako vítaný příspěvek, který může díky své autentičnosti vnést světlo do na události tak bohatého a klíčového, a přitom tak nedostatečně historicky zachyceného, období skotských dějin²⁰⁷. Za příklad též dává ve své době ne právě typickou autorovu skromnost, kdy se Moyses nezviditelňuje a do běhu událostí nezasahuje. Nicméně, hodnotí tyto neemocionálně, střízlivě podané deníkové zápisky jako „*naked facts alone, without any attempt to trace their cause, or to discover their consequences[...]*“²⁰⁸. Tedy, považuje je za

²⁰⁵ Tamtéž (1801, s. 182).

²⁰⁶ *Memories of the Affairs of Scotland, containing an impartial Account of the most remarkable Transactions in that Kingdom, from King James VI. his taking up the Government in 1577, till his Accession to the Crown of England in 1603; together with, a Discourse of the Conspiracy of the Earl of Gowry.*

²⁰⁷ The Edinburgh Review, for the year 1755 (1818, 21)

[http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false,2. ledna 2011]

²⁰⁸ The Edinburgh Review, for the year 1755 (1818, 22)

[http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false,2

zobrazování holých fakt, bez snahy dopátrat se jejich příčin a bez sledování jejich dopadu. Kritická analýza tohoto Moysesova díla je vynikající ukázkou toho, co Robertson od práce historika všeobecně očekával. Historik má vykreslit charakter, motivaci a tendence jak individuálních aktérů, tak i dobových institucí a jejich dopad, vzít v úvahu vliv mezinárodních vztahů a proměnlivost zákulisních praktik.²⁰⁹ Má se pít po kontroverzních tématech a na základě historicky podložených důkazů o nich objevovat pravdu.²¹⁰ Přitom všem má „*expect history to be something more than a chronological and unadorned register of facts*“²¹¹ a okořenit ji tudíž pomocí „*entertaining occurrences*“, neboli „*zábavnými příhodami*“, nazývanými jinde v *Edinburgh Review*, a to hned v několika dalších recenzích,²¹² „*anecdotes*“.

Podobně jako v analýze Moysesova, i v dalších recenzích v *Edinburgh Review* nám Robertson dává nahlédnout do své historické metody. Je v nich patrné zaujetí pro autentičnost zdrojů – od historických dokumentů po osobní, byť i laické, sepsání z pohledu bezprostředního účastníka událostí, jako tomu bylo u Moysesova, nebo jak tomu je v případě generála Alexandera Gordona, dlouholetého přímého účastníka vojenských akcí na straně Petra Velikého, jak prozrazuje Robertsonova recenze jeho *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*²¹³ (článek I. v prvním čísle): „*But as he resided in Russia from the year 1693 to 1711, and was present in many of the military actions he describes; his*

[=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false](#), 2. ledna 2011]

²⁰⁹ Tamtéž. Text originálu: „[...] *the characters of men and manners, the motives, the tendency and effects of public councils, the influence of foreign connections, and the variations of inferior policy* [...]“

²¹⁰ Tamtéž (23).

²¹¹ Tamtéž. (22) Překlad autorky: „*považovat dějiny za něco více než pouhý nezáživný chronologický soupis faktů.*“

²¹² Např. v III. článku druhého čísla *Edinburgh Review* nazvaném *A large new Catalogue of the Bishops of the several Sees within the Kingdom of Scotland* [...], s. 80: „*It is to be regretted that our author did not embellish a subject which in its own nature is so dry and unentertaining, with some of those anecdotes which his great knowledge of Scotch history could have easily supplied.*“ Též hned v následující recenzi IV., *Lettres de Louis XIV.* [...] na s. 83: „*They are of a very public nature, neither containing any important particulars with regard to affairs of state, nor gratifying the love of anecdote.*“

²¹³ *The History of Peter the Great, Emperor of Russia; to which is prefixed, a short general History of the Country, from the Rise of that Monarchy; and an Account of the Author's Life.*

*account of these, which is always delivered with an air of candour and exactness, will intitle him to some attention from any future historian of that period.*²¹⁴

Od autora skutečně historického díla, stejně jako od sebe, však kromě výše diskutovaných aspektů vyžaduje informovanost, tj. obeznámenost s dobovými dokumenty a předchozími stejně tematicky zaměřenými díly, přesnost a objektivitu. To, že na ně klade takový důraz, vypovídá, společně s obrazem, který nám skýtá kritická analýza, kterou Robertson provedl v zmiňovaných recenzích, mnohé o stavu tehdejší literární produkce na historická témata, která ještě často nedosahovala parametrů objektivní vědecké studie.

V druhém čísle *Edinburgh Review* William Robertson v roce 1756, dvacet jedna let před publikováním svých třisvazkových *Dějin Ameriky* (*The history of America, 1777*), v článku XI. hodnotil publikaci na další téma, které jej později proslavilo. Recenze se týkala knihy Williama Douglase *A Summary, Historical and Political, of the first Plantings, progressive Improvements, and present State of the British Settlements in North-America*, která vyšla v Londýně poté, co se objevila v Bostonu, kde se setkala s velkým úspěchem. Robertson považuje toto téma za lákavé (*„The British empire in America has become a great and interesting object in history.*²¹⁵). Zajímavé je, že si pro svůj komentář záměrně²¹⁶ vybral dva úseky tohoto díla, zaprvé článek týkající se vývoje britské kolonizace Nové Anglie s popisem politicko-ekonomické situace, a zadruhé autorův popis indiánských populací tohoto britského území severně od Karolíny. Dokumentuje to Robertsonův zájem jak o historickou, tak i politicko-ekonomickou a etnografickou problematiku amerického kontinentu již od raného období jeho tvorby.

²¹⁴ The Edinburgh Review, for the year 1755 (1818, 2)

[http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false, 2. ledna 2011]

²¹⁵ Tamtéž (97). Překlad originálu: *„Ale jelikož pobýval od roku 1609 do roku 1711 v Rusku a účastnil se mnoha vojenských akcí, které líčí, jejich popis, v němž se vždy snaží o objektivitu a přesnost, ho opravňuje tomu, aby mu v budoucnu historikové tohoto období věnovali pozornost.“*

²¹⁶ Tamtéž (98)

Robertson zahájil práci na svých *Dějínách Skotska (History of Scotland during the Reigns of Queen Mary and King James VI)* v roce 1753 a uplatnil v ní metodu diskutovanou výše. Velkou váhu kladl na dokladování popisovaných událostí a *Dějiny* vybavil bohatou přílohou do té doby nepublikovaných šedesáti dvou převážně dobových dopisů, představujících zlomek dokumentů právě jím znovuobjevených v archívech a soukromých sbírkách. K popisu událostí přistoupil s maximální objektivitou, aby, jak uvádí v předmluvě k prvnímu vydání,²¹⁷ nahradil dosavadní tendenční historické popisy z per jak přívrženců, tak odpůrců Marie Stuartovny, a podal pravdivý, byť netradiční obraz událostí a klíčových osobností sledovaného období. Publikování *Dějin Skotska* v roce 1759 se setkalo s takovým úspěchem, že bylo již během měsíce připraveno druhé vydání a poté jen za Robertsonova života následovalo dalších třináct.²¹⁸ Jak je dobře patrné z dopisů Huma Robertsonovi mezi 18. listopadem 1758 a 29. květnem 1759 zařazených do Stewartovy biografie,²¹⁹ cenil si *Dějin Skotska* i David Hume. Ten, přestože byl ve stejném období zaneprázdněn psaním svých šestidílných *Dějin Anglie (The History Of England, 1754–61)*, ochotně a zasvěceně písemnou formou (z Londýna), zjevně na požádání Robertsona, krátce před jejich vydáním *Dějiny Skotska* komentoval. Ačkoli se oba historici různili v interpretaci pramenů ohledně některých dějinných momentů či postojů (např. v otázce chování Jamese VI. k jeho matce v době, kdy byla souzena pro velezradu a v hodnocení Mary Queen of Scotland jako takové²²⁰), šlo o plodnou diskusi mezi přáteli, ne o konkurenční boj, jak by se mohlo zdát. Zvláště lidsky a jako pocta Robertsonovi vyznívá Humova hraná výčitka sobě samému v dopise z 12. března 1759, že vychvalováním Robertsona a jeho díla před osobnostmi jako je Helvetius se sesazuje z vlastního trůnu²²¹ Přátelství mezi oběma vědci,

²¹⁷ Robertson, W. *Works of William Robertson, D.D. Vol. I. History of Scotland* (1821, s. iv-vii).

[http://books.google.cz/books?id=ra81AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_similarbooks_r&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, 10. ledna 2011]

²¹⁸ *ScotlandsPeople*. [http://www.1911encyclopedia.org/R/ROBERTSON_WILLIAM.htm], [21. dubna 2006]

²¹⁹ Stewart, D. (1801, 150-161)

²²⁰ Tamtéž (153)

²²¹ Stewart, D. (1801; 160). Text originálu: „But though I have given this character of your work to Monsieur Helvetius, I warn you, that this is the last time that, either to Frenchman or Englishman, I shall ever speak the least good of it. A plague take you! Here I sat near the historical summit of Parnassus, immediately under Dr. Smollet; and you have the impudence to squeeze yourself by me, and place yourself directly under his feet. Do you imagine that this can be agreeable to me? And must not I be

úcta k Humovu genu i praktické důvody (komplikace spojené s opuštěním rodiny či jejím stěhováním za historickými dokumenty do Londýna) přiměly Robertsona nekonkurovat Humovi a upustit od původního záměru napsat dějiny celé Británie. Po zvažování několika témat se nakonec rozhodl pro dějiny vlády Karla V. Habsburského (1500-1558).

Dějiny Skotska zvýšily již tak uznávanou Robertsonovu vědeckou a společenskou prestiž²²². Napomohly mimo jiné jeho jmenování do pozic kaplana edinburského Stirling Castle v roce 1759, rektora univerzity v Edinburghu v roce 1762 a v roce 1763 lídra Moderate Party a současně královského historiografa pro Skotsko.

V předmluvě k *Dějinám vlády Karla V. (History of the Reign of Charles the Fifth, 1769)* Robertson uvádí, že téma pojmal jako úvod do dějin Evropy následujících po vládě tohoto panovníka s tím, že se na rozdíl od četných biografů popisujících osobní kvality a činy Karla V. soustředí pouze na ty jeho zásadní vládní aktivity, které měly univerzální charakter či jejichž dopad Evropa dosud pocítuje²²³. Pro tento účel jistě nemohl zvolit osobnost vhodnější než právě Karla V., jenž z titulu svých pozic (první španělský král z habsburské dynastie, císař římský, vévoda burgundský a arcivévoda rakouský) významným způsobem zasáhl do chodu dějin. Jak uvádí Robertson v předmluvě, bylo to za vlády Karla V., kdy došlo k zásadnímu rozvržení sil, jež do budoucna určilo místo jednotlivých národů na politické mapě Evropy.²²⁴ Z důvodu ozřejmění

guilty of great simplicity to contribute by my endeavours to your thrusting me out of my place in Paris as well as at London?"

[http://books.google.com/books?id=ra81AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_similar_books_r&cad=2#v=onepage&q=&f=false, 5. listopadu 2011]

²²² Robertson byl uznávaným členem *Select Society*, edinburské debatní skupiny prominentních intelektuálů, právníků a politiků, kterou sám pomáhal zakládat v roce 1754, v letech 1755-7 vahou své osobnosti zaštiťoval obhajobu Davida Huma, Johna Homa a Henry Homa, Lorda Kamese v tzv. Three Humes Controversy. V druhé polovině padesátých let se s dalšími osobnostmi angažoval v neúspěšné kampani za ustanovení Skotské milice vedené Adamem Fergusonem.

²²³ Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth* (1857; ix-xii).

[<http://books.google.cz/books/reader?id=1ck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010]

²²⁴ Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth* (1857; x). Text originálu: „It was during his administration that the powers of Europe were formed into one great political system, in which each took a station [...]. The political principles and maxims then established still continue to operate. The ideas concerning the balance of powers then introduced, or rendered general, still influence the councils of

kontextu politické situace Evropy v šestnáctém století Robertson toto dílo opatřil úvodní studií mapující vývoj evropské společnosti v období od zániku Římské říše do začátku šestnáctého století, *A View of the Progress of Society in Europe, from the Subversion of the Roman Empire to the beginning of the sixteenth century*. Spatřuji v tom ještě razantnější přihlášení se k zásadě dohledávání kontextu, kterou vytyčil jako jeden ze stěžejních principů historické metody již ve své rané tvorbě pro *Edinburgh Review* v padesátých letech, než tomu bylo v *History of Scotland*. Některé prameny (např. *Encyclopedia Britannica*), soudí na základě tohoto přehledu stavu Evropy a první knihy *Dějiny Skotska*, že v otázce pojetí dějin překonal Robertson další dva členy triumvirátu britských osvěcenských historiků,²²⁵ Davida Huma a Edwarda Gibbona:

[He] showed that he had a wider and more synthetic conception of history than either the author of the *Decline and Fall* or the author of the *History of England*. [...] He was one of the first to see the importance of general ideas in history. He saw that the immediate narrative of events with which he was occupied needed a background of broad and connected generalizations, referring to the social state of which the detailed history formed a part.²²⁶

Robertson tak činil programově a podle mého názoru zcela v souladu se směřováním skotského osvícenství k poznání člověka jakožto společenského tvora pomocí interdisciplinárního zkoumání vedoucího později k ustanovení věd o člověku, což se pokusím doložit analýzou ukázek níže a což, jak věřím, dokumentuje i mnou pořízený překlad ukázky umístěný do přílohy této disertační

nations.”

[<http://books.google.cz/books/reader?id=1ck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010].

²²⁵ Všechny tři pojily přátelské a kolegiální vztahy. Ne jenom Hume, jak jsme ukázali výše, ale i Gibbon si vážil Robertsona jako historika. V dopise Robertsonovi ze dne 26. března 1788 u příležitosti chystané návštěvy skotských osvěcenců u něj doma v Londýně mimo jiné vyjadřuje svoje potěšení z toho, že je spojován s Humem a Robertsonem. Text originálu: „*The praise which has ever been the most flattering to my ear is, to find my name associated with the names of Robertson and Hume; and provided I can maintain my place in the triumvirate, I am indifferent at what distance I am ranked below my companions and masters.*“ In Stewart, D. *An Account of the Life and Writings of William Robertson* (1801, 175). http://books.google.com/books?id=ra81AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbv_similarbooks_r&cad=2#v=onepage&q=&f=false, 5. listopadu 2011]

práce. Z předmluvy k prvnímu vydání zaznívá srozumitelně, že Robertson si je vědom toho, že začleněním prvků z jiných disciplín překračuje rámeček historického popisu: „*In this part of my work I have been led into several critical disquisitions, which belong more properly to the province of the lawyer or antiquary, than to that of the historian.*“²²⁷ Děje se tak soustředěně zejména v příloze úvodního přehledu *A View of the Progress of Society in Europe* nazvané *Historical Proofs and Illustrations*,²²⁸ kde se v několikastránkových vstupech fundovaně věnuje podstatě ekonomicko-politických a společenských vztahů v jednotlivých stádiích vývoje Evropy i mimo ni. Příkladem mohou být přílohy Note 6 zkoumající paralely mezi společenským zřízením barbarských Germánů a amerických divochů²²⁹ a Note 8 společně s Note 9 týkající se vlastnictví půdy u Franků a vzniku feudálního systému.²³⁰ *Encyclopedia Britannica* hodnotí Robertsonův vhled zejména do této problematiky výše než vhled například Montesquieua: „*[Robertson] enters into the difficult and obscure question of land tenure in Frankish times, and of the origin of the feudal system, with a sagacity and knowledge which distinctly advances the comprehension of this period beyond the point at which it had been left by Du Bos, Montesquieu and Mably.*“²³¹ A ještě jedno srovnání se zde nabízí: Robertson si mnohem více než jiní historikové, a to včetně Gibbona, uvědomoval význam originálních dokumentů a neváhal je pracně dohledávat.²³² Třisvazkové *Dějiny vlády Karla V.* jsou považovány za vrcholné Robertsonovo historické dílo. Přinesly mu i formální uznání jeho erudovanosti v mezinárodním měřítku, když byl jmenován členem Královské akademie věd v Madridu, Padově a Petrohradě.

²²⁶ 1911 Edition of the *Encyclopedia Britannica*. [http://www.1911encyclopedia.org/William_Robertson, 21. dubna 2006]

²²⁷ Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth* (1857; xi). [<http://books.google.cz/books/reader?id=1ck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010]

²²⁸ Dostupné vydání z roku 1857 na místo zavedeného titulu *Historical Proofs and Illustrations* pracuje s názvem *Notes and Illustrations*. [<http://books.google.cz/books/reader?id=1ck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010].

²²⁹ Robertson, W. (1857; 458-461)

²³⁰ Tamtéž (462-473)

²³¹ 1911 Edition of the *Encyclopedia Britannica*. [http://www.1911encyclopedia.org/William_Robertson, 21. dubna 2006]

²³² Tamtéž

„Z hlediska dějin antropologického myšlení měla však největší význam Robertsonova kniha *Dějiny Ameriky*“²³³ (*History of America*, 1777), podle vyjádření významného amerického antropologa E. Adamsona Hoebela (1906-1993) jeden z nejranějších dokladů kulturní antropologie vůbec.²³⁴ Je úzce spjata s tematikou *Dějin vlády Karla V.* – vlastně je jejím určitým přesahem, dluhem, který se Robertson zavázal již v předmluvě ke *Karlu V.* do budoucna splatit, když se problematika různorodých aspektů objevování a osídlování Nového světa včetně popisu tamější populace ukázala natolik komplexní, že ji nebylo možno v rámci *Dějin vlády Karla V.* podat dostatečně upokojivě:

I found that the discovery of the New World; the state of society among its ancient inhabitants; their character, manners, and arts; the genius of the European settlements in its various provinces, together with the influence of these upon the systems of policy or commerce in Europe, were subjects so splendid and important, that a superficial view of them could afford little satisfaction; and, on the other hand, to treat them as extensively as they merited, must produce an episode, disproportionate to the principal work. I have therefore reserved these for a separate history; which, if the performance now offered to the public shall receive its approbation, I purpose to undertake.²³⁵

Dějiny Ameriky z roku 1777 zpracovávají pět základních okruhů: výpravy Kryštofa Kolumba a jeho následovníků do Karibiku, dobytí Mexika a Peru a etnografii domorodých amerických kultur. Vyšly ovšem, aniž vzhledem k vzniklému válečnému anglo-americkému konfliktu mohly být dokončeny v původně zamýšleném rozsahu. *Dějiny Ameriky* tak pokrývají dějiny španělské expanze do Nového světa, ne ale již expanze portugalské, holandské a francouzské. K vydání po Robertsonově smrti (zemřel v roce 1793) byly

²³³ Budil (2003, 86).

²³⁴ Heobel, E. A. (1960). William Robertson: An 18th Century Anthropologist-Historian. In *American Anthropologist*, 62:648-655, 1960.

²³⁵ Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth* (1857; xii). [<http://books.google.cz/books/reader?id=lck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010]

připojeny dějiny kolonií ve Virginii (do roku 1688) a Nové Anglii (do roku 1652).

Podle J. G. A. Pococka vzhledem k výše popsaným objektivním příčinám a důsledkům (uprostřed válečné vřavy není dost dobře možno psát o vládních institucích) [*History of America*] „belongs in a different historical category“ než předchozí Robertsonova historická tvorba. *Dějiny Ameriky* jsou pro Pococka spíše dějinami lidské společnosti („the history of manners is sharply separated from the history of states“), ukázkou filosofické historiografie typu například Fergusonovy *Eseje* (tj. *Essay on the History of Civil Society*).²³⁶ Podle mého mínění ale *Dějiny Ameriky* nejsou zcela nečekaným odklonem od nastoupeného směru. Robertson v nich dále pokračoval v antropologickém a etnologickém duchu, jakým se vyznačovaly poznámky jeho přílohy *Historical Proofs and Illustrations* v *Dějinách vlády Karla V.*

Jakožto progresivní sociální evolucionista se Robertson hlásil k trojstupňové vzestupné evoluční typologii Adama Fergusona zahrnující divošství, barbarství a civilizaci:

Na cestě národů směrem k civilizaci je považováno za projev jejich progese, učiní-li kroky zásadní důležitosti, jimiž jsou objev užitečných kovů a získání vlády nad dobyt看em. Ještě dlouho poté, co obojí dokázala, setrvala společnost na našem kontinentu [ve Starém světě] ve stádiu označovaném jako barbarské. Přes veškerou kontrolu nad přírodou, jež se takto získá, uběhne mnoho věků, než se výroba stane takovou samozřejmostí, že zajistí existenci, než lidský um, jenž se podílí na uspokojování potřeb a tužeb, dosáhne úrovně, s níž můžeme být svým způsobem spokojeni a než mysl prostřednictvím nezbytných institucí vydá plody dobře fungující společnosti.²³⁷

²³⁶ Pocock (1999, 304)

²³⁷ Robertson (1812, I, 262). Text originálu: „In tracing the line by which nations proceed towards civilization, the discovery of the useful metals, and the acquisition of dominion over the animal

Jak Robertson sám dokazuje na stránkách své *History of America* (např. na s. 309-311 prvního dílu)²³⁸ a jak si všímá E. Adamson Hoebel v průkopnické studii *William Robertson: An 18th Century Anthropologist-Historian*²³⁹ z roku 1960, na rozdíl od řady současníků Robertson chápal chronologii prehistorických artefaktů; věděl, že doba kamenná předcházela době bronzové a železné: „*Robertson was acquainted with archeological fact and explicitly recognized the significance of prehistoric stone artifacts a half century before Boucher de Perthes rocked Europe with his Abbevillean discoveries. He gave temporal priority to lithic cultures over bronze and iron three quarters of a century before C. J. Thompsen worked out the sequence in detail.*“ Měl tak v rukou pádnou zbraň proti spekulativním teoriím spojeným s původem amerických indiánů. Podle Hoebela právě v této otázce Robertson prokázal nejlépe schopnost samostatného uvažování, když na základě konstruktivního vyhodnocení teorií s reálným jádrem dokázal dojít k závěrům, které se poté ukázaly jako akceptovatelné a správné.²⁴⁰ Zmíněné závěry se týkaly tří velkých navzájem souvisejících okruhů otázek, a to, za prvé, zda jsou či nejsou američtí indiáni degenerovanými potomky vyspělejší kultury, za druhé, zda na ně lze či nelze ze srovnatelných projevů chování pohlížet jako na potomky konkrétního národa, a za třetí, zda byl Nový svět osídlen ze Starého světa, a pokud ano, z které jeho části.

creation, have been marked as steps of capital importance in their progress. In our continent [the Old World], long after men had attained both, society continued in that state which is denominated barbarous. Even with all that command over nature which these confer, many ages elapse, before industry becomes so regular as to render subsistence [*sic*] secure, before the arts which supply the wants and furnish the accommodations of life are brought to any considerable degree of perfection, and before any idea is conceived of various institutions requisite in a well-ordered society.”

²³⁸ Robertson (1812, I, 309-311).

²³⁹ Hoebel (1960, 2). Některé ukázky použité v této studii byly převzaty pro potřeby této kapitoly, a to z důvodu, že nebyly nalezeny vhodnější, které by průkazněji ilustrovaly diskutované skutečnosti. Tento fakt je do jisté míry kompenzován autorčiným zpřístupněním těchto klíčových Robertsonových myšlenek českému uživateli jejich překladem do češtiny.

²⁴⁰ Hoebel (1960, 4)

Robertson odmítl degeneracionistickou teorii tvrdící, že stávající indiánská populace představuje degenerované potomky předků, kteří se nacházeli v civilizovaném stádiu. Dokladem skutečnosti, že američtí indiáni osmnáctého století jsou dědici stejně nerozvinuté kultury jako je ta jejich, je mu právě absence příslušných archeologických artefaktů, které by doložily existenci vyššího stádia. Která kultura se vzdá praktických výtobytků předchozích evolučních stádií, jež jí usnadňují život?

If ever the use of iron had been known to the savages of America, or their progenitors, if ever they had employed a plow, a loom, or a forge, the utility of those inventions would have preserved them, and it is impossible that they should have been abandoned or forgotten. We may conclude then, that the Americans sprung from some people, who were themselves in such an early and unimproved stage of society, as to be unacquainted with all those necessary arts, which continued to be unknown among their posterity, when first visited by the Spaniards.²⁴¹

Studium amerických indiánů poskytlo tedy Robertsonovi vítanou příležitost k prověření progresivistické evoluční teorie lidské společnosti. Na základě charakteristiky vytýčené Fergusonem shledal u většiny kmenů Nového světa atributy divoštství (absence písma, kovových nástrojů, domestikovaných zvířat):

Zdrojem obživy Američanů je zejména lovectví a rybolov. Některé kmeny zcela opomíjejí zemědělství. Tam, kde dochází k obdělávání malého políčka v blízkosti chýší, vykonávají tuto práci, stejně jako jiné pracovní činnosti, ženy. P. Charlevoix *Journal Historique d'un Voyage de l'Amerique*, 4to. Par. 1744. p.334. V takovém stádiu společnosti jsou běžné potřeby lidí nemnohé a vzájemná závislost

²⁴¹ Robertson (1812, I, 252)

jednoho na druhém malá. Jejich společenství je extrémně nedokonalé a chabé, a jejich přirozená svoboda jim zůstává téměř nedotčena.²⁴²

Uvedené hodnocení je zároveň ukázkou „konjekturální“ (*conjecture*) komparativní metody²⁴³, specifické skotské varianty filozofské historie, substitučního prostředku, jakým si skotští morální filozofové vypomáhali při zkoumání zákonitostí předcivilizovaných evolučních stádií. Robertson činil své inference na základě často nesourodých písemných zdrojů, moderních i antických autorů, mezi nimiž zaujímali specifické místo Caesar a Tacitus:

Vypozoroval jsem, že skutečně směrodatné informace ohledně dávného stádia barbarských národů lze čerpat pouze z řeckých a římských zdrojů. Považuji za štěstí, že se nám z pera dvou autorů, a to snad vůbec těch nejerudovanějších, kteří kdy psali, zachoval popis institucí a zvyků jednoho konkrétního národa, jemuž se jiné v mnohém podobaly, provedený s hlubokým porozuměním věci, soudností a potřebnou razancí. Čtenář se jistě dovtípil, že oním národem jsou starověcí Germáni a autoři, které mám na mysli, jsou Caesar a Tacitus. První z nich Germány krátce popisuje v několika kapitolách šesté knihy svých Komentářů; druhý věnoval výslovně tomuto tématu celé pojednání. Obě díla jsou tím nejcennějším a nepoučnějším odkazem současným obyvatelům Evropy.²⁴⁴

²⁴² Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth. Notes and Illustrations. Note 6.* (1857; 460). Text originálu: „The Americans subsist chiefly by hunting and fishing. Some tribes neglect agriculture entirely. Among those who cultivate some small spot near their huts, that , together with all works of labour, is performed by the women. P. Charlevoix *Journal Historique d'un Voyage de l'Amérique*, 4to. Par. 1744. p.334. In such a state of society, the common wants of men being few, and their mutual dependence upon each other small, their union is extremely imperfect and feeble, and they continue to enjoy their natural liberty almost unimpaired.“
[<http://books.google.cz/books/reader?id=1ck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010]

²⁴³ Podrobněji viz výše, v kapitole 5.1.3 Fegusonovo pojetí lidské přirozenosti a společnosti.

²⁴⁴ Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth. Notes and Illustrations. Note 6.* (1857; 458). Text originálu: „I have observed, that our only certain information concerning the ancient state of the barbarous nations must be derived from the Greek and Roman writers. Happily an account of the institutions and customs of one people, to which those of all the rest seem to have been in a great measure similar, has been transmitted to us by two authors, the most capable, perhaps, that ever wrote, of observing them with profound discernment, and of describing them with propriety and force. The reader must perceive that Caesar and Tacitus are the authors whom I have in view. The former gives a short

Robertson jakožto empirik kromě degeneracionismu rovněž odmítl nepodložený názor shledávající v amerických indiánech potomky Germánů. Postavil se mu výsledky vlastní komparace empiricky získaných fakt o primitivním stádiu Germánů a o tehdejším srovnatelném stádiu indiánů. Zjistil, že přes dílčí rozdíly, mezi nimi skutečně existuje značná podobnost, „*nejspíš větší než u jakýchkoli jiných dvou ras necivilizovaných lidí, jež nám historie umožňuje zkoumat,*“²⁴⁵ rozpoznal však zároveň kořeny překvapivě srovnatelných projevů chování v podobnosti srovnatelných subsistenčních podmínek:

Podobností bychom našli mnohem víc. Svého záměru poukázat na podobnost rysů, které jsou pro oba národy specifické a charakteristické, jsem však již dosáhl. Bochart a další filologové minulého století, kteří se, spíše díky své sečtělosti než odborné způsobilosti, snažili sledovat migraci různých národů, a kteří byli schopni při sebemenším náznaku podobnosti nacházet příbuznost mezi národy navzájem od sebe velmi vzdálenými a dojít k závěru, že se jedná o potomky stejného předka, by si, konfrontováni s touto úžasnou podobností, stěží nechali uniknout příležitost prohlásit, že ‘Germáni a Američané musí být totožným národem’. Pro filosofa je ovšem zadostiučiněním, když si potvrdí, že ‘charakter národů odpovídá stavu společnosti, v níž žijí a politických institucí, které si ustavily, a že lidská mysl, kdykoli se octne ve stejné situaci, nehledě na to, o jak vzdálená období

account of the ancient Germans in a few chapters of the sixth book of his Commentaries; the latter wrote a treatise expressly on that subject. These are the most precious and instructive monuments of antiquity to the present inhabitants of Europe.“

²⁴⁵ Robertson, W. *History of the Reign of Charles the Fifth. Notes and Illustrations. Note 6.* (1857; 461). Text originálu: „[...] greater, perhaps, than any that history affords an opportunity of observing between any two races of uncivilized people [...].“

a jak vzdálené země se jedná, bude vykazovat stejnou podobu a projevovat se stejným způsobem.²⁴⁶

Ukázka rovněž dokládá, že Robertson se postupně vyrovnal i s dobovým vlivem environmenatlistů jako Bodin, Montesquieu a Voltaire a jejich představou, že „*klimatické podmínky představují dominantní faktor sociální, kulturní a rasové diferenciacce lidských populací*“.²⁴⁷ Přestože vlivy přírodního prostředí nepodceňoval, americká zkušenost s výraznou rasovou homogenitou amerických indiánů obývajících území s rozdílnými klimatickými podmínkami²⁴⁸ přispěla k jeho přesvědčení, že „*morální a politické příčiny [...] působí na dispozice a charakter jednotlivců, a rovněž tak národů, ještě podstatněji než vliv podnebí*“.²⁴⁹

Jak je z téže i z následující ukázky dobře patrné, biblické tradici věrný Robertson věřil v jednotný původ lidstva a nepředpojatě mu přiznával stejný potenciál napříč geografickými pásmy a historickými obdobími, aniž by nadřazoval jednu rasu druhé, a to v době, kdy se mnozí, mezi nimi i Hume,²⁵⁰ neubránili rasistické interpretaci evoluční teorie:

²⁴⁶ Tamtéž (461). Text originálu: „This resemblance holds in many other particulars. It is sufficient for my purpose to have pointed out the similarity of these great features which distinguish and characterize both people. Bochart, and other philologists of the last century, who, with more erudition than science, endeavoured to trace the migrations of various nations, and who were apt, upon the slightest appearance of resemblance, to find an affinity between nations far removed from each other, and to conclude that they were descended from the same ancestors, would hardly have failed, on viewing such an amazing similarity, to pronounce with confidence, ‘That the Germans and Americans must be the same people.’ But a philosopher will satisfy himself with observing, ‘That the characters of nations depend on the state of society in which they live, and on the political institutions established among them; and that the human mind, whenever it is placed in the same situation, will, in ages the most distant, and in countries the most remote, assume the same form, and be distinguished by the same manners.’“

²⁴⁷ Budil (2003, 87).

²⁴⁸ Hoebel (1960, 2). Text originálu: [...], „the general racial uniformity of the American Indians bore little relationship to the wide variation of climates in the two western continents.“

²⁴⁹ Robertson (1812, I, 382). Text originálu: „*moral and political causes [...] affect the disposition and character of individuals, as well as nations, still more powerfully than the influence of climate.*“

²⁵⁰ Broadie (2007, 96). Citován zde nechvalně známý Humeův výrok, že černoši jsou ze své přirozenosti podřadnější než běloši: „*I am apt to suspect the negroes to be naturally inferior to the whites*“ in *Essays*, s. 208. Hume, který zároveň jakožto obhájce občanských svobod jednoznačně odsuzoval otroctví, jak zde rovněž uvádí Broadie, je tak dokladem toho, že rasových přesudků nezůstali uchráněni ani abolitionisté. Srov. též vyjádření Aarona Garretta ve stati *Antropology: the ‘original’ of human nature* o přesvědčení Huma, že černoši nejsou schopni složitějších duševních pochodů: „*Hume claimed in an infamous footnote appended to the 1748 edition ‘Of National Character’, that the non-white races are too amorphous and impoverished to exhibit sufficient regularities in their passions to serve as useful object for the study of human nature. [...] For Hume the white race showed the greatest distinctness of character*[...]“ In

Lidská bytost tak, jak původně vyšla z rukou přírody, je všude stejná. (...) ať je to mezi těmi nejprimitivnějšími divochy či nejcivilizovanějšími národy, nevykazuje žádné známky výjimečnosti či nadřazenosti. Schopnost zdokonalení se zdá být všude rovnocenná a nadání, které může získat, stejně jako ctnosti, jichž může dosáhnout, závisí do značné míry na stavu společnosti, v níž je mu dáno žít. Tomuto stavu se přirozeně přizpůsobí jeho mysl a z něj čerpá kázeň a kulturu.²⁵¹

Jak uvádí Hoebel, na základě absence železných nástrojů jako pluh, odlišných klimatických podmínek, výskytu odlišných živočišných druhů apod. Robertson vyloučil možnost původního osídlení Severní i Jižní Ameriky z oblasti severní Afriky, Středního východu nebo Číny. Vypozoroval naopak výraznou druhovou podobnost savců Severní Ameriky a Severní Asie, což jej vedlo k závěru, že oba kontinenty jsou buďto spojeny, nebo se nacházejí v tak bezprostřední blízkosti, že umožňují pohyb zvěře z jednoho kontinentu na druhý. Robertsona v tomto názoru utvrzovaly i poznatky z Behringových a Čirokových plaveb do těsné blízkosti amerického kontinentu v letech 1741-44 a podobnost některých obřadů sibiřských a aljašských domorodců. Domníval se, že Amerika byla zalidněna kočovnými Tatary, kteří dosáhli jejích břehů postupným přesunem z jednotlivých blízkých ostrovů:

Some tribe, or some families of wandering Tartars, from the restless spirit peculiar to their race, might migrate to the nearest islands, and, rude as their knowledge of navigation was, might, by

Broadie (2003, 88). Podrobněji k této otázce viz tamtéž (87-89). Jiným případem byl například Voltaire, „jehož snaha za každou cenu demytologizovat židovsko-křesťanskou tradici a relativizovat význam institucí přivedla k polygenismu, rasismu a ospravedlňování otroctví.“ (Budil 2003, 122).

²⁵¹ Robertson (1812, I, 368-369). Text originálu: „A human being as he comes originally from the hand of nature, is everywhere the same. (...) whether it be among the rudest savages, or in the most civilized nations, we can discern no quality which marks any distinction or superiority. The capacity of improvement seems to be the same and the talents he may afterwards acquire, as well as the virtues he may be rendered capable of exercising, depend, in a great measure, upon the state of society in which he is placed. To this state his mind naturally accommodates itself, and from it receives discipline and culture.“

passing from one to the other, reach at length the coast of America, and give a beginning to population in that continent.²⁵²

Vyslovil naději, že v budoucnu budou moci mořeplavci Ameriky dosáhnout, poplují-li severněji než Behring s Čirokovem, naději, kterou proměnil ve skutečnost již v roce 1778 James Cook. Robertsonovi neunikla ani odlišnost labradorských Eskymáků od zbytku americké populace, jejich podobnost jedinému severoevropskému etniku, Laponcům, i jejich spřízněnost s grónskými Eskymáky, a uvažoval tedy, opíraje se o hypotézu španělského jezuitského misionáře ze šestnáctého století José de Acosty, i o alternativní možnosti osídlení Severní Ameriky ze severní Evropy, přes Grónsko a Shetlandy..²⁵³

Pokrokový charakter Robertsonova evolucionisticko-antropologického myšlení má nicméně jisté ne nepodstatné omezení, a tím je jeho přílišný univerzalizmus. Robertson, i když vcelku ve shodě s tehdejší průkopnickou etapou uchopování a definování dějin a zákonitostí lidské společnosti, se soustředil na zachycení „*dignified events and characters*“,²⁵⁴ tedy vznešených historických událostí a osobností, a nepřikládal dostatečnou váhu „*banálnímu partikularismu konkrétních lidských společností*“, tedy popisu specifických jednotlivostí každodenního života, které naopak, z pohledu současné vědy, „*tvoří základ dobré etnografické práce*“.²⁵⁵ Veden generalizujícími snahami, domníval se, že:

Při popisu všeobecných dějin Ameriky by bylo nanejvýš nevhodné popisovat stav každé malé komunity či zkoumat každou bezvýznamnou okolnost, která se podílí na utváření celkového charakteru jejích členů. Takovéto zkoumání by vedlo k nezměrnému množství unavujících detailů. Typické znaky lidu všech těch kmenů jsou si tak velice podobné, že je na ně možno vztáhnout stejný popis. Vždy, kdy se bude zdát, že konkrétní okolnosti rozmnožují škálu

²⁵² Hoebel (1960, 4-5)

²⁵³ Hoebel (1960, 5)

²⁵⁴ Hoebel (1960, 3)

²⁵⁵ Budil (2003, 88)

jejich charakterových rysů a projevů chování způsobem hodným pozornosti, bude postačovat, aby se pak takové zvláštnosti zdůraznily a věnovala se pozornost objasnění jejich příčiny.²⁵⁶

Jak uvádí kriticky Hoebel, tam, kde se Robertson takovými atypickými okolnostmi zabýval, kde věnoval pozornost detailu, tam dodnes jeho popis zůstává záživný i pro současného čtenáře. Schopnost soustředit se na vystižení odlišných kvalitativních charakteristik kultur na srovnatelných úrovních na základě odlišné hodnotové orientace nejlépe dokládá Robertsonovo zevrubné srovnání Aztéků a Inků. Podle vyjádření Neila Hargrave ve stati *Beyond the Savage Character. Mexicans, Peruvians, and the 'Imperfectly Civilized' in William Robertson's History of America*, Robertson nakládal s popisovanými postavami jako s historickými artefakty, které měly svůj příběh, v němž se odrážela kolektivní zkušenost, a kontext:

For Robertson, character was at once a historical artifact, a piece of evidence, a narrative device, the summation or encapsulation of a narrative, a means of linking the individual and the collective, and a system of interlocking relations. All of these are apparent in Robertson's study of the Mexicans and Peruvians through his combination of narrative, philosophical, and quasi-antiquarian history.²⁵⁷

Právě při popisu životního stylu a postojů Aztéků a Inků během jejich prvních kontaktů s Evropany je Robertson nejpřesvědčivější. Právě zde se mu nabízejí k detailnímu zpracování „vznešené historické události a osobnosti“. Zde se tudíž na plno projevují jeho skvělé vypravěčské schopnosti charakterizované

²⁵⁶ Robertson (1812, I, 382). Text originálu: „*In a general history of America, it would be highly improper to describe the condition of each petty community, or to investigate every minute circumstance which contributes to form the character of its members. Such an inquiry would lead to details of immeasurable and tiresome extent. The qualities belonging to the people of all the different tribes have such a near resemblance, that they may be painted with the same features. Where any circumstances seem to constitute a diversity in their character and manners worthy of attention, it will be sufficient to point these out as they occur, and to inquire into the cause of such peculiarities.*“

²⁵⁷ In Wolff, L., Cipolloni, M. (ed.). (2007). *The Antropology of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press., s. 103-118.

velkou představivostí, téměř předznamenávající romantismus,²⁵⁸ když na jedné straně líčí s obdivem odvahu španělských dobyvatelů, ale zároveň odsuzuje jejich krutost a chamtivost, a vyjadřuje soucit s osudem původního obyvatelstva.

Na jiných místech *Dějin Ameriky*, věnovaných všednodennosti, tam, kde postrádá ony dějnotvorné okamžiky a výrazné osobnosti, ovšem Robertsonův popis dokáže být plochý a vůči americkým indiánům dokonce zaujatý, když nad racionalistou v Robertsonovi získává navrch skotský presbyteriánský moralista.²⁵⁹ Přesto je pozoruhodné, jak se Robertson, coby vlivný církevní představitel a praktikující kněz, dokázal ve svých úsudcích o progresi lidské společnosti oprostit od metafyzického nazírání. Podle Hoebela Robertson, jehož antropologie předjímá antropologii klasických britských evolucionistů Edwarda Burnetta Tylora a Lewise Henryho Morgana, zvolil přístup, který je jasnější, empiričtější a vědečtější než přístup kteréhokoli jiného evolucionisty sedmnáctého a osmnáctého století.²⁶⁰ Přes svůj universalismus tím, že se soustředil na vymezený úsek zájmu, nejen že předčil Voltaira, jehož „*universal history was too universal to be manageable*“, ale na základě relevantní, s fakty slučitelné teorie týkající se oblasti obou Amerik podal jejich první komplexní etnologický popis, čímž „*položil několik pevných základních pilířů k pozdějšímu rozvoji antropologie.*“²⁶¹

Jak bylo zmíněno již výše, americký boj za nezávislost neumožnil Robertsonovi pokračovat v práci na *Dějinách Ameriky*. Měl pro něj ale důsledky i v jeho osobním a politickém životě. Rozdělil skotskou veřejnost i Církev v otázce postoje k boji kolonií za odtržení. Robertson, stejně jako většina Umírněných, odtržení nepodporoval a schvaloval vládní zásahy k potlačení povstalců. Vzniklé napětí mezi oběma křídly Všeobecného shromáždění Skotské církve ještě prohloubil jejich nesmiřitelný postoj k další, s revolucí související události. Po přijetí anglického zákona o zmírnění restrikcí vůči římskokatolické církvi se jednalo o jeho přijetí i pro Skotsko. Robertson v květnu 1778 vystoupil

²⁵⁸ Brown (1997, 29)

²⁵⁹ Hoebel (1960, 5)

²⁶⁰ Hoebel (1960, 5)

na půdě Všeobecného shromáždění na jeho podporu v zájmu tolerance a spravedlnosti. Poskytl tak záminku k útoku svých odpůrců (Popular Party), kteří se obávali rozvratného vlivu katolíků, kterým se tak otevírala cesta do institucí, včetně armády, na imperiální americkou politiku v protestantských koloniích. Jak uvádí Stewart J. Brown ve stati *Robertson and the Scottish Enlightenment*,²⁶² během štvavé kampaně, v níž byl označen za rozvraceče církve a morálky a která na začátku února 1779 v Glasgow a Edinburghu přerostla v protikatolické bouře, bylo dokonce Robertsonovi vyhrožováno smrtí a byl i se svou rodinou pod vojenskou ochranou. Robertson nakonec sám v roce 1780 rezignoval na svůj post ve Všeobecném shromáždění a soustředil se na vedení univerzity, kazatelskou činnost v kostele Old Greyfriars a spolkové a literární aktivity. Mimo jiné navrhl a v roce 1783 pomohl prosadit ustanovení edinburské Královské společnosti a v polovině osmdesátých let připravil revidované vydání svých historických děl.

V roce 1788, podnícen četbou knihy Jamese Rennella *Memoir of a Map of Hindoostan* o kontaktech Řeků a Římanů s Indií, se rozhodl toto téma rozšířit a rozpracovat a v roce 1791 vydal pod názvem *Historické pojednání o povědomí, které měl starověk o Indii (An Historical Disquisition Concerning the Knowledge Which the Ancients Had of India)* své poslední historické dílo. Jak dokládá název i dlouhý vymežující podtitul *And the Progress of Trade with that Country prior to the Discovery of the Passage to it by the Cape of Good Hope. With an Appendix, containing Observations on the Civil Policy, the Laws and Judicial Proceedings, the Arts, the Science and Religious Institutions, of the Indians*, vrátil se jí k svému zájmu o dávné kontakty Indie a západního světa, který projevil už v *Dějínách Ameriky* a k otázce historie lidských společností a institucí vůbec. Jeho obnovený zájem o Indii byl zároveň reakcí na aktuální obvinění britské Východoindické společnosti (British East India Company) ze zneužívání své pravomoci v Indii. Podobně jako v případě Inků a Aztéků, i zde projevil Robertson své sympatie k indickému obyvatelstvu a jejich

²⁶¹ Hoebel (1960, 5-6). Text originálu: „[He] laid a number of solid foundation piers for later development of anthropology.“

²⁶² Brown (1997, 31)

kulturnímu dědictví a nabádal evropské mocnosti působící na území Indie k toleranci a vyvarování se podobných excesů, jakých se dopustili na amerických indiánech.²⁶³ Přestože věřil, že Evropa může mít pro Východ liberalizační přínos, obával se zároveň negativních dopadů v důsledku necitlivého poevropštění místních institucí a, ač sám kněz „pravé víry“, náboženské netolerance vůči původnímu obyvatelstvu vystavenému nové vlně evangelizace²⁶⁴. Jeho apel na uznání Indů jako svébytného civilizovaného národa zasluhujícího respekt přišel ovšem již v období odklonu od obdivu k Indii, jenž dal vzniknout indoevropéistice a zazářit proindickým osobnostem jako byl srovnávací jazykovědec Sir William Jones, a nástupu utilitarismu deklasujícího například ústy Jamesa Mill, jak je diskutováno v následující kapitole, indickou společnost na barbarskou a neperspektivní.

Robertson zůstal do konce života loajálním whigem obhajujícím principy konstituční vlády, občanskou a náboženskou svobodu a věřícím, že Británie je a může být nositelem a šířitelem těchto hodnot. Po zdravotních problémech vlekloucích se po prodělané revmatické horečce v sedmdesátých letech zemřel 4. června 1793 a byl pohřben na hřbitově svého posledního kněžského působiště, edinburgského Greyfriars Church.

²⁶³ Brown (1997, 31)

²⁶⁴ Brown (1997, 215)

5 MYŠLENKY SKOTSKÉHO OSVÍCENSTVÍ V 19. STOLETÍ A JEJICH VÝDOBYTKY. POJEDNÁNÍ NA PODKLADĚ ANALÝZY PRÁCE JAMESE MILLA DĚJINY BRITSKÉ INDIE

Tato kapitola uchopuje diskutovanou problematiku opět z jiného úhlu pohledu. Obsahuje doplnění o dosud nediskutované aspekty a shrnutí, tentokrát s perspektivou upřenou za hranice osmnáctého století, kdy zkoumá odkaz skotského osvícenství v století devatenáctém a hodnotí jeho stopy ve vědě v první polovině století dvacátého.

Přestože bývá období skotského osvícenectví vymezováno léty 1740-1790 či 1800, jiní odborníci datují jeho ukončení do počátku 19. století, zhruba do roku 1815 (mluví se pak o tzv. dlouhém osmnáctém století). Ještě roku 1817 vychází stěžejní dílo odchovance skotské osvícenecké tradice, historika Jamese Milla *History of British India (Dějiny britské Indie)*, označované za skutečné první dílo antropologické vědy. Toto dílo poslouží jako platforma k analýze vývoje britského myšlenkového hnutí první poloviny devatenáctého století v kontextu tradic skotského osvícenství. K myšlenkovému proudu představovanému skotským osvícenstvím se Mill řadí jak svým důrazem na stanovení britské koloniální politiky v součinnosti s aktuálním vývojovým stupněm indické společnosti, tak svým pragmatickým pohledem, kdy měřítko civilizovanosti spatřuje v efektivitě praktického konání.

Oněmi výdobytky z názvu této kapitoly jsou míněny úspěchy, které přenášejí skotský národ ze století 18. do 19. a za které vděčí právě způsobu, jakým byly osvícenecké snahy ve Skotku uchopeny.

Závěr kapitoly se věnuje příspěvku skotského osvícenství k rozvoji moderních vědních disciplín o člověku až pozdějšího období, tedy 20. století. Pozornost bude soustředěna na oblast sociální a kulturní antropologie, jejíž čelní představitelé první poloviny 20. století, Alfred Reginald Radcliffe-Brown a

Edward Evans-Pritchard, se otevřeně vyjadřovali o filozofech skotského osvícenectví jakožto o svých intelektuálních předchůdcích.²⁶⁵ Zmíněn bude rovněž vliv na ustanovení sociologie a politické ekonomie jako moderních vědních disciplín.

James Mill (1773-1836) patřil k výrazným postavám skotského, potažmo britského myšlení první poloviny devatenáctého století. Ačkoliv se svým hlavním dílem, *Dějiny britské Indie* z roku 1817, na němž pracoval jedenáct let, kvalifikoval zejména jakožto historik, zajímala ho, jako i další vzdělance a jeho souputníky, o jejichž názory se často opíral, široká škála otázek aktuálních v britském kontextu té doby.

Přestože byl v 1. polovině 19. století, kdy se z Velké Británie stala světová obchodní velmoc, ulomen hrot naléhavosti řešení otázek spojených s existencí Skotska jakožto svébytného národa, tedy otázek, které byly nuceni v osmnáctém století v reakci na vytvoření tzv. parlamentní unie Skotska a Anglie z roku 1707 a na překotně se měnící společenskou situaci řešit skotští osvícenci, skotská intelektuální scéna přebírá i v novém století jejich dědictví v tom smyslu, že ji zajímají stejné základní okruhy jako jejich osvícenecké předchůdce: téma historie a ponaučení, které si z ní lze odnést pro současnost, téma morální filozofie pátrající po místu a roli jednotlivce a společnosti a jejich vzájemné odpovědnosti, a zejména klíčové téma dané doby, tj. téma politické ekonomie se škálou různorodých otázek týkajících se praktického fungování společnosti.

James Mill se ve svých jednotlivých pracích zabývá historií, politickou a sociální filozofií a politickou ekonomii, když diskutuje problematiku ekonomiky, hegemonie a intervence státních institucí, demokracie a občanských práv, včetně svobody tisku, vzdělávání a směřování a vývoje civilizace jako takové.²⁶⁶

²⁶⁵ Bernard, A. - Spencer, J. (ed.) (2004,183)

²⁶⁶ Dokazuje to následující soupis děl Jamese Milla: *An Essay on the Impolicy of a Bounty on the Exportation of Grain*, 1804; *Lord Lauderdale on Public Wealth*. *Literary Journal*, 1804; *Commerce Defend*, 1808; *Thomas Smith on Money and Exchange*, 1808; *History of British India*, 1817; *Government*. *Encyclopedia Britannica*, 1820; *Elements of Political Economy*, 1821; *Liberty of the Press*,

Šestisvazkové *Dějiny britské Indie* jsou výjimečné tím, že jsou jakýmsi názorovým souhrnem jednotlivých výše zmíněných oblastí Millova zájmu.

Cílem je zde zhodnotit s pomocí samotných *Dějin britské Indie* a použitých druhotných zdrojů přínos Jamese Mila a jeho díla ke skotskému myšlenkovému hnutí první poloviny devatenáctého století, a zároveň je zařadit do kontextu vývoje britského antropologického myšlení.

Milloy názory se pokusím na následujících stranách doložit, případně s nimi diskutovat, a uvést je do souvislostí. Vzhledem k diskutovanému tématu se soustředím zejména na prvních osm kapitol, konkrétně I. Ancient History of the Hindus (Starověké dějiny Hindů), II. Classification and Distribution of the People (Klasifikace a dělení lidu), III. The Form of Government (Forma vlády), IV. The Laws of the Hindus (Právní systém Hindů), V. The Taxes (Daně), VI. Religion of the Hindus (Náboženství Hindů), VII. Literature of the Hindus (Literatura Hindů) a VIII. General Reflexions on the Civilization of the Hindus (Shrnutí poznatků o civilizaci Hindů), i když obsah zbývajících kapitol, zejména těch závěrečných o boji Východoindické společnosti s intervencemi britské vlády do jejího podnikání, bude včleněn do diskuse o pokrytých kapitolách. Mé rozšiřující vstupy se budou týkat ponejvíce vysvětlení zásadních postupů a klíčových pojmů a nalézání paralel mezi chápáním diskutovaných skutečností představiteli skotského osvícenství osmnáctého století na jedné straně a Jamesem Millem a jeho současníky první poloviny devatenáctého století na straně druhé, načež se posléze v závěrečné části pokusím naznačit, jakým směrem se ubíral vývoj antropologického myšlení, do něhož Mill rovněž zasáhl, v druhé polovině devatenáctého století, kdy jej ovládly názory klasických evolucionistů.

1823; Essays on Government, Jurisprudence, Liberty of the Press, Education, and Prisons and Prison Discipline, 1823; An Analysis of the Phenomena of the Human Mind, 1829; Essay on the Ballot and Fragment on Mackintosh, 1830; Whether Political Economy is Useful, 1836; The Principles of Toleration, 1837.

Mill přistoupil v kapitole I. *Ancient History of the Hindus* (Starověké dějiny Hindů) k popisu starověkých dějin hindské společnosti z pohledu filozofické historie, usuzující na skutečnosti na základě dohadů vycházejících ze znalosti obdobného vývoje v jiných kulturách. Vzhledem k tematice předkládané práce se přidržíme termínu *conjectural history*, tedy *konjektivní historie*, diskutovaného výše a vžitého pro takovéto uchopení dějin v anglické jazykové oblasti. Typickou ukázkou takového přístupu nalézáme např. na s. 36 ve vyjádření „*je přirozené předpokládat, že země byly zpočátku osídleny malým počtem obyvatelstva*“.²⁶⁷ Na s. 37 *Dějiny Britské Indie* dále čteme: *Předpokládáme-li, že se v Indii začalo obyvatelstvo usazovat na samém počátku osídlování světa, muselo se jednat o nepočetné, zaostalé a primitivní obyvatelstvo.*²⁶⁸ Na následujících stranách se poté operuje s výrazy a vyjádřeními jako „*není dokonce ani pravděpodobné, že*“, „*Jakmile toto nastane, dostáváme se do nového stádia*“²⁶⁹, či „*můžeme přistoupit k*“, „*pravděpodobně*“ či „*Bylo to pravděpodobně*“²⁷⁰, apod. Tento přístup, který Mill přejal od skotských osvícenců, byl jistě historicky nutný, snižoval však výpovědní hodnotu závěrů, a antropologie se s tímto přístupem vypořádala až v pozdějších etapách vývoje.

V kapitole II. *Classification and Distribution of the People* (Klasifikace a dělení lidu) podává Mill přehled kastovního systému hinduistické populace (majícího své náboženské zdůvodnění). Jako zarážející se mi jeví v této souvislosti disproporcionalita při hodnocení třetí kasty, rolníků (the Vaisayas), které je věnován velmi omezený prostor pouhých šesti řádků. Zdá se v této fázi textu, že Mill soucítí s nejnižší, bezprávnou kastou služebníků (the Sudra). Naopak vyjadřuje neskrývaný odpor k na společenském stupínku nejvýše stojící kastě, kněžím neboli brahmínům (the Brahmens), kteří vykonávají značný až rozhodující vliv i na samotného vládce. Projevuje se tu bezesporu osobní Millova antipatie vůči církevním institucím, které podezíral z hlásání víry, která jim

²⁶⁷ Mill (1975, 36)

²⁶⁸ Mill (1975, 37)

²⁶⁹ Mill (1975, 38)

²⁷⁰ Mill (1975, 39)

nebyla vlastní. Zajímavostí je jistě fakt, že Mill sám, v souladu s duchem skotské osvícenecké tradice, nastoupil dráhu profesionálního kněze, kterou ovšem záhy ukončil. A i když postupně ztratil víru, a odešel ze Skotska a dokonce s ním zpřetrhal svazky, nezbavil se vlivu kalvinistického učení a jeho názory odrážely, slovy Williama Thomase, dvojí loajalitu jak vůči racionalismu, tak puritánské etice ²⁷¹, což je možné do jisté míry sledovat i například v VII. kapitole *Dějin* na přístupu Milla k hodnocení veršovaných literárních artefaktů hinduistické kultury.

Jak již bylo uvedeno výše, *Dějiny britské Indie* Jamese Milla jsou považovány za základní dokument historie utilitarizmu. Výraz *utility* znamená česky *užitek*, *užitečnost*, a užitečnost či praktičnost konání je v tomto díle opravdu stěžejním tématem. Považuji z toho důvodu za důležité ozřejmit jak tento směr samotný, tak roli, kterou utilitarismus sehrál v tehdejší britské společnosti.

Utilitarismus je filozofický směr, podle něhož je základem morálky a jejím kritériem užitek, prospěch. Toto myšlenkové hnutí obhajovalo tzv. princip maximálního štěstí, tedy názor, že správný čin nebo postoj je takový, který zabezpečí co největší štěstí pro co největší počet lidí.

Utilitarismus vznikl jako přirozená reakce na změněné sociální podmínky ve Velké Británii. V souvislosti s důsledky uskutečněné zemědělské a průmyslové revoluce, urbanizací a rozmachem obchodu se ukázala potřeba zmapovat nové skutečnosti, zejména společensko-hospodářské povahy, a určitým způsobem na ně reagovat, vyhodnotit je a cestou právní kodifikace standardizovat ve formě nově přijatých zákonů, neboť tehdejší britský právní řád nebyl na novou situaci dimenzován a nekorespondoval tudíž s aktuálními potřebami doby. O prosazení změn v zastaralé britské legislativě proti zkosnatělému a tradici upřednostňujícímu smýšlení právní elity té doby se zasazoval především anglický filozof a právník s eminentním zájmem o reformu soudního a trestního řádu Jeremy Bentham (1748-1832). Jako měřítko, podle

²⁷¹ Mill (1975, xv)

kterého měly být návrhy nových zákonů posuzovány, stanovil princip *užitečnosti*, *utility*. Měl zato, že zákon by měl být posuzován jakožto dobrý nebo špatný v závislosti na tom, zda přispěl či nepřispěl k celkovému štěstí populace.²⁷²

Otázku, v čem spatřuje jedinec štěstí, blaho či uspokojení, co považuje za příjemné a co za nepříjemné, nenastoluje Bentham jako dějinné novum. Tato otázka je jistě stará jako lidstvo samo, a kladli si ji myslitelé všech věků. Bentham samotný tu pak navázal na tradici skotské morální filozofie, která za svůj prvořadý úkol považovala řešení problému, zda může zištná etika kapitalismu být slučitelná s tradičními hodnotami jako jsou pospolitost, soucit a spravedlnost:

Diskusi k tomuto tématu rozpoutal Bernard de Mandeville výrokem, který jej proslavil, o tom, že „soukromé nectnosti“ vedou k značnému ‚veřejnému prospěchu‘, zatímco ctnostné chování je pramálo prospěšné. Skotští filozofové chtěli ukázat, že volit mezi soukromou ctností a soukromým prospěchem je scestné. Názor prosazovaný Davidem Humem, že morální hodnoty a posudky nejsou ničím jiným než výtvořem lidské společnosti, vyvolal pohoršení. Cokoli, co je příjemné, argumentoval Hume, budou lidé hodnotit jako ‚ctnostné‘, a cokoli, co způsobuje strádání, nazvou ‚zlým‘. Z toho plyne, že si nemusíme činit starosti s neblahým vlivem kapitalismu na morálku. Morální hodnocení se mu přizpůsobí.²⁷³

²⁷² Meredith [online]

²⁷³ *Scottish Enlightenment* [online] Text originálu: The issue had been provoked by Bernard de Mandeville, in his famous thesis that “private vices” lead to substantial “public benefits”, whereas virtuous behavior does very little good at all. The Scottish philosophers wanted to show that the choice between private virtue and private good was a false one. The scandalous resolution forwarded by David Hume was that moral values and judgments were social constructions anyway. Anything that is pleasurable, Hume argued, people will judge “virtuous” and anything that is painful, they will call “vice”. Consequently, we need not worry about the corruption of morals by capitalism. Private moral judgments will evolve with it.

Rovněž Jeremy Bentham, zakladatel utilitarismu, je toho názoru, že lidstvo žije pod diktátem *příjemného a nepříjemného* (*pleasure a pain*); snažíme se dosáhnout toho, co je bezprostředně příjemné a vyhnout se tomu, co je bezprostředně nepříjemné.

Na *užitečnost* čili *prospěšnost*, jak je možno vidět, lze pohlížet z různých úhlů. Ještě nesnadněji uchopitelný a vymežitelný je *pocit štěstí*, tento základní pocit lidského života. Přednesený výklad zmíněných pojmů byl ovšem široký a sváděl k názoru, že za pojem „ctnostný“, dnes bychom spíše řekli „morální“, se takto může vydávat cokoli prospěšné, tedy i nemorální. V reakci na tuto neurčitost stanovil Jeremy Bentham kritérium hodnocení pozitivní prospěšnosti beroucí v úvahu sedm faktorů, tzv. hedonický kalkul (hedonic calculus). Podle Benthama individuální „příjemno“ má svou vyčíslitelnou hodnotu a může být chápáno kvantitativně. Hodnota příjemného se rovná jeho intenzitě násobené délkou trvání.²⁷⁴

Výše zmíněný výraz „hedonický“ je odvozen z řeckého slova *hedone*, znamenajícího *příjemnost, rozkoš, požitkářství*, a Bentham s ním neoperuje náhodně. Hédonismus, v němž má utilitarismus své kořeny, byl „*filozofickým směrem ve starém Řecku, který založil v 1. polovině 4. století př. n. l. Aristippos, spatřující cíl života a nejvyšší štěstí v duševních a tělesných slastech a požitcích, kterých jedinec rozumně užívá, aniž však touží po bohatství, slávě a moci*“.²⁷⁵ Hédonismus dále rozvinul Epikúros.

Pro středověk nebyla idea hédonismu přijatelná; požitkářství či přímo slast byly považovány za hřích; a teprve „*renesanční filozofové, jako byl Erasmus Rotterdamský (1466-1536), oživilí myšlenku hédonismu argumentací, že kladení důrazu na potěšení je v souladu s Božím přáním lidského štěstí*“.²⁷⁶

Osvícenství pak nanejvýš přálo odklonu od asketismu k přirozenosti, a v kalvinistickém Skotsku éry po prosazení umírněneckých tendencí v Círki

²⁷⁴ *Hedonism*, [online]

²⁷⁵ Klimeš (1983, 234)

²⁷⁶ *Hédonismus* [online]

nemohl hédonismus najít lepšího propagátora než právě Davida Huma (viz citovaná ukázka výše), který navázal na myšlenky Johna Locka o nezadatelných, přirozených právech člověka vůči moci představované státem a inspiroval zejména Adama Smithe k rozšíření této ideje z roviny politického liberalismu do roviny liberalismu hospodářského, kdy bylo i národní hospodářství chápáno jako přirozený systém, který nejlépe funguje, pokud se stát do něj nevměšuje. Dokazuje to dobře definice známé teze A. Smithe o „neviditelné ruce trhu“:

Žádný jedinec nezamýšlí prosadit veřejný zájem a ani neví, do jaké míry ho prosazuje. Přitom ho vede jakási ‚neviditelná ruka trhu‘, která ho nutí, aby prosazoval cíl, o který mu vůbec nešlo. Sledováním vlastního zájmu prosazuje často zájem společnosti účinněji, než kdyby se ho vědomě snažil prosadit.²⁷⁷

Zajímavé je, jak Smith spojil Humův poměrně cynický pohled s optimistickou podobou hedonismu Francise Hutchesona s jeho vírou v to, že člověk je veden vrozeným citem pro morální a společnosti prospěšné chování, aby (společně s Adamem Fergusonem) formuloval pojetí *občanské společnosti*, jejíž fungování není odvislé od společenské smlouvy, ale je podmíněno nevědomým působením hospodářských a přírodních podmínek.

Locka, Huma, Hutchesona, Smithe a Fergusona můžeme společně považovat za předchůdce utilitarismu.

James Mill jakožto jeden z představitelů utilitarismu využívá své *Dějiny britské Indie* jako platformu pro propagaci názorů hláсанých tímto směrem. Shoduje se s Jeremy Benthamem v požadavku na potřebu reformovat britskou státní moc a zdůrazňuje nutnost existence funkčního a fungujícího právního a zejména trestního systému.

Při popisu hinduistického vládního systému v kapitole III. The Form of Government (Forma vlády), který mu je výrazem členění populace do jednotlivých kast a zejména důsledkem zbožnění osoby absolutistického

²⁷⁷ Králík (1998, 17)

panovníka a prisouzení mimořádné role a moci osmičlenné královské radě a církevním hodnostářům jakožto vykladačům posvátných knih, se Mill snaží nacházet paralely s všeobecným vývojem občanské společnosti, a výběrem soudobých autorů, na jejichž díla odkazuje (Hume, Blackstone, Paley, Lord Bolingbroke), dokazuje aktuálnost problematiky řízení státu ve své zemi a své době, a svůj vlastní zájem o ni.

Kapitola III. se nevěnuje výlučně vládnímu systému, ale, jak je koneckonců pro styl názorové prezentace v díle *Dějiny britské Indie* příznačné, i souvisejícím otázkám, a to ne pouze na úrovni Indie samotné nebo Velké Británie, ale i na úrovni všeobecné. Nutno poznamenat, že tato snaha o podání celistvého obrazu projevující se v řetězení asociací společně s volnou organizací textu, kdy název kapitoly není ještě zárukou, jaká tematika bude jejím námětem, činí Millův styl poměrně obtížně sledovatelným.

Těmito souvisejícími otázkami jsou v kapitole III. otázky týkající se ekonomiky a legislativy. V případě Velké Británie druhé poloviny osmnáctého a první poloviny devatenáctého století není dost dobře možné, z důvodů, o nichž bude hovořeno níže, oddělit tyto dvě oblasti od sebe. Překvapí však, že se Millovi v těchto dvou oblastech dostává paralelně zázemí od hlasatelů tak rozdílných postojů, jako je na jedné straně Jeremy Bentham, obhájce ideje zabezpečení co největšího štěstí pro co největší počet lidí - nevyhnutelně s hierarchizovaným dohledem státu (vzpomeňme jen, že Bentham je autorem proslulého vězeňského systému budov Panoptikon, kde každý vězeň je pod neustálým a několikanásobným dozorem neviditelné vládní moci), a na druhé straně jeho vzor v otázkách ekonomických, David Ricardo, stejně jako samotný Mill neúnavný obhájce vládní neintervence do ekonomického chodu země.

Jako hlasatel Benthamovy politické a sociální filosofie se projevuje Mill v kapitole III. např. když kladně hodnotí hindský systém správy na jednotlivých úrovních, který umožňuje vzájemnou kontrolu na vyšších a nižších postech²⁷⁸, a dále pak i v kapitole IV. *The Laws of the Hindus* (Právní systém Hindů), kde

²⁷⁸ Mill (1975, 59)

přes veškeré výhrady vůči nepropracovanosti a poměrně nízké úrovni indického práva - jak tomu koneckonců podle Milla u primitivních (rude) a zaostalých (ignorant) národů bývá běžné - dává indický právní systém za vzor „*mnohým daleko osvěcenějším zemím*“ v oblasti organizace soudního procesu, kdy podle Milla tuto proceduru v Indii charakterizuje 1. efektivita (efficiency; přes dílčí výhrady), 2. neprotahování (freedom from delay; díky uplatnění metody okamžitého, přímého a jednoduchého vyšetření) a 3. neproblémovost a finanční nenáročnost (freedom from trouble and expense; rovněž díky uplatnění metody okamžitého, přímého a jednoduchého vyšetření).²⁷⁹ Zastřené, nicméně průhledné výtky na adresu tehdejšího stavu britského práva si Mill neodpustil i na dalších místech *Dějiny*, jako např. na s 110, kdy si v souvislosti s dokazováním nekoherence zvykového práva s aktuálními potřebami moderní společnosti a jeho prezentací v tradiční, nepsané podobě nenechal ujít příležitost podrobit kritice i tehdejšího britského právního systému na tradici a přímo je odsoudil jakožto nejhorší v Evropě.²⁸⁰ Celkově však Podle Milla daný stav indického práva odpovídá stupni vývoje, na jakém se pravděpodobně indická společnost nacházela v době, a to nepoměrně dávné době, kdy tyto zákony, a to zejména zákony týkající se vlastnictví, byly vytvářeny. Právo v Indii zachovává vázanost na příslušnost k té které kastě a znerovnoprávňuje výrazným způsobem ženy. Současný stav indické společnosti pak dále odráží typy přestupků, které jsou právně postihovány. Ty se týkají například dědictví, půjček, vymáhání dluhu, nezákonností při prodeji, krádeží a násilností, ale rovněž tak neposlušnosti sluhy vůči pánovi, cizoložství, hry v kostky, neuctívání zvířat apod. Tato směsice postrádá podle Milla jakoukoli klasifikaci a nerozlišuje mezi občanským a trestním právem. Bylo by potřeba, aby Hindové přehodnotili výběr a důležitost oblastí zařazených do občanského a trestního práva a nesměšovali je. Kupodivu se též, v rozporu např. s kladným hodnocením hierarchizace hindské správy na nižších úrovních (viz výše) dovídáme, že by Hindové neměli rozměšovat své síly na uplatňování obtěžujícího, každý krok sledujícího každodenního (a celoživotního) dohledu, omezujícího obyvatelstvo ve svobodném rozvoji,

²⁷⁹ Mill (1975, 111-112)

²⁸⁰ Mill (1975, 110)

namísto toho, aby dostatečně razantním způsobem uplatňovali postih v těch případech, kde je vyžadována co největší účinnost. Typicky benthamovsky se Mill projevuje v otázkách trestního práva. Nízká úroveň rozvinutosti hindského trestního práva je spatřována jednak opět v jeho vázanosti na kastovní systém hinduistické společnosti, ale zejména v setrvávání u fyzických trestů. Mill je jakožto obyvatel novověké, osvícenské Evropy věřící v nápravu delikventů výchovou šokován především tresty spojenými s mučením. (Mučení přitom i v Evropě bývalo běžnou praxí a přiznání vynucená mučením měla stejnou právní hodnotu jako dobrovolné doznání k činu. Kruté mučení předcházející konečnému usmrcení v rámci veřejných poprav přitom představovalo v Evropě časté „divadlo“ ještě v 17. století, jak o tom hovoří například Michael Foucault ve své studii *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení* ²⁸¹) Nicméně, indické právo shledává Mill vůbec nejkrutějším známým právem. (Vydává se kvůli tomu na srovnávací exkurs ke starověkým Římanům, Egyptanům a Židům, kteří rovněž prosluli krutostí.)²⁸²

Jako žák Davida Ricarda se Mill v této, právnímu systému věnované kapitole projevuje, když se v ní soustředí na ekonomické otázky a problematiku obchodního práva a zařazuje témata jako regulace podnikání versus přirozená hospodářská soutěž, přičemž hájí individuální podnikání před státní, merkantilistickou politikou bránící individualismu v podnikání. Odpovídá to podle mého mínění tomu, co bylo řečeno výše o Millově paralelním kladení názorů Benthama a Ricarda vedle sebe bez zřejmé syntézy. Či lze jako spojnicí chápat klíčové slovo *utility*, zaměření se na užitečnost lidského konání a maximální prospěšnost pro celek bez toho, jakými metodami se jich docílí?

Podobně jako v předchozích kapitolách *Dějiny*, je i v kapitole V. The Taxes (Daně) popis situace v Indii využit k všeobecné diskusi. Tentokrát o vztahu mezi prací, kapitálem a půdou, tedy k řešení problematiky, která byla v tehdejší Velké Británii více než aktuální. Podle Milla by daňový systém ideálně měl za prvé zatěžovat člověka co nejnižší poměrnou částkou jeho roční produkce

²⁸¹ Foucault (2000)

²⁸² Mill (1975, 73-105)

a za druhé to, co člověku odnímá, by měl odnímat co možná nejšetrněji. Nedodržení těchto základních principů vede k nemorálnosti a strádání.

S agrární a industriální reformou zhruba mezi léty 1760 a 1830 došlo ve Velké Británii nejenom ke změnám podmínek vlastnictví a orientace výroby na uspokojení poptávky na trhu, ale i k vytvoření nové sociální skupiny. Někdejší drobní rolníci a nájemci půdy se stali bezzemky a odešli hledat obživu do továren v rozvíjejících se městech. Jejich pracovní síla se stala obrovským

potenciálem, který ve společnosti zaměřené na zisk čekal na náležité zhodnocení a využití. Tehdejší britská společnost cítila rovněž potřebu pochopit, popsat a ustanovit vztah mezi jednotlivými vrstvami obyvatelstva, které díky změněným společensko-hospodářským podmínkám vstupovaly do nových vzájemných vztahů (např. kapitalisté versus aristokraté, kapitalisté – a jejich stroje - versus dělníci). Dostupné teoretické zdroje, jako např. ještě v době osvícenství vzniklé dílo Adama Smithe *Bohatství národů* (*Wealth of Nations*) z roku 1776, neodpovídají již dobře aktuální situaci a myslitelé 1. poloviny 19. století jsou nuceni formulovat zákonitosti ekonomických vztahů nově.

V ekonomických otázkách, jak již bylo vícekrát řečeno, vycházel James Mill z učení Davida Ricarda (náležel k jeho škole) a v kapitole V., na s. 136, v poznámkách odkazuje Mill ke studiu Ricardova *Pojednání o zásadách zdanění* (*Dissertation on the Principles of Taxation*) uveřejněného v rámci jeho práce *O zásadách politické ekonomie a zdanění* (*On the Principles of Political Economy and Taxation*), kterou hodnotí vysoce, a to jako „nejpronikavější práci, která dosud byla dána světu“²⁸³. Tato práce, dodnes uznávaná po odborné stránce soudobými ekonomy, doplňuje a překonává zmíněné *Bohatství národů* Adama Smithe, a Ricardo ji skutečně psal s úmyslem aktualizovat Smithovo učení pro nově vzniklé potřeby. Srovnáme-li i v českém překladu dostupné ukázky²⁸⁴ z tohoto Ricardova díla, konkrétně třeba kapitoly O daních, s *Dějiny*, zjistíme, že Mill je vskutku věrným hlasatelem Ricardových myšlenek.

²⁸³ Mill (1975, 136)

²⁸⁴ Např. online na www.euroekonom.cz/osobnosti/z-ricardo.html

Navázáním na názory a dílo Adama Smithe jsou oba, Ricardo i Mill, pokračovateli tradic skotského osvícenství.

Nezapomínejme ovšem, že Millovy *dějiny Britské Indie* nejsou výhradně dokumentem historie utilitarismu, ale odrážejí rovněž očima Jamese Milla pohled britské společnosti první poloviny devatenáctého století na otázky vývoje civilizace jako takové.

Jak již bylo zmíněno v kapitole II, Klasifikace a dělení lidu, byl Millův vztah k náboženství odmítavý, i když se Mill nikdy zcela nezavázal své presbyteriánské minulosti a jejího vlivu na formování svých postojů. Jakožto člověk, který ztratil víru v Boha, se přirozeně rozchází s křesťanským, teologickým pojetím vztahů mezi Bohem, lidstvem a světem podmiňujícím vznik civilizace a kulturní různorodosti božským zjevením.

V kapitole VI. Religion of the Hindus (Náboženství Hindů) Mill opět píše o všudypřítomném a vše pronikajícím vlivu církve v Indii a snaží se za pomoci výkladu hinduistického pojetí vzniku světa dopátrat jeho příčin. Zamýšlí se nad stádiem vývoje vztahu lidské společnosti k náboženství a stádiem vývoje společnosti jako takové. V souladu s tehdejšími převažujícími vnímáním vývoje společnosti se přiklání k teorii progresivního sociálního evolucionismu, vyjadřujícího názor, že různé kultury procházejí v různých obdobích a na různých místech obdobným vývojem progresivního charakteru, tedy v vzestupné tendenci, od divoštví přes barbarství k civilizaci, kde nižší stádium je vždy nezbytným předpokladem pro dosažení vyššího vývojového stupně. Hindskou společnost vidí jako překvapivě nerozvinutou, ve stádiu barbarství. Z tohoto pohledu pak přistupuje i k hodnocení kulturní a všeobecné úrovně Indů v následujících dvou kapitolách, věnovaných jednak produktům indického umění a vědění, a jednak shrnutí celkových dojmů z této kultury.²⁸⁵

V kapitole VII. Literature of the Hindus (Literatura/Písemnictví Hindů), zařazuje Mill pod pojem literatura nejen literární díla, ale i díla vědecká. Indickou kulturu a vědu nečeká z úst Milla nic než sžíravě odsuzující kritika za

nízkou úroveň, a to i věd jako jsou matematika a astronomie, v nichž dosáhli Indové světově uznávaného věhlasu. Projevil se tu naplno Millův utilitarismus - Millovo odsouzení si indická matematika a astrologie vysloužily za to, že se iracionálně soustředí pouze na čistou vědu, aniž by nabytých poznatků bylo využito k rozmachu společnosti. Tento nedostatek smyslu pro praktičnost u hindské společnosti je pro Milla rozhodujícím momentem pro její zařazení do stádia barbarství (na základě výše zmíněné sociálně evolucionistické triády vytvořené Adamem Fergusonem zahrnující divošství, barbarství a civilizaci).

U Milla neobstojí ani samotný jazyk Hindů, kde v synonymitě je spatřována nedokonalost a neefektivní redundance, ani jeho gramatika, byť obhajovaná renomovanými znalci východních jazyků. Mill zmiňuje jako příklad člověka, který se nechal ošálit povrchním dojmem z Indie, obhájce a znalce indické kultury Sira Williama Jonese, vynikajícího orientalistu zabývajícího se srovnáváním sanskrtu a evropských jazyků, a vyslovuje politování, že právě takový odborník na orientální vzdělanost jako on, je zastáncem hypotézy o vysoké úrovni této civilizace. Možné vysvětlení pro to spatřuje Mill jednak v dopadu Rousseauova „básnění“ o ušlechtilých a šťastných divoších²⁸⁶ a jednak ve skutečnosti, že ze srovnání s v té době rovněž objevovanými civilizacemi amerických indiánů, kteří se vývojově nacházeli na znatelně nižší úrovni, byli Hindové opravdu společností ve vyšším vývojovém stádiu, a byly jí tedy pod tímto vlivem přiznány kvality, kterých nedosahovala²⁸⁷.

Co vedlo Jamese Milla k těmto názorům? Konec osmnáctého století představoval masivní rozvoj zámořského obchodu, výpravy do vzdálených zemí na jiných kontinentech a kolonizaci těchto území. Evropské národy se tak ve zvýšené míře střetávaly s neznámými kulturami, které jim mohly připadat nepřátelské, problematické nebo vzbuzující averzi či despekt a odporující jejich evropskému chápání.

²⁸⁵ Mill (1975, 180)

²⁸⁶ Mill (1975, 229)

²⁸⁷ Mill (1975, 230-231)

Mohlo tak docházet k odsuzování těchto kultur a přimykání se k známému, domácímu, čímž by se dala vysvětlit mimo jiné i renesance evangelické víry, kdy do nově kolonizovaných zemí, včetně Indie, byli vysíláni misionáři, někdy až fanatičtí šířitelé této víry neberoucí ohled na místní tradici a na to, že znásilňují původní kulturu. Programové šíření despektu vůči indické kultuře je bohužel i záležitostí Východoindické společnosti, a Mill tomuto vlivu neušel. Svě zřejmě vykonal i velký posun, ke kterému došlo ve vztahu Britů a jiných Evropanů k Indii mezi léty 1750 a 1818, jak o tom hovoří i William Thomas v Úvodu vydavatele. Poté, co se říše rozpadla na jednotlivá knížectví soupeřící mezi sebou o pozornost Evropanů a Evropané získali nad nimi i vojenskou moc, původní údiv a respekt nahradily povýšenost a přezírání.²⁸⁸

Dalším omylem evolucionistů konce osmnáctého a počátku devatenáctého století byla tzv. degenerační teorie, podle níž některé primitivní kultury prodělaly regresi, tj. úpadek z původně vyššího vývojového stádia do stádia nižšího, primitivního. Degenerační teorie se uplatňovala zvláště vůči americkým indiánům (viz výše v kapitole věnované Williamu Robertsonovi). Je zajímavé sledovat, jaký postoj k této teorii zaujal Mill. Byl přesvědčen, že zastánci teorie vysokého vývojového stupně Hindů ve chvíli, kdy se, podle Milla, prokázala neudržitelnost této teorie a oni museli přiznat, že hindská společnost je méně rozvinutá, než se původně předpokládalo, se pokusili zachránit své pozice uměle vykonstruovanou teorií o *degradaci* Hindů (domnívám se, že termín *degradace* lze chápat v daném kontextu stejně jako *degenerace*) z dřívějšího vyššího stádia na nižší jakožto důsledek podmanění cizí mocností (Moguly).²⁸⁹ Mill věnuje několik následujících stran dokazování, že Hindové pod cizí mocí nemohli jako kultura vývojově strádat. Mill bohužel nebyl připraven zaujmout k degenerační teorii odmítavé stanovisko jako k takové, a i když ji odmítl v případě hindské společnosti, nepochopil ji v jejím skutečném dosahu. Vyvrácena pak byla až v druhé polovině devatenáctého století klasickými sociálními evolucionisty, a to zejména Edwardem Burnettem Tylorem.

²⁸⁸ Mill (1975, xix-xx)

²⁸⁹ Mill (1975, 231-232)

Společně s Tylorem náleží k dalším význačným představitelům klasického evolucionismu a současně zakladatelům moderní antropologie Henry James Sumner Maine a Lewis Henry Morgan. I oni jsou pokračovateli tradic skotského evolucionistického myšlení Davida Huma, Adama Fergusona, Williama Robertsona a dalších myslitelů skotského osvícenství. I jejich odborný vývoj poznamenala socioekonomická situace překotně se vyvíjející tehdejší Velké Británie, i oni měli praktickou zkušenost s výkonem politické a správní moci, jakožto i „indickou zkušenost“. Nepřístupují však k řešení problémů univerzalisticky jako jejich předchůdci, ale soustředí se na menší prostor a úžeji specifikovanou oblast zájmu, zejména na problematiku institucí jako jsou církev, rodina nebo manželský svazek. Nástup klasického evolucionismu znamená definitivní oddělení historiografie a antropologie, neboť na rozdíl od generací osmnáctého a první poloviny devatenáctého století se klasičtí evolucionisté nesnaží o obecné přehledy dějin lidstva, ale ustavují antropologii jako samostatnou vědu, kterou zaštiťují vypracováním komparativní metody.

Z hlediska zaměření této kapitoly je zajímavý jeden ze směrů snažení Henry Maina, a to, jak uvádí I. Budil v díle *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, jeho zájem o řešení „*povahy a budoucnosti britského koloniálního panství v Indii (...), kdy se postavil proti reformním návrhům utilitaristů reprezentovaným Jeremy Benthamem, Johnem Austinem a jejich žákem Jamesem Millem, kteří usilovali o ‚individualistickou‘ a ‚racionální‘ Indii podle západního vzoru, a rehabilitoval mnohé ideje Jonesovy indofilské generace včetně koncepce duálního práva, jež předpokládala platnost dvojí koloniální legislativy: indické a britské*“.²⁹⁰

Bylo řečeno již na počátku tohoto pojednání, že současná antropologická věda se rozchází s Millovým podhodnocením hindské kultury. Nicméně, jeho postoj odrazil určitý společenský a myšlenkový vývoj, na nějž bylo možné reagovat a pokračovat od něj dále. Jak uvádí dr. David Allan z univerzity St. Andrews na internetových stránkách svého předmětu *Constructing Identities*:

²⁹⁰ Budil (1998, 134)

Scottish Historians and the Past, 1707-1832,²⁹¹ je konjekturální přístup k dějinám hlavním příspěvkem představitelů skotského osvícenství k chápání minulosti. Toto pojetí podle něj umožnilo studovat primitivní mimoevropské společnosti a podnítilo vznik disciplín jako jsou sociologie a antropologie. V tomto smyslu je možno nazírat na Jamese Milla i přes jeho omyly jako na pokračovatele tradic skotského osvícenství a na důležitý článek ve vývoji antropologického myšlení.

Věhlas *Dějiny britské Indie* Millovi jednak zajistil exkluzivní místo u Východoindické společnosti a jednak dal zaznít v plné síle jeho hlasu. *Dějiny britské Indie* totiž nacházely po dlouhá léta své prvořadě uplatnění jakožto studijní materiál pro přípravu úředníků Východoindické společnosti na pobyt v Indii, čímž se znásobil jejich nezanedbatelný dopad na formování postojů britské veřejnosti. I vedení Východoindické společnosti jakožto nevládního podnikatelského subjektu potýkajícího se v době vznikání a vydání *Dějiny* s restriktivními zásahy do své samostatnosti ze strany britské vlády uplatňující stále historicky již překonanou a nefunkční merkantilistickou politiku, jistě přišla kritika na adresu vlády vhod. Domnívám se skutečně, jak již bylo uvedeno výše, že pravým záměrem *Dějiny* bylo využití prostoru, které toto téma nabízelo, jako vhodné platformy pro prezentaci Millových názorů, potažmo názorů jeho stejně smýšlejících současníků na stav britské společnosti první poloviny devatenáctého století. To by bylo nakonec v souladu s Millovými osvětářskými a vzdělavatelskými ambicemi a, jak si všímá ve svém Úvodu vydavatele k vydání *Dějiny* z roku 1975 John Clive, i v souladu s Millovým chápáním poslání historického filosofa jakožto zprostředkovatele morálního ponaučení, které nabízí historie modernímu člověku.²⁹²

Ve shodě s hodnocením Williama Thomase ve zmiňovaném Úvodu²⁹³ je tedy možno uzavřít tuto diskusi o přínosu Jamese Milla a jeho *Dějiny britské Indie* zejména vyzvednutím jejich příspěvku k britské historiografii, kdy lze *Dějiny* chápat jako základní dokument historie utilitarismu a intelektuální historie devatenáctého století všeobecně. Ocenění si zaslouží Millův popis tehdejšího

²⁹¹ Allan [online].

²⁹² Mill (1975, vii)

stavu anglického práva a jeho skrytý útok na anglické instituce té doby. Mill přispěl i k vývoji antropologie, přestože jeho označování pozice indické kultury a civilizace v rámci lidského pokroku za podřadné je překonané a v dnešní době nepřijatelné.

²⁹³ Mill (1975, viii-ix)

6 ZÁVĚR

Nazírání na osvícenství již ne jako na jednolitý blok problémů dané doby s jejich univerzálním řešením je významným posunem v chápání tohoto dějinného období. Nutno připustit, že toto pojetí zřejmě všeobecně ve vyšší míře představuje novum pro českou veřejnost závislou mnohdy na nečetné současné původní a překladové produkci k tomuto tématu, než tomu může být např. v anglosaském světě, kde lze asi od osmdesátých let dvacátého století sledovat směřování od zevšeobecňování historických procesů k důrazu na mnohostrannou kulturně-sociální podmíněnost časově, místně a okolnostně vymezené individuální situace.

Britský historik zaměřující se na problematiku osmnáctého století a mezinárodní vztahy Jeremy Black, jehož pojetí tuto předkládanou disertační práci metodologicky inspirovalo, zastává názor, že při hodnocení osvícenství dochází k přeceňování úlohy společných znaků na úkor významu různých národních rysů a myšlenkových tradic, které jsou někdy s osvícenstvím jako takovým spojeny jen volně a spíše než dějinný zvrát představují v jednotlivých národních osvícenstvích kontinuální vývoj v duchu dosavadních národních a myšlenkových tradic té které země.²⁹⁴ Tuto rozmanitost je podle Blacka potřeba analyzovat na podkladě společných rysů. Základním společným rysem, který charakterizuje osvícenství jako takové, je tendence ke kritickému zkoumání a používání rozumu, zpochybňování vžitých postupů. Rozum byl jak cílem, tak metodou osvícenských myslitelů. Věřili, jak uvádí Black ve své práci *Evropa osmnáctého století* z roku 1990, která vyšla v českém překladu v roce 2003, že je nutno používat rozum, „aby bylo možno poznat člověka, společnost i vesmír, a tím zlepšit podmínky lidského žití“.²⁹⁵ Chceme-li ovšem pochopit, jak byly startovací podmínky ovlivněny mnohostrannou kulturně-sociální podmíněností,

²⁹⁴

Black (2003, 253)

jak a do jaké míry byl tento rozum svazován úřední mocí a tradicí, pak musíme přistoupit k analýze individuální situace. Tak například v původně zaostalém Skotsku, s jeho silnou kalvinistickou tradicí apelující na praktičnost a postulující práci jako křesťanskou (tedy morální) povinnost, a bojujícím v 18. století o svou holou, ekonomickou existenci a právně zakotvenou suverenitu v rámci britského impéria, které je nakonec vyneslo na mocenské výsluní, má osvícenství, zastoupené často vrcholnými církevními, vládními a universitními představiteli, bezesporu pragmatičtější, utilitarističtější charakter než osvícenství francouzských *filosofů* a encyklopedistů zbavených patronátu královského dvora a usilujících o patronát veřejnosti, s jeho salónním, výrazně antiklerikalistickým a posléze revolučním charakterem, kdy se nechce změn domáhat v rámci legislativních úprav, ale sahá v zájmu vytvoření a obrany spravedlivé společnosti k vládě teroru. Naproti tomu osvícenství v Německu, a zejména v Prusku, je typické nejen důrazem na kult rozumu a ideou emancipace lidstva (oním „vykročení člověka z nevědomé nedospělosti“), ale je zároveň specifické podporou zákonodárství, státnosti a protestantské církve, na kterou zde bylo pohlíženo, podobně jako na stát s jeho dědičnou monarchií, jako na nástroj reformy a vzdělání.

Věříme, že se nám způsobem, jakým bylo k problematice skotského osvícenství v předložené disertační práci přistoupeno, tedy pomocí analýzy historického a kulturně sociálního pozadí a dobového odborného tisku, stejně jako analýzou děl a myšlenkového vývoje jednotlivých skotských autorů, včetně názorové komparace s postoji v jiných národních formách osvícenství, podařilo obhájit obě premisy specifikované v úvodu této práce. A to jak první z nich, totiž nutnost nazírat na skotské osvícenství jako na svébytnou formu osvícenského hnutí osmnáctého století, tak i druhé premisy vymezující jakožto oblast eminentního skotského zájmu ve sledovaném období disciplíny zaměřené k pochopení lidské společnosti a jejích interakcí, a upozornit na fakt, že skotští

²⁹⁵ Black (2003, 239)

literáti díky své erudovanosti v těchto disciplínách výrazně přispěli k ustanovení moderních věd o člověku.

Považujeme tyto skutečnosti za prokázané, přestože „hmatatelné“ výsledky podpořené statisticky vyhodnoceným šetřením můžeme doložit pouze k druhé z premis. I přes omezenou výpovědní hodnotu danou limitujícím rozsahem dostupného testovacího vzorku považujeme získané výsledky svědčící o frekvenci jednotlivých oborů v edinburském odborném tisku *Edinburgh Review. Critical Journal* v letech 1802-1803 za směrodatné. Musíme zde ovšem objektivně přiznat, že získané hodnoty podpořily naši původní představu méně razantně, než jsme původně předpokládali. Vzhledem k tomu, že bylo prokázáno, že *Edinburgh Review. Critical Journal* je duchovním dědicem *Edinburgh Review* z let 1755-1756 s převahou příspěvků zaměřených na historická, náboženská a státně právní témata, jakož i vzhledem k tematice publikovaných knižních titulů, můžeme usuzovat na to, že i v období mezi polovinou osmnáctého a počátkem devatenáctého století humanitně zaměřené obory tvořily páteř skotského vědeckého zkoumání, a to až do třicátých let devatenáctého století, kdy si mohutný rozvoj průmyslu vynutil zvýšenou orientaci na technické obory.

Jsme si vědomi toho, téma skotského osvícenství nebylo disertační prací zdaleka vyčerpáno. Po zasazení skotského osvícenství do dobového kontextu jsme se v rámci této disertační práce soustředili na detailnější uchopení aspektů vymezených tematickým zadáním a na prokázání vstupních předpokladů jedním z možných úhlů pohledu. Věříme, že výsledek našeho úsilí přispěje českému čtenáři k jeho lepší orientaci nejen ve skotském osvícenství, ale i k fundovanějšímu vhledu do kontextu evropských dějin osmnáctého až počátku devatenáctého století. To, že jakýkoli další počín na tomto v České republice více než opomíjeném poli je více než potřebný, dokazuje dosavadní praxe. (Viz autorčina komparační analýza obrazu skotského osvícenství v publikacích dostupných v českém a anglosaském prostředí umístěná do Přílohy.)

Orientace českého zájemce v problematice skotského osvícenství může být ztížena existencí dvou odlišných metodologických pohledů, předkládaných mu paralelně bez bližšího vysvětlení jejich vázanosti k vývoji zkoumání v oblasti

historiografie. Nesleduje-li odbornou literaturu k dané problematice vydávanou průběžně za poslední půlstoletí jako celek, ale soustředil-li se před lety nebo nyní se soustředí na produkci pouze jednoho či druhého názorového období, může mít jeho pohled na osvícenství samotné a jeho interpretace skotského příspěvku k němu generační, a dokonce i ideologický rozměr. Tak například součást knihovních fondů nadále tvořící starší česká publikace (soustředěná tradičně výrazně na francouzské osvícenství) *Osvícenství – věk rozumu* Jana Halady z roku 1984. Ta, kromě toho, že uplatňuje zevšeobecňující hledisko, je navíc tendenčně zabarvená, poplatná ideologii své doby a protknutá socialistickou rétorikou. Na s. 174, v rámci kapitoly pojednávající o dalších národních formách osvícenství, je informace o osvícenské situaci na Britských ostrovech, nadto zavádějící, vměstnána do šesti (!) řádků: „Časově předchází francouzskému osvícenství osvícenství anglické, reprezentované jmény John Toland (1670-1722), Anthony Collins (1678-1729), David Hartley (1704-1759) a dalšími. Tito filozofové většinou navazovali na Lockův senzualismus a někteří, jako například Toland, se přiblížili materialistickému pojetí hmoty, jejich způsob myšlení byl poznamenán deismem. Většího významu i ohlasu dosáhlo osvícenství v Německu.“²⁹⁶

Skotské osvícenství celkově zůstává na českém knižním trhu do značné míry neznámou krajinou. Záběr zkoumaných oblastí dané problematiky je ve srovnání s produkcí na anglosaském knižním trhu (o jiných fórech nemluvě) velmi úzce vymezený. Chybí práce směřované k jednotlivým proudům a velice omezená je škála diskutovaných osobností. V několika posledních desetiletích nevyšel žádný původní titul psaný v češtině vztahující se k danému tématu. Hodně dlužná zůstává i překladová literatura. Přitom ta by překlady nově vznikajících monografií a sborníků poměrně snadno mohla být i dosud jazykově ne dostatečně zdatnému českému čtenáři rychlým a spolehlivým průvodcem po sledované problematice.

²⁹⁶ Halada (1984, 174)

V předkládané disertační práci jsme se pokusili učinit formou jakéhosi uvedení do této problematiky z perspektivy zohledňující současné trendy v historiografii první krok a část tohoto letitého dluhu smazat. Portréty dvou neprávem opomíjených osobností, Adama Fergusona a Williama Robertsona, společně s analýzou jejich názorů, a zejména ukázky z jejich díla v českém překladu mají napomoci tomu, aby mohly být postoje Čechů k skotskému osvícenství zaujímaný na základě osobní zkušenosti s ním.

V blízkém budoucnu by bylo jistě dobré zprostředkovat kontakt českého čtenáře se stěžejními původními anglicky psanými tituly věnujícími se skotskému osvícenství. Odborná veřejnost by se jimi jistě dokázala inspirovat k dalšímu samostatnému rozpracování tématu z opět jiného úhlu pohledu či k soustředěnějšímu portrétu dalších „objevených“ skotských literátů, případně překladu ukázek z jejich díla. Dvěma takovými inspirujícími tituly přinášejícími zasvěcený celkový pohled na skotské osvícenství, které bych k překladu prvořadě doporučila, jsou dva soubory, jež redigoval a úvodem opatřil věhlasný odborník na danou problematiku Alexander Broadie. Prvním z nich je sborník příspěvků současných renomovaných autorů z různých zemí světa věnujících se problematice skotského osvícenství, *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* vydaný v roce 2005 nakladatelstím Cambridge University Press. Směry, kterými by mohlo vést budoucí bádání iniciované tímto titulem, jsou naznačeny v rámci výše zmíněné studie analyzující pokrytí tematiky skotského osvícenství v českém a anglosaském prostředí, jež je součástí Přílohy. Druhým užitečným titulem je antologie ukázek z více i méně známých děl skotských literátů napříč obory (začleněny jsou „human nature“, etika, estetika, náboženství, ekonomie, sociální teorie a politika, právo, historiografie, jazyk a věda), *The Scottish Enlightenment. An Anthology* vydaná roku 1997 edinburským nakladatelstvem Canongate Books Ltd.

7 SUMMARY

The Scottish Enlightenment and the Origins of the Modern Science of Man, with Emphasis on Adam Ferguson and William Robertson

The goal of this historiographical doctoral thesis is to help build a fuller picture of the Scottish Enlightenment in the context of world cultures. It is aimed especially at the Czech user limited by the language barrier and by the scant amount of publications available on the topic in the Czech Republic, either translated or in the original language. In particular, it aims to offer insight into the branch of the Scottish Enlightenment which led to the origin of the modern sciences of man (ethnography, cultural and social anthropology, sociology, political economy). It strives to do so through an analysis of the works of two unjustly neglected personalities, Adam Ferguson and William Robertson. These two authors have hitherto been omitted from publications on this subject in Czech.

The term “Scottish Enlightenment” is received somewhat doubtfully by Czech academia and the Scottish Enlightenment is often mistakenly belittled and treated as a mere geographic branch of the English Enlightenment. This attitude ignores the specific features which distinguish it from the Enlightenment as it occurred in other nations. Insufficient knowledge is likewise responsible for misperception of the character of the Scottish Enlightenment in comparison to the French or the German Enlightenments. Still another misinterpretation occurs when the influence of the Scottish Enlightenment on modern history is seen as exclusively limited to natural sciences and technological progress, or exclusively within the limits of the science of man.

There are two premises defended in this dissertation. The first premise is the understanding of the Scottish Enlightenment (cca 1740-1800/1815) as a unique Scottish national variation within the broad Enlightenment movement

typical of eighteenth century Europe and later on also the United States of America. The second premise is the presumption that the period discussed is, in Scotland, characterized primarily, though not solely, by three areas of interest; namely moral philosophy, history, and economy, and that the Scottish school of moral philosophy, thanks to its strong tendency to metasociological thinking, contributed largely to the establishment of the modern sciences of man.

To support the second premise, the range of areas of intellectual disciplines followed during the Scottish Enlightenment period is assessed and statistically evaluated on the basis of an analysis of selected 1802-1803 numbers of the *Edinburgh Review* periodical.

The key parts of the dissertation are the chapters centered on Adam Ferguson and William Robertson and the analysis of their work and contribution to the establishment of the modern sciences of man. The impact of the Scottish Enlightenment on the Scottish minds of the nineteenth century is investigated in the chapter analysing James Mill's 1817 *History of British India*. The chapter also briefly mentions the imprint of the Scottish Enlightenment in the twentieth century science; namely in modern anthropology.

The extracts from the works of Enlightenment authors, analysed in individual chapters and placed in the Appendix form an integral part of the dissertation. Most of them have not been presented before, not in Czech at least. Their role in the dissertation is irreplaceable as they enable a valuable personal contact with the thoughts of the authors chosen, and are thus aimed at inspiring the readers to take their own critical stand. The formally unpublished, original translation of the extracts are the work of the author of this dissertation.

8 RESÜMEE

Die schottische Aufklärung und die Entstehung der modernen Humanwissenschaften bezogen auf Adam Ferguson und William Robertson.

Das Ziel der vorliegenden historiographischen Dissertation ist es, zur Bildung eines geschlossenen Bildes der schottischen Aufklärung im Kulturkontext der Welt beizutragen. Sie richtet sich an den tschechischen Nutzer, der durch eine Sprachbarriere und eine dürftige Fach- und Übersetzungsproduktion zum gegebenen Thema in der Tschechischen Republik begrenzt ist. Die Dissertation will eine auf der Analyse zweier weniger berühmter, jedoch zu Unrecht übersehener und gering geschätzter Persönlichkeiten beruhende Einsicht in den Strom der schottischen Aufklärung bieten, der zur Entstehung der modernen Humanwissenschaften (Ethnologie, Kultur- und Sozialanthropologie, Soziologie, politische Ökonomie) geführt hat. Adam Ferguson und William Robertson werden hier zum ersten Mal in einer umfangreicheren Studie vorgestellt.

Im Gegensatz zum Ausland wird im tschechischen Milieu der Ausdruck „schottische Aufklärung“ manchmal in Frage gestellt und die schottische Aufklärung wird fälschlicherweise nur als ein geographischer Zweig der englischen Aufklärung wahrgenommen, ohne dabei die Spezifika zu sehen, die sie trotz Berührungspunkten mit den anderen Aufklärungsformen davon unterscheiden. Im Vergleich zur französischen und deutschen Aufklärung ist das Begreifen des Charakters der schottischen Aufklärung durch ungenügende Faktenkenntnisse gekennzeichnet. Zu einer anderen Missinterpretation der schottischen Aufklärung kommt es auch dann, wenn ihr Anteil an der Entwicklung der neuzeitlichen Geschichte zu eng verstanden wird, vor allem oder fast ausschließlich als Beitrag zum technischen Fortschritt und zur

Entwicklung der Naturwissenschaften oder einzig der sogenannten Humanwissenschaften.

Folgende zwei Aussagen sind die Hauptthesen der Dissertation, die auf Grund der historischen Zusammenhänge, des zeitgemäßen Periodikums und der zu analysierenden Werke verteidigt werden. Erstens ist die schottische Aufklärung (ca. 1740-1800/1815) im Rahmen der breiten Aufklärungsbewegung als eine eigenständige nationale Form der Aufklärung im Europa des achtzehnten Jahrhunderts zu verstehen. Zweitens wird behauptet, dass der untersuchte Zeitraum in Schottland vor allem durch drei Interessengebiete charakterisiert wird, diese sind Moralphilosophie, Geschichte und politische Ökonomie. Auf diesen Gebieten haben die schottischen Aufklärer ein so hohes Niveau erreicht, dass sie die Grundlagen der modernen Humanwissenschaften (Soziologie, Politische Ökonomie, Ethnographie und Sozial- und Kulturanthropologie) geschaffen haben. Deshalb wies die schottische Schule Tendenzen zur soziologischen Auffassung des natürlichen Fortschritts des Menschen und der Relation zwischen dem Menschen und dem Staat auf.

Die Breite der Themen der schottischen Aufklärer quer durch viele Fachgebiete, welche die zweite, gerade genannte Prämisse verteidigen soll, wird auf Grund der Analyse von ausgewählten Ausgaben der Fachzeitschrift *Edinburgh Review* objektiv beurteilt und statistisch ausgewertet. Ein wesentlicher Teil der Dissertation sind die den beiden Repräsentanten der schottischen Aufklärung, der Analyse ihrer Werke und ihrem Beitrag zur Entstehung der modernen Humanwissenschaften gewidmeten Kapitel. Der Ausgriff der schottischen Aufklärung in das neunzehnte Jahrhundert wird in einem Kapitel untersucht, in dem die im Jahr 1817 erschienene Arbeit *History of British India* (*Geschichte Britischindiens*) von einem Erben der Tradition der schottischen Aufklärung, James Mill analysiert wird. In diesem Kapitel werden auch die Spuren der schottischen Aufklärung in der Wissenschaft der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts, vor allem in der modernen Anthropologie, dargestellt.

Einen untrennbaren Teil der vorliegenden Dissertation bilden die sowohl im Text der Arbeit angeführten als auch in der Anlage beigefügten Beispiele der Originalwerke schottischer Aufklärungsautoren. In den meisten Fällen werden sie dem Leser zum ersten Mal präsentiert und ganz sicher kommen sie zum ersten Mal in einer tschechischen Version vor. Sie haben in der Dissertation die unersetzliche Funktion, wertvollen Kontakt mit den Ansichten der angeführten Autoren zu vermitteln, der wiederum zur eigenen kritischen Stellungnahme inspirieren soll. Die bis heute noch nicht veröffentlichten Übersetzungen wurden von der Autorin dieser Dissertation angefertigt.

9 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

1. ALLAN, D. (2006) *Adam Ferguson*. Edinburgh: Edinburgh Introductions in association with Edinburgh University Press. ISBN 1859332269.
2. ALLAN, D. *Constructing Identities: Scottish Historians and the Past, 1707-1832*.
[<http://www.standrews.ac.uk/~histweb/scothist/allan/identity/week09.html>], 20.června 2006]
3. BERNARD, A.; SPENCER, J. (ed.) (2004). *Encyclopaedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge, ISBN 0-415-28558-5.
4. BLACK, J. *Evropa osmnáctého století*. (2003) Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-376-0.
5. *British Periodicals*. [online]. Dostupné z: <http://bp.chadwyck.co.uk> [2. ledna 2011].
6. BROADIE, A. (ed.) (2007): *The Scottish Enlightenment. The Historical Age of the Historical Nation*. Edinburgh: Birlinn Limited. ISBN 1 84158 640 4.
7. BROADIE, A. (2003) *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* Cambridge University Press, 2003. ISBN 0521003237.
8. BROADIE, A. (ed.) (1997): *The Scottish Enlightenment. An Anthology*. Edinburgh: Canongate Books Ltd. ISBN 0 86241 738 4.
9. BROWN. J.S. (ed.) (1997). *William Robertson and the Expansion of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0 521 57083 2.

10. BUCHAN, J. (2004) *Capital of the Mind. How Edinburgh Changed the World*. John Murray Pubs Ltd. ISBN 0719565448.
11. BUDIL, I. (1998) *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.. ISBN 80-7254-001-7.
12. CLIVE, J. *Scotch Reviewers: The 'Edinburgh Review', 1802–1815*. (1957) London: Faber and Faber.
13. CORETH, E.; SCHÖNDORF, H. (2002) *Filosofie 17. a 18. století*. 3. díl řady Dějiny filosofie. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, s.r.o. ISBN 80-7182-119-5.
14. DEVINE, T.M. *The Scottish Nation 1700-2000*. (2000) London: Penguin Books. ISBN 0-14-023004-1.
15. *Edinburgh Review for the Year 1755*. The Second Edition, with a Preface and Explanatory Notes. London, 1818. [online]. [http://books.google.cz/books?id=WusRAAAAYAAJ&pg=PA1&dq=Edinburgh+Review+Volume+2&hl=cs&ei=ZIFdTb3aAoay8gPP3N2ZCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwADgK#v=onepage&q&f=false, 2. ledna 2011]
16. *Edinburgh Review from July 1755 to January 1756*. National Library of Scotland, Edinburgh - Archív vzácných tisků, výp. č. Nha.O214(1).
17. *Edinburgh Review, or, Critical journal for Oct. 1802-Jan. 1803*. Tenth Edition. Vol. I. Edinburgh, 1814. [<http://www.archive.org/details/edinburghreviewo01macauoft>, 10. dubna 2008]
18. DÜLMEN, VAN, R. (2006) *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18.století). Náboženství, magie, osvícenství. III*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-813-3.

19. FOUCAULT, M. (1994) *Dějiny šílenství v době osvícenství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-0852-2.
20. FERGUSON, A., Oz-Salzberger, F. (ed.). (1995). *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0521 44736 4.
21. FERGUSON, A. *Institutes of Moral Philosophy. For the use of students in the college of Edinburgh.* (1769). London. [http://books.google.cz/books?id=HroIAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, 10. srpna 2009]
22. HILL, L. (1997) Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline. *History of Political Thought*, Volume 18, Number 4, 677-706. [<http://www.ingentaconnect.com/content/imp/hpt/1997/00000018/00000004/121> 15. července 2009]
23. HERMAN, A. (2002) *How the Scots Invented the Modern World: The True Story of How Western Europe's Poorest Nation Created our World & Everything in It*. Three Rivers Press. ISBN 0609809997.
24. HOEBEL, E. A. (1960) William Robertson: An 18th Century Anthropologist-Historian. *American Anthropologist*, 62: 648-655.
25. HOF, U. im. (2002) *Evropa a osvícenství*. Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-394-0.
26. INGOLT, T. (ed.) (2005) *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London: Routledge. ISBN 0-415-28604-2.
27. JOGLAND, H.H. (1959): *Ursprunge und Grundlagen der Soziologie bei Adam Ferguson*. Berlin: Dunker & Humblot.

28. KETTLER, D. (2005). *The Social and Political Thought of Adam Ferguson*. Columbus: Ohio State University Press. 978-1412804752.
29. LISTER, M. *Edinburgh Review: The Back Story*.
[\http://www.englit.ed.ac.uk/edinburghreview/archive, 21. dubna 2008]
30. LYNCH, M. (ed.) (2007). *The Oxford companion to Scottish History*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-923482-0.
31. McINTYRE, D.B. (1997) James Hutton's Edinburgh. The Historical, Social and Political Background. In *Earth Sciences History*. Vol. 16, No.2, 100-157.
[\http://www.electricscotland.com/mcintyre/index_f/menu_f/geology_f/ESC+Bibs2.pdf 20. ledna 2010]
32. MAGNUSSON, M. (2003) *Scotland: The Story of a Nation*. Grove Press. ISBN 0802139329.
33. MEREDITH, M. *Jeremy Bentham's Hedonic Calculus*.
[\http://www.iejs.com/Criminology/jeremy_benthams_hedonic_calculus.htm, 15. června 2007.]
34. MEROLE, V. (ed.) (1995) *The correspondence of Adam Ferguson with an introduction by Jane B. Fagg*. London : William Pickering, ISBN 1 85196 141 0.
35. MILL, J. (1975). *The History of British India*. Chicago: The University of Chicago Press.
36. MILLAR, J., Garrett, A. (ed.). (2006). *The Origin of the Distinction of Ranks; or, An Inquiry into the Circumstances which give rise to Influence and Authority in the Different Members of Society*. Indianapolis: Liberty Fund.
[\http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=287&chapter=52392&layout=html&Itemid=27, 14. srpna 2010]

37. NEWSPLAN Scotland. [<http://www.nls.uk/collections/newspapers> 2. ledna 2011]
38. O'BOYLE, L. The Image of the Journalist in France, Germany, and England. 1815-1848. *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 10, No 3 (Apr., 1968), pp. 290-317. [<http://www.jstor.org>, 7. ledna 2011]
39. O'HARA, K. (2010) *The Enlightenment*. Oxford: Oneworld Publications. ISBN 978-1-85168-709-1.
40. POCOCK, J.G.A. (1999). *Barbarism and Religion*. Volume Two. Narratives of Civil Government. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0 521 64002 4.
41. POCOCK, J.G.A. (1975). *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 0-691-11472-2.
42. PORTER, R. (ed.) (2003): *The Cambridge History of Science. Volume 4. Eighteenth-Century Science*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0521-57243-6.
43. ROBERTSON, W. (1999) *History of Scotland (Works of William Robertson)*. Thoemmes Continuum, 1999. ISBN 1855067285.
44. ROBERTSON, W. *History of the Reign of Charles the Fifth* (1857). [<http://books.google.cz/books/reader?id=1ck2AAAAMAAJ&hl=cs&printsec=frontcover&output=reader>, 21. ledna 2010]
45. ROBERTSON, W. (1812) *History of America*. Philadelphia: Johnson&Warner. [<http://olivercowdery.com/texts/1812Robr.htm>, 12. ledna 2010]

46. ROBERTSON, W. (1799) *An Historical Disquisition Concerning the Knowledge which the Ancients had of India* Edinburgh: Strahan et al. [http://books.google.cz/books?id=03EIAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, 10. leden 2011]
47. RÖD, W. (2004) *Novověká filosofie. II. Od Newtona po Rousseaua*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 80-7298-109-9.
48. Romantic Revival. *Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes*. (1907-21). Volume XII. [<http://www.bartleby.com/222/0600.html>, 7. ledna 2011]
49. *Science in the Nineteenth-Century Periodical Project*. [http://www.sciper.org/browse/ER_desc.html. [14. ledna 2011]
50. ROPWER, D. (1978). *Reviewing Before the "Edinburgh", 1788-1802*. London: Methuen, and Newark: University of Delaware Press.
60. SCHOENFIELD, M. (2009) *British Periodicals and Romantic Identity: The Literary „Lower Empire“*. Palgrave Macmillan. ISBN 02306094739780230609471.
70. *Scottish Enlightenment*. [<http://cepa.newschool.edu/het/schools/scottish.htm>, 4. června 2009]
71. *Science in the Nineteenth-Century Periodical Project*. [http://www.sciper.org/browse/ER_desc.html, 14. ledna 2011]
72. *Scotlands* *People*. [<http://www.scotlandspeople.gov.uk/Content/Help/index.aspx?1162>, 21. dubna 2006]

73. SMITH, A. [český překlad IRGL, V. et al.] *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut, 2001. ISBN 80-86389-15-4.
74. SMITH, A. *The Wealth of Nations*. [with an introduction by D. D. Raphael]. London: David Campbell Publishers, 1991. ISBN 1-85715-011-2.
75. SMITH, Dennis. (1998) Introduction. *World Bibliographical Series. Volume 34. Scotland*, s. xxi-xl. Oxford: ABC-Clio Ltd., 1998. ISBN 1-85109-280-3.
76. SMITTEN, J. „William Robertson“. *Dictionary of Literary Biography*. [<http://www.bookrags.com/biography/william-robertson-dlb/> , 21. dubna 2006]
77. STEWART, D. *An account of the Life and Writings of William Robertson* (1801, 2). [http://books.google.com/books?id=ra81AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_similarbooks_r&cad=2#v=onepage&q=&f=false , 5. listopadu 2011]
78. WALLERSTEIN, I. (2011) *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press. ISBN 978-0-520-26757-2.
79. WEBER, M. (1968) *Metodologie, sociologie a politika*. (Vybral a uspořádal Miloš Havelka). Praha: OIKOYMENH. ISBN 80-86005-48-8.
80. WIGHTMAN, W.P.D., BRYCE, J.C. (ed.) (1982) *Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*. Vol. III. Indianapolis: Liberty Fund. [http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=201&chapter=56042&layout=html&Itemid=27, 20. ledna 2011]

10 PŘÍLOHY

Duch skotského osvícenství v Edinburghu. Foto autorka

10.1 Adam Ferguson: *Pojednání o dějinách občanské společnosti, 1767*

ČÁST I

Oddíl I: Otázka přirozeného stavu²⁹⁷

Produkty přírody jsou většinou tvořeny postupně. Rostliny vyrůstají z tenkého výhonku a zvířata z mláďat. Zvířata, stvořená k vykonávání činnosti, rozšiřují škálu svých činností s tím, jak nabývají nové schopnosti: dosahují pokroku jak v tom, co konají, tak i v tom, jaké dovednosti si osvojují. Tato progresse u člověka dosahuje vyšší míry než u jakéhokoli jiného tvora. Člověk ne jenom přechází jako lidský jedinec z období dětství do období dospělosti, ale jako celý lidský druh přechází od primitivnosti k civilizovanosti. Odtud předpoklad, že lidstvo se nenalézá ve svém původním, přirozeném stavu. Odtud veškeré ty hypotézy a různíci se názory ohledně toho, jaký člověk musel být v prvotním stádiu své existence. Toto pradávne údobí často zaměstnává mysl básníků, historiků a moralistů, kteří je pak ve srovnání s dnešním stavem líčí jako životní podmínky a mravy, vůči nimž jsme buď zdegenerovali, nebo výrazně pokročili kupředu. Podle obou koncepcí, nemohlo naše prvotní, přirozené stádium nemohlo vykazovat žádnou podobnost s tím, jak se člověk projevoval následovně. Na historické památky, dokonce i ty nejranější, je podle nich třeba pohlížet jako na novodobé artefakty a i ty nejprostší instituce lidské společnosti je třeba klasifikovat jako neoprávněný zásah, podvod, útisk či obchodní klam spáchaný na uspořádání přírody, kterým nám byla odejmuta značná část toho, co bylo naším prokletím či požehnáním.

Někteří z autorů, kteří se pokusili v lidském charakteru rozpoznat jeho původní hodnoty a určit hranice mezi přirozenými a získanými vlastnostmi, charakterizují člověka v jeho prvotních podmínkách jako tvora s pouze animální

²⁹⁷ In Broadie (ed.) (1997, 499-505).

senzibilitou, bez demonstrace schopností stavících ho nad úroveň zvířete, neorganizovaného do politického útvaru, neschopného vysvětlit své city, kterému nebyla dokonce vlastní ani dovednost, pro niž je tak dobře uzpůsoben, a to dát najevo pochopení a hnutí mysli pomocí hlasových projevů a gestikulace. Podle jiných se přirozený stav vyznačoval neutuchajícími boji podněcovanými soupeřením o nadvládu a prospěch, kde druh se svářil s druhem a kde přítomnost jiného božího tvora byla signálem k boji.

Touha položit základy obecně přijatelné metody, či snad pošetilé očekávání, že přece jenom možná dokážeme proniknout tajemstvím přírody, až k samotnému prameni existence, vedly v této oblasti k mnohým planým bádáním a daly vzniknout mnohým pomýleným hypotézám. Ze všech vlastností, jimiž se lidský rod vyznačuje, se vybere jeden detail či několik jednotlivostí, aby se na nich vystavěla teorie, a při dokreslování našich představ o tom, jaký člověk byl v jakémisi pomyslném přírodním stavu, přehlízíme, jaký se nám vždy jevil na základě vlastního pozorování a historických pramenů.

Ve všech ostatních případech se ovšem přírodní historik cítí povinován shromažďovat fakta, ne nabízet dohady. Zaobírá-li se určitým konkrétním živočišným druhem, předpokládá, že jeho současné dispozice a instinkty se neliší od těch původních, a v současném způsobu života onoho druhu shledává kontinuitu s tím, jak byl ustanoven. Doznává, že jeho znalost materiálního systému světa se opírá o soubor fakt, nebo alespoň všeobecných principů podložených konkrétními pozorováními a experimenty. Jakmile však jde o člověka samotného, a to v těch nejdůležitějších a nejsnadněji poznatelných záležitostech, nabízí hypotézu namísto reality a nerozlišuje mezi představivostí a rozumovým zdůvodněním, básněním a vědou.

I bez dalšího zkoumání otázek z oblasti morálky či hmotného světa týkajících se způsobu a původu poznání, aniž bychom jakkoli snižovali význam podrobné analýzy každého sentimentu/citu a dohledávání pramenů způsobu existence, můžeme s jistotou prohlásit, že povaha člověka, v jeho současném stádiu, a zákonitosti animálního a intelektuálního systému odpovědného za jeho štěstí, si zaslouží, aby byly podrobeny zevrubnému studiu a že všeobecné

principy vztahující se k tomuto i ke každému jinému tématu, jsou užitečné pouze pokud, pokud se zakládají na přesném pozorování a pokud vedou k poznání důležitých konsekvencí, nebo pokud nám umožňují úspěšně využít intelektuálních či fyzických sil přírody k velkým záměrům týkajícím se lidského života.

Jestliže jak nejnovější, tak nejstarší doklady shromážděné z nejrůznějších koutů světa přinášejí svědectví o lidech shlukujících se v tlupách a jiných seskupeních a líčí jedince jako někoho, kdo vždy projevuje náklonnost k jedněm, přičemž se eventuálně vymezuje vůči druhým, veden předchozí zkušeností a obezřetností, a jako někoho, kdo inklinuje k sdělování vlastních pocitů, pak tato fakta musí být uznána za základ veškerých našich usuzování ohledně člověka. Jeho dvoupólovou dispozici k přátelství a nenávisti, jeho rozumové schopnosti, jeho užívání jazyka a artikulovaných zvuků, jakož i fyzické dispozice a vzpřímené držení těla je třeba považovat za různorodé atributy jeho přirozenosti. Musejí být součástí jeho popisu jako jsou křídlo nebo tlapa součástí popisu orla nebo lva, a jako i určení různého stupně divokosti, ostražitosti, plachosti či rychlosti má své místo v přírodně-historickém popisu jiných živočichů.

Položíme-li si otázku, co by dokázala mysl člověka, kdyby byl ponechán sám sobě, a nebyl nikým z vnějšku směřován, budeme muset odpověď hledat v dějinách lidstva. Dílčí experimenty, tolik užitečné při ustanovování základů jiných věd, nám pravděpodobně v případě této problematiky nepřinesou žádné důležité či nové poznatky. Historii každé živé bytosti musíme zkoumat na základě jejího chování v situaci, pro niž byla uzpůsobena, ne z jejích projevů ve vnucených či neobvyklých podmínkách. Tedy, divoch odchycený v lese, kde vždy žil stranou svého druhu, je výjimečným případem, ne exemplárním nositelem zkoumaných charakteristik. Stejně jako by pitva oka, které nikdy nezachytilo záblesk světla, nebo ucha, které nikdy nebylo stimulováno zvukem, pravděpodobně prokázala vadu v samotné struktuře těchto orgánů, vyplývající z nedostatečného využití jejich potenciálu, tak i každý případ výše zmíněného typu jednotlivce by pouze prokázal, v jaké míře by se síla ducha a emocí bývaly mohly projevit tam, kde nedošlo k jejich využití, a vady a nedostatečnosti srdce, které nikdy nepocítilo emoce vázané na společnost.

Lidé musí být chápáni jako skupinová tvorová, jimiž také vždy byli. Přírodní historie individua představuje pouze malou ukázkou emocí a intelektuálních schopností vlastních lidskému druhu, a každý experiment v tomto směru se musí provádět v rámci celých společenství, ne na jednotlivcích. Můžeme se přitom plným právem domnívat, že v případě uskutečnění experimentu, dejme tomu se skupinou batolat držných v izolaci od zbytku populace, nevzdělávaných a nevedených, by došlo k zopakování situace známé již z podobných experimentů provedených různě po světě. Členové našeho malého společenství by jedli a spali, sdružovali se a hráli si, osvojili by si vlastní řeč, hádali a znepřátelovali se, byli by jeden pro druhého tím nejdůležitějším objektem pozornosti a, v zápalu přátelství a soutěživosti, by se, nehledě na podstupovaná nebezpečí, snažili přežít. Což nestojí lidstvo na stejných základech jako toto popsané společenství dětí? Kdo je nasměroval? Čí rady poslechli? A nebo, čí příklad následovali?

Vzhledem k tomu, že příroda se postarala, aby měl každý tvor zajištěnou existenci, byl nadán určitými sklony a projevoval se typickým jednáním, lze soudit, že se zachovala stejně i k lidskému pokolení, a přírodní historik, jehož úkolem je vytvořit charakteristiku tohoto druhu, tak dnes může údaji zaplnit celé statě, stejně tak jak by to býval mohl učinit již v dřívějších časech. Přesto, jedna vlastnost, kterou se člověk vyznačuje, se někdy při popisu jeho přirozenosti přehlídá, nebo je prezentována zavádějícím způsobem. U všech jiných živočichů se jedinec vyvíjí z mláděte v dospělého jedince, a v tomto jediném životním cyklu dosáhne, v rámci své přirozenosti, nejvyšší možné dokonalosti. U třídy lidí však kromě progresu jednotlivce dochází zároveň k progresu druhu. S každým následujícím věkem zvedají lidé o něco výš kdysi položené základy; rok co rok pracují na postupném, dlouholetou zkušeností a zúročným úsilím řady generací umožněném vylepšování svých schopností, s cílem dovést je k dokonalosti. Sledujeme je na jejich dosavadní vzestupné cestě; jasně rozpoznáváme mnohé z jejich kroků. Dokážeme je stopovat do minulosti vzdálené tak, že po ní nezůstaly zachovány žádné zápisy ani památky upomínající nás na počátky tohoto nádherného procesu. Výsledkem je, že místo, abychom si všimli povahy našeho živočišného druhu, kde jednotlivosti dokládá ta nejvyšší autorita, usilovně

sledujeme jeho stopu napříč epochami a neznámými krajinami, a místo, abychom chápali počátek našeho příběhu jako okamžik spuštění všeho, co poté následovalo, cítíme se oprávněni odmítnout každou okolnost našeho současného stavu a uspořádání jakožto nahodilou a cizí naší přirozenosti. Progrese lidstva z domnělého stádia animální senzibility k získání rozumových schopností, osvojení si řeči a vybudování společenských vazeb šla a jde ruku v ruce s mocnou představivostí a směr jí udává odhodlání jít cestou invence, díky níž reagujeme, pod tíhou historických okolností, na pobídky představivosti. Odtud nutkání podobně pohlížet, řekněme jako na obraz naší přirozenosti v jejím prvotním stádiu, též na některá ze zvířat, jejichž fyzický zjev vykazuje největší podobnost s naším.

Bylo by absurdní chtít objektivně prokazovat, že kůň a lev pravděpodobně nikdy nepatřili ke stejnému živočišnému druhu. Na druhou stranu, vzhledem k tomu, co vychází z per významných autorů, jsme nuceni uvést, že člověk se od ostatních živočichů vždy lišil a jako druh je převyšoval, že ani vlastnictví srovnatelných orgánů, ani značná fyzická podobnost, užívání ruky jako nástroje či neustálý kontakt s člověkem, tímto svrchovaným kreativním tvorem, neumožnily žádným jiným druhům dosáhnout svou přirozenou povahou a invencí vývojového stupně člověka, který je i ve svém nejranějším stádiu převyšuje a ani v nejdegenerovanější podobě nikdy neklesá na jejich úroveň. Člověk je, stručně řečeno, člověkem za všech okolností, a nic se o něm nedovíme analogií s jinými živočichy. Máme-li ho poznat, musíme upřít pozornost k němu, k jeho životní pouti a k rázu jeho konání. Dějiny společnosti se zdají začínat tam, kde začínají dějiny jedince, jenž se vyznačuje řečí stejně jako používáním ruky a chůzí po dvou. Pokud existovala doba, kdy se měl teprve stát představitelem svého druhu a získat jeho schopnosti, pak takováto doba není nijak doložena, a naše soudy o ní jsou bezpředmětné a nepodložené.

Často se necháváme představivostí, která si libuje spíše ve vymýšlení než v prostém zachycování předkládaného, unášet do bezbřehých oblastí nevědomosti a dohadů, býváme obětí šálení, které slibuje zaplnit každou mezeru v našem vědění, odstranit pár bílých míst na mapě přírody a vnuká nám mylnou představu, že nás směřuje o něco blíže pochopení původu bytí. Na

základě několika pozorování jsme nakloněni domýšlet se, že toto tajemství může být brzy odhaleno, a že to, čemu se říká *moudrost* přírody, lze označit za působení fyzických sil. Zapomínáme, že fyzické síly, u nichž byl zohledněn princip posloupnosti a prospěšnosti, představují právě ony důkazy plánu, pomocí něhož dovozujeme existenci Boha, a že poté, co jsme toto přijali za pravdu, nemáme proč nadále pátrat po původu bytí. Můžeme pouze shromáždit zákony, které ustavil tvůrce přírody, a prostřednictvím našich současných i dřívějších objevů se přiblížit chápání podstaty stvoření a božské prozřetelnosti.

Tvůrčí schopnost je vnímána jako něco, co přesahuje přirozenost. Tvůrčí schopnost však jako taková je člověku přirozená. Člověk má do jisté míry ve svých rukou sebe sama i svůj osud, a je, od počátku své existence, nasměrován k vynalézání a uzpůsobování. Stejně schopnosti využívá k různým cílům, a v různých prostředích uplatňuje téměř stejné postupy. Ve svém konání se snaží vždy zdokonalit a tento záměr ho provází ulicemi lidnatého města i divočinou lesa, kamkoli se hne. Ačkoli se zdá být uzpůsoben pro všechny situace, v žádné není schopen spočinout. Současně neústupný i vrtkavý, žehrá na novoty, a nikdy není syt novosti. Věčně je poháněn k nápravám, a ustavičně lpí na svých omylech. Obýval-li jeskyni, vymění ji za chatrč, pakliže si tu již postavil, opět ji zvelebí. Nemá ale v oblibě chvatné a neuvážené změny; kráčí kupředu vytrvale ale pomalu a jeho vliv si jako sílicí pramen tiše proboují svou cestu. Jedná někdy rychleji, než myslí, a, ač je zdatným plánovačem, dokončí často práci, aniž ji dříve promyslel. Vypadá to, že své tempo stejně obtížně zpomaluje, jako zrychluje - tam, kde jej budovatel v něm obviňuje z liknavosti, má ho filosof za zbrklého. Ať již pomalý nebo rychlý, svět se pod jeho vedením neustále proměňuje - člověk má ve znaku plynoucí tok, ne stojaté vody. Můžeme toužit, aby jeho záliba v zdokonalování nabrala razantněji kýžený směr, můžeme si přát jeho větší stabilitu, nechápeme ale lidskou přirozenost, chceme-li, aby se vzdal snažení a složil ruce do klína.

Činnosti, kterými se lidé zaměstnávají, vždy svědčí o svobodě volby, názorové variantnosti a různorodosti tužeb, jež je pohánějí: nicméně, radují se či strádají, rozjitření či vyrovnaní, všude téměř stejně. K břehům Kaspického moře či Atlantiku je váže různý vztah, svá teritoria však obývají se stejnou

přirozeností. Tu připoutání k půdě a zjevně stvoření k usedlému způsobu života a zakládání měst, pojmenovávajíce se po obývaném území. Ode pouzí stěhovaví tvorové, hotoví křížit zemský povrch, sledující společně se svými stády dráhu slunce ve snaze najít nové pastviny a příznivější klimatické podmínky.

Člověk nachází své útočiště stejnou měrou v jeskyni, chatrči i paláci, a svou obživu v lese, při chovu dobytka či obdělávání půdy. Počítá s výhodami plynoucími z postavení, výzbroje a šatu, zřizuje stabilní formy vlády a spleť právní řády. Nebo je mu, nahému v lese, jedinou zárukou převahy síla vlastních končetin a bystrost mysli, jediným zákonem uvážlivost, a jedinými pojítky s druhy sympatie, potřeba sdružovat se a touha po bezpečí. Z velké škály dovedností, jež ovládá, přičemž žádná konkrétní nemá rozhodující vliv na zachování jeho existence a přičemž nezáleží ani na tom, jak dlouho tu kterou schopnost má, zdá se upřednostňovat ty, které vyhovují jeho přirozenosti a podmínkám, v nichž mu bylo dáno žít. Strom, na nějž se dá vyšplhat a nalézt na něm útočiště a domov pro rodinu, považuje Američan na břehu Orinoka za přiměřené obydlí. Pohovka, klenuté stropy a sloupové paláce nejsou nic, co učiní tamního obyvatele spokojenějším.

Máme-li tedy odpovědět na otázku, kde se nachází přirozené stádium, můžeme odpovědět: Je zde. A vůbec nesejde na tom, zda to vyřkneme na ostrově Velká Británie, mysu Dobré naděje nebo v Magellanské úžině. Pakliže tato čínorodá bytost rozvíjí své vlohy, každá situace je stejně přirozená. Řekne-li někdo, že neřest se, při nejmenším, přičí přirozenosti, můžeme odpovědět: Huř, je to nerozum a neštěstí. Má-li ale být přirozenost přece jen v rozporu s tvůrčí schopností, kdy pak došlo v dějinách lidstva k situaci, že svou tvůrčí schopnost neuplatnilo? Jak u divocha, tak u civilizovaného člověka najdeme mnoho důkazů lidské vynalézavosti, a u žádného se nejedná o trvalý stav, ale o pouhé stádium, kterým je této vyvíjející se bytosti dáno projít. Je-li palác nepřirozeností, pak chatrč jí není o nic méně, a v tom případě vrcholně rafinované plody politických a morálních představ nejsou o nic víc umělé než prvotní aplikace citu a rozumu.

Připustíme-li, že člověk je schopen se zlepšovat, že má v sobě zakódovaný princip pokroku a touhu po dokonalosti, jeví se jako nesprávné prohlašovat, že

opustil stav přirozenosti, když začal kráčet kupředu, nebo že se nachází v prostředí, pro něž nebyl zamýšlen, když přitom, jako další tvorové, pouze využívá dispozic a talentu, kterými jej obdařila příroda.

Nynější projevy lidské invence nejsou ničím jiným, než navázáním na určité schopnosti, které praktikoval v nejranějším období světa a nejprimitivnějším stádiu lidstva. To, co divoch vytváří nebo pozoruje v lese, jsou kroky, které dalším, vyspělejšími populacím ukázaly cestu přes stavbu chatrčí k projektování paláců, a dovedly lidskou mysl od tušení souvislostí k obecným vědeckým závěrům.

(úryvek)

10.2 William Robertson: *Dějiny vlády Karla V., 1769*

Historické doklady a ilustrace²⁹⁸

Vyozoroval jsem, že skutečně směrodatné informace ohledně dávného stádia barbarských národů lze čerpat pouze z řeckých a římských zdrojů. Považuji za štěstí, že se nám z pera dvou autorů, a to snad vůbec těch nejerudovanějších, kteří kdy psali, zachoval popis institucí a zvyků jednoho konkrétního národa, jemuž se jiné v mnohém podobaly, provedený s hlubokým porozuměním věci, soudností a potřebnou razancí. Čtenář se jistě dovítí, že oním národem jsou starověcí Germáni a autoři, které mám na mysli, jsou Caesar a Tacitus. První z nich Germány krátce popisuje v několika kapitolách šesté knihy svých Komentářů; druhý věnoval výslovně tomuto tématu celé pojednání. Obě díla jsou tím nejcennějším a nejpoučnějším odkazem současným obyvatelům Evropy. Dovídáme se v nich, že

1. společenské zřízení starověkých Germánů mělo primitivní a nanejvýš jednoduchou podobu. Zdroj obživy jim poskytovalo výhradně lovectví a pastevectví. Caes. Lib. vi, c.21. Zemědělstvím se nezabývali. Jedli převážně mléko, sýr a maso. Ibid.c.22. Tacitus se s Caesarem ve většině bodů shoduje. De morib. Germ. c. 14, 15, 23. Podobně lhostejný vztah k zemědělství nacházíme u Gótů. Prisc. Rhet. ap. Byz. Skript. v. i. p. 31. B. Stejně tomu bylo u Hunů; kteří kultivací půdy a prací s pluhem opovrhovali. Amm. Marcel.lib.xxx. p. 475. Stejně se chovali Alanové; ibid. p. 447. Lidé sdružení ve společnosti s rysy nerozvinutého stádia se zřídka kdy vzdávají jakékoli součásti své přirozené nezávislosti. K tomuto tématu se dovídáme, že

2. účinnost civilní vlády byla u Germánů značně omezená. V dobách míru neexistoval žádný ustanovený vykonavatel práva. Místo něj zajišťoval spravedlnost a spory urovnával místní náčelník. Caes. ibid. p. 23. Jejich vládci

²⁹⁸ In Broadie (ed.) (1997, 677-682).

neměli svrchovanou či neomezenou moc; jejich autorita pramenila spíše z privilegia radit než nařizovat. Méně závažné prohřešky řešili náčelníci, závažné záležitosti celá komunita. Tacit. c. 7. II. Podobně ani Hunové nepodléhali nekompromisnosti královské autority a řešili nastalé záležitosti týkající se jejich společenství mezi sebou. Amm. Marcel. lib.xxxi. p. 474.3. U starověkých Germánů si každý jednotlivec mohl svobodně zvolit, zda se zúčastní zamýšlené vojenské akce; podle všeho neexistovala veřejná autorita, která by mu účast v boji ukládala za povinnost. „Navrhne-li náčelník vojenskou výpravu, ti, kteří s ní a svým velitelem souhlasí, povstanou a oznámí svůj úmysl jej následovat. Ti, kdo svému závazku nedostojí, jsou považováni za zběhy a zrádce a je na ně pohlíženo s despektem.“ Caes. ibid. c. 23. Tohoto zvyku si všímá i Tacitus, i když letmo. Tacit. c. II. 4. To, že každý jednotlivec byl do značné míry nezávislý a pánem většiny svých rozhodnutí, vedlo ve svém důsledku k tomu, že se každý Germán, který usiloval o vedoucí pozici, snažil získat přívržence, kteří by jej a jeho zájmy podpořili. Caesar tyto přívržence nazývá *Ambacti* a *Cliente*, tj. osobní sluhové nebo klienti; Tacitus *Comites*, neboli společníci. Podpora velké družiny vybraných mladíků zásadním způsobem ovlivňovala význam a moc vůdců. V míru byla jejich pýchou a šperkem, v bojích oporou. Vůdcové si přízeň klientů získávali a udržovali dárky v podobě zbroje a koní nebo přehnanou pohostinností, kterou je zahrnovali. Tacit. c. 14, 15. 5. Dalším důsledkem osobní svobody a nezávislosti, kterou si Germáni zachovali i poté, co vytvořili komunitu, bylo to, že velmi úzce vymezili trestní pravomoci soudů a že široce pojaté právo na osobní projevy rozhořčení a na odplatu bylo nejenom vymahatelné, ale i uplatňované. Jejich zástupci neměli pravomoc svobodného člověka uvěznit, ani mu uložit tělesný trest. Tacit. c. 7. Povinností každého muže bylo pomstít příkoří, která utrpěli jeho rodiče nebo přátelé. Nepřátelství se dědilo, nebylo však nesmiřitelné. Dokonce i vraždu mohl odčinit určitý počet kusů dobytka. Tacit. c. 21. Část pokuty náležela vládci nebo státu, část osobě, která utrpěla újmu nebo jeho příbuzným. Ibid. c. 12.

Přestože prezentované údaje nejsou pro nikoho, kdo je zběhlý v klasické literatuře ničím novým, považoval jsem za vhodné je zde uvést a nabídnout je tak těm, kdo jsou s danými fakty méně obeznámeni. Uvádím je jak proto, že jsou v souladu s mým popisem stavu barbarských národů, tak proto, že jimi lze ilustrovat mé postřehy týkající se různých proměn jejich orgánů moci a zvyků, k nimž se chci dále vyjádřit. Zákony a zvyky zavedené barbarskými národy na nových osídleních nejlépe komentují spisy Caesara a Tacita, a jejich pozorování jsou tak tím nejlepším klíčem k poznání těchto zákonů a zvyků.

V souvislosti s výpověďmi Caesara a Tacita ohledně Germánů si zaslouží pozornost jedna okolnost. Caesar napsal své krátké vylíčení jejich zvyků více než sto let před tím, než Tacitus sepsal pojednání *De Moribus Germanorum*. Sto let představuje pro vývoj chování národa značné období, zvláště pak, jestliže jeho primitivní členové dostatečně komunikují s mnohem vyspělejším státem, což byl i případ Germánů. Poprvé se s Římany setkali, když Caesar překročil Rýn, a vzájemný kontakt v období mezi touto událostí a vrcholem Tacitovy kariéry výrazně vzrostl. V souladu s tím můžeme pozorovat, že způsob života Germánů v době, kdy je popisoval Caesar, byl na nižší úrovni než na jaké stejný národ našel a popsal Tacitus. Pozoruhodné kromě toho je, že různé kmeny Germánů se podstatně lišily z hlediska vývojového stádia. Sveoné byli na tak vysoké úrovni, že se u nich začala projevovala korupce. Tacit. cap. 44. Fenniové byli natolik barbarští, že je s podivem, jak dokázali existovat. Ibid. cap. 46. Kdokoli si vytkne za úkol popsat způsoby Germánů nebo vypracovat politickou teorii na bázi jejich společenských poměrů, měl by oběma těmito okolnostem věnovat náležitou pozornost.

Než toto téma opustím, není jistě od věci poukázat na to, že ačkoli u různých národů, v nichž našla Římská říše své přemožitele, řada změn pronikajících do jejich institucí a proces postupné kultivace vedly k naprosté změně životního stylu, existuje ještě jedno lidské pokolení, které se nachází v politické situaci téměř shodné s jejich v době, kdy se poprvé usadily na nově dobytých územích. Mám tím na mysli různé kmeny a národy divochů v Severní

Americe. Nelze tedy považovat za úchytku či nemístné popouštění uzdy fantazii, pátráme-li po tom, zda tento podobný politický stav nevedl k určité podobnosti i co se týče charakteru a chování. Prokáže-li se nápadná podobnost, bude se jednat o doklad správnosti úvah o dávných obyvatelích Evropy ještě pádnější než svědectví samotného Caesara nebo Tacita.

1. Zdrojem obživy Američanů je zejména lovectví a rybolov. Některé kmeny zcela opomíjejí zemědělství. Tam, kde dochází k obdělávání malého políčka v blízkosti chýší, vykonávají tuto práci, stejně jako jiné pracovní činnosti, ženy. P. Charlevoix *Journal Historique d'un Voyage de l'Amerique*, 4to. Par. 1744. p.334. V takovém stádiu společnosti jsou běžné potřeby lidí nemnohé a vzájemná závislost jednoho na druhém malá. Jejich společenství je extrémně nedokonalé a chabé, a jejich přirozená svoboda jím zůstává téměř nedotčena. Pro Američana je zásadní, že člověk se rodí svobodný a nezávislý a že žádná moc na světě není oprávněna umenšovat nebo omezovat jeho přirozenou svobodu. Jak na veřejné, tak na domácí úrovni téměř neexistuje podřízenost. Každý si dělá, co se mu zlíbí. Otec a matka žijí se svými dětmi jako lidé, které svedla dohromady náhoda a které nepojí žádné společné vazby. Této zásadě odpovídá způsob, jakým vedou své děti. Nikdy je neplísňí a netrestají, ani když jsou malé. Jak děti rostou, dál zodpovídají sami za sebe, a nezdá se, že by si rodiče připouštěli zodpovědnost za cokoli, co dělají. Ibid. p. 272, 273.

2. Pravomoc jejich zástupců je mimořádně omezená. Většina kmenů má voleného šácha či náčelníka. K němu se vybírá rada stařešinů, kteří jsou mu nápomocni a bez nichž neučiní žádné důležité rozhodnutí. Šachové nemají ani nevyžadují zvláštní autoritu. Spíše než aby udělovali příkazy, pronášejí prosby. Poslušnost lidu je zcela dobrovolná. Ibid. p. 266, 268.

3. Divoši Ameriky se neúčastní válečných akcí z donucení; mají možnost volby. Je-li vyhlášena válka, náčelník povstane a nabídne se jako vůdce. Ti, kdo mají zájem se účastnit (nikdo není nucen), jeden po druhém vstávají a přidávají se k zpěvu válečné písně. Kdyby ale posléze některý z nich odmítl následovat

vůdce, k němuž se přidal, ohrozil by tím svůj život a hluboko klesl v očích všech. Ibid. p.217, 218. Ibid. p. 217, 218.

4. Ti, kteří se rozhodnou následovat svého vůdce, očekávají od něj projevy značné pozornosti a úcty. Vůdce má povinnost obdarovat je hodnotnými předměty. Ibid. p. 218.

5. U Američanů má jejich zástupce sotva jakou soudní pravomoc. Ibid. p. 272. Utrpí-li jednotlivec nebo rodina újmu, může osobě, která ji způsobila, uložit trest podle své libosti. Ibid. p. 274. Jejich rozhořčení a touhu po odplatě charakterizují nepřiměřenost a nesmlouvavost, které ani časem neodezní a neochabnou. Jedná se o největší dědictví, které rodiče zanechávají svým dětem a které přechází z pokolení na pokolení, dokud se nenaskytne příležitost je naplnit. Ibid. p. 309. Někdy je však postižená strana smířlivá. Za vraždu, jež byla spáchána, je zapláceno odškodné. Obdrží ji příbuzní zemřelého. Je jím nejběžněji válečný zajatec, který vzhledem k tomu, že zaujímá místo zavražděného, přebírá jeho jméno a je rodinou adoptován- Ibid. p. 274.

Podobností bychom našli mnohem víc. Svého záměru poukázat na podobnost rysů, které jsou pro oba národy specifické a charakteristické, jsem však již dosáhl. Bochart a další filologové minulého století, kteří se, spíše díky své sečtěllosti než odborné způsobilosti, snažili sledovat migraci různých národů, a kteří byli schopni při sebemenším náznaku podobnosti nacházet příbuznost mezi národy navzájem od sebe velmi vzdálenými a dojít k závěru, že se jedná o potomky stejného předka, by si, konfrontováni s touto úžasnou podobností, stěží nechali uniknout příležitost prohlásit, že ‘Germáni a Američané musí být totožným národem’. Pro filosofa je ovšem zadostiučiněním, když si potvrdí, že ‘charakter národů odpovídá stavu společnosti, v níž žijí a politických institucí, které si ustavily, a že lidská mysl, kdykoli se octne ve stejné situaci, nehledě na to, o jak vzdálená období a jak vzdálené země se jedná, bude vykazovat stejnou podobu a projevovat se stejným způsobem.’

Nesnažil jsem se nacházet ve srovnání Germánů a Američanů více, než bylo zapotřebí pro ilustraci mého tématu. Netvrdím, že stav společnosti v těchto dvou zemích byl v každém ohledu dokonale podobný. Mnohé germánské kmeny byly civilizovanější než Američané. Některé z nich nebyly neobeznámeny se zemědělstvím. Téměř všechny měly stáda ochočeného dobytka a z velké části na nich měly založenu svou existenci. Většina amerických kmenů se živí lovem a nachází se na primitivnějším, jednodušším stupni než staří Germáni. Avšak podobnost jejich životních podmínek se zdá zde být větší než u jakýchkoli jiných dvou ras necivilizovaných lidí, jež nám historie umožňuje zkoumat, a tato podobnost stojí za jejich překvapivě srovnatelnými projevy chování.

...

Území, které dobijí národy podléhající despotické vládě, slouží pouze k rozšíření držav a moci jejich pána. Avšak armády složené ze svobodných lidí dobývají pro sebe, ne pro své vůdce. Ti, kdo porazili římskou říši a usadili se v jejích různých provinciích, patřili k druhému z těchto typů. Ne pouze různé národy, které přišly ze severní Evropy, z oblasti s tradičním důrazem na svobodu, ale i Hunové a Alané, kteří obývali části území, pro něž bylo typické poddanství, se těšili svobodě a nezávislosti v takové míře, že se to zdá být těžko slučitelné s tehdejší úrovní organizace společenského útvaru a s mírou subordinace potřebné k jeho udržení. Následovali svého náčelníka, který je vedl na obtížné cestě za novými územími ne z přinucení, ale z vlastního vědomého rozhodnutí, ne jako vojáci, kterým nařídil pochodovat, ale jako dobrovolníci, kteří se nabídli, že jej doprovodí.

10.3 Obraz skotského osvícenství v publikacích dostupných v českém a anglosaském prostředí

Účelem této studie je porovnat, zda se české veřejnosti nehovořící anglicky v současné době dostávají ohledně problematiky skotského osvícenství informace ve srovnatelném rozsahu a obsahu, jaké získává čtenář anglicky psané literatury (tj. psané anglicky celosvětovou odbornou veřejností) a do jaké míry odpovídá zpracování takovýchto informací trendům současné historiografie. K tomuto porovnání bude využito knižní produkce dostupné v českém a anglosaském prostředí. Z praktických důvodů zahrnuje ona sledovaná současnost v České republice období již od 80. let 20. století oproti anglosaské situaci, kde je pozornost upřena na nejnovější produkci reprezentovanou zde sborníkem statí renomovaných světových odborníků vydaným v roce 2005 pod názvem *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*. Podobně volněji je v případě českého prostředí chápán termín „knižní trh“, kdy pod něj byly pro náš záměr zahrnuty i tituly aktuálně sice v prodeji nedostupné, zařazené ale do fondů veřejných knihoven.

Po hutném přehledu situace na české scéně bude zjištěný stav konfrontován s obrazem, jaký nabízí anglicky psaná produkce, a to na pozadí široce pojaté recenze zvoleného klíčového titulu Broadie, Alexander (ed.). (2005): *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press, kdy budou diskutovány směry, kterými se ubírá současné bádání v sledované oblasti. Diskuse o obsahu zvoleného anglickém titulu bude zároveň využito k hrubému nastínění skotské reality období osmnáctého století a podhoubí této reality. Poslední část této kapitoly pak přinese shrnutí zjištěných skutečností.

10.3.1 Obraz skotského osvícenství v publikacích dostupných v českém prostředí

Pro získání vzorového obrazu o situaci v českém prostředí byla zvolena jako východisko databáze onlinového katalogu Studijní a vědecké knihovny

Plzeňského kraje v Plzni. Tato knihovna byly vybrána, aby reprezentovala určitý pomyslný standard co do velikosti i významu (veřejná knihovna regionální úrovně v univerzitním městě).

Při průzkumu vybraných titulů byly sledovány prioritně dvě skutečnosti. Za prvé míra vyváženosti co se týče obrazu skotského osvícenství, jaký je podáván českému čtenáři, a za druhé četnost a rozsah úseků s podheslem „Skotské/Britské/Anglické osvícenství“ v rámci dané produkce.

Pod pojmem „vyváženost podávaného obrazu“ se rozumí, zda se hodnocené tituly shodují v základním postoji k skotskému osvícenství, tedy zda je na ně nazíráno jako na součást anglického, případně britského osvícenství (a pozornost je pak věnována spíše jeho univerzálním aspektům), či je chápáno jako specifická forma širokého osvíceneckého proudu (a pozornost se upírá k definování onoho specifického v rámci univerzálního). Toto kritérium bylo zvoleno ve shodě se směřováním akademických diskusí o skotském osvícenství v druhé polovině dvacátého století a jejich vyústěním v postoj, který definoval ve své knize *Evropa osmnáctého století* z roku 1990 (vyšla v českém překladu v roce 2003) Jeremy Black: „Kosmopolitní charakter republiky vzdělců a podobnost metafor jako *lumiére* a osvícenství vedl tehdejší i dnešní komentátory k přecenění úlohy společných znaků a nedocenění významu různých národních rysů a myšlenkových tradic. V podstatě je právě ona rozmanitost myšlení osmnáctého věku tak zajímavá. Lidé si kladli různé otázky, využívali odlišné postupy a docházeli k různým odpovědím.“²⁹⁹

V tomto postoji lze jistě vysledovat spojitost se současným trendem v historiografii, který je charakterizován nástupem disciplín jako jsou sociální dějiny, mikrohistorie či historická antropologie, a to právě od 80. let 20. století.

Po nulovém počtu vygenerovaných záznamů v případě zadání hesel „Skotské/Britské/Anglické osvícenství“ bylo následně zadáno heslo „Osvícenství“ a získáno 53 záznamů představujících osvícenství jak celkově, tak v jeho

²⁹⁹ Black (2003, 253)

několika národních variantách, ponejvíce české, francouzské a německé. Vygenerované odkazy byly následně analyzovány.

Srovnáním bylo zjištěno, že dosavadní tituly dostupné na českém knižním trhu v naprosté většině (až na ty nejsoučasnější jako např. *Kultura a život v raném novověku III. Náboženství, magie a osvícenství* Richarda Van Dälmena a výjimky typu výše zmíněného titulu Jeremy Blacka a do jisté míry titulu *Evropa a osvícenství* Ulricha im Hofa) zastávají právě ono dřívější, zevšeobecňující hledisko, v případě starších českých publikací jako *Osvícenství – věk rozumu* Jana Halady z roku 1984 navíc tendenčně zabarvené, poplatné ideologii své doby a protknuté socialistickou rétorikou. Tato tradiční díla upínají pozornost především k francouzskému osvícenství, které se tak stává až synonymem osvícenství vůbec, a dalším národním podobám osvícenství věnují omezenou pozornost. Co se týče skotského osvícenství, to, ačkoli pojem „Scottish Enlightenment“ byl ustanoven již v roce 1900, je dlouho, prakticky až do současnosti, prezentováno jako součást anglického, popřípadě britského osvícenství, a redukováno na analýzu názorů a děl několika málo skotských autorů, zejména Davida Huma a Adama Smithe, v mnohem menší míře pak též Francise Hutchesona a Thomase Reida, přičemž zcela okrajově, většinou pouhým výčtem, jsou zmiňováni další představitelé skotského osvícenství, což je příklad i takového díla jako *Novověká filosofie. II. Od Newtona po Rousseaua* Wolfganga Röda, kterému ovšem kromě nejobsáhlejšího výčtu jmen nelze upřít rovněž cenné srovnání Reida s Humem a Reida s Kantem.

10.3.2 Obraz skotského osvícenství v publikaci Broadie, Alexander (ed.). (2005): *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sborník *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* představuje práce současných renomovaných autorů z různých zemí světa věnujících se problematice skotského osvícenství. Klíčovým postojem, který je zároveň stmelujícím prvkem jednotlivých příspěvků a východiskem pro praktické

uspořádání sborníku, je chápání skotského osvícenství jako svébytné národní formy v rámci širokého osvícenského hnutí probíhajícího v osmnáctém století v Evropě a posléze ve Spojených státech amerických. Jednotlivé statě se na pozadí dobového kontextu snaží dobrat specifického charakteru skotského osvícenství a jeho celospolečenského vlivu, což je možno považovat za nejvlastnější a nejvzácnější přínos tohoto sborníku.

Součástí sborníku jsou chronologický přehled událostí vztahujících se k skotskému osvícenství, stručná profesní vizitka jednotlivých příspěvovatelů, soupis vybrané bibliografie a zasvěcený úvod, jehož autorem (stejně tak jako dvou dalších příspěvků) je editor sborníku Alexander Broadie, profesor logiky a rétoriky na University of Glasgow a člen Královské společnosti v Edinburghu. Celkem sedmnáct příspěvků sborníku je promyšleně tematicky řazeno tak, aby se jich vždy několik, z různých pozic, věnovalo úžeji vymezené oblasti zájmu a vytvářelo tak její plastičtější obraz, přičemž je zároveň uplatněno chronologické hledisko. Nejdříve je v první sérii příspěvků diskutována otázka kontextu vzniku skotského osvícenství, jeho „předosvícenského podhoubí“, a v závěrečných dvou sériích otázka recepce názorů skotských osvícenců a jejich vlivu na myšlenkové procesy i politické postoje v Evropě a Americe, s následným zhodnocením podoby skotského osvícenství v jeho vrcholné fázi, v první polovině devatenáctého století. Příspěvky uvnitř tohoto rámce pak hodnotí a interpretují (s akcentem na povahu lidské mysli a lidské přirozenosti, na sociálnost a socializaci lidské společnosti) přínos skotských osvícenců k řešení otázek morální filozofie, jejich podíl na rozvoji politické, ekonomické a právní teorie, teorie státu a historiografie a na položení základů k oborům jako jsou antropologie a sociologie.

Při četbě jednotlivých příspěvků dospíváme k zajímavému poznatku: nejenom že osvícenské hnutí jako takové nepředstavuje jednolitý názorový blok, jednolitym názorovým blokem není ani samotné skotské osvícenství. Naopak, i to se (při zachování svých charakteristických rysů odlišujících ho od ostatních národních osvícenství) vyznačuje pluralitou postojů, koexistujících buď vedle sebe ve vzácně inspirující symbióze, nebo střídajících se v závislosti na daných kulturně společenských okolnostech a stávající úrovni lidského vědění v tom

kterém stádiu skotského osvícenství. Názorovou rozdílností se zaobírá soustředěně například Luigi Turco ve své stati *Moral Sense and the Foundation of Morals*, v níž si klade za cíl ukázat morální teorie Francise Hutchesona, Davida Huma a Adama Smithe jako soupeřící systémy a posléze je konfrontovat s kritickým postojem Thomase Reida vůči nim. Podobně Knud Haakonssen ve stati *Natural jurisprudence of the theory of justice* si všímá názorového vývoje od Francise Hutchesona ve 20. letech 18. století po Dugalda Stewarta o století později, kdy se na pozadí postoje dvou generačně a názorově odlišných skupin skotských myslitelů (Francis Hutcheson, David Hume a Adam Smith vs. Thomas Reid, James Oswald, James Beattie a Dugald Stewart) k otázce po smyslovém či rozumovém původu morálnosti věnuje dobovému pohledu na problém, zda potřeba spravedlnosti je či není vrozenou, neodmyslitelnou součástí lidské přirozenosti. I v dalších příspěvcích sledujeme, jak byly názory představitelů prvního období postupně doplňovány, a i překonávány, aniž by přitom jednotliví myslitelé pouštěli ze zřetelu oblasti zájmu určené konkrétní skotskou skutečností a zkušeností. Ty hrály, jak si všímají především, nikoli však výhradně, statě z první série, zabývající se identifikací osvícenského podhoubí, v skotském osvícenství stěžejní roli.

Směrování skotského osvícenství totiž vyplynulo z tehdejší skotské reality a bylo, na rozdíl od ostatních zemí, podmíněno zápasem o zachování Skotska jakožto svébytného národního útvaru. Francis Hutcheson, David Hume, John Millar, Adam Ferguson, William Robertson, Adam Smith, Thomas Reid a mnozí další totiž reagovali na to, co bylo v popředí zájmu celé skotské společnosti začátku osmnáctého století, jež se po přijetí tzv. parlamentní unie s Anglií (The Union of the Parliaments) v roce 1707 ocitla na dějinné křižovatce. Skotové si kladli existenční otázku: Jak zaostalé a stagnující Skotsko přežije a jak se bude moci úspěšně rozvíjet v podmínkách vzniklé unie s novým komplexem vztahů, aniž by ztratilo svobodu a stalo se hospodářským vazalem anglické dynamické ekonomiky představující světovou špičku? Neméně podstatnou otázkou bylo, zda v novém, dravém systému nebude muset skotská společnost upustit od svých tradičních morálních hodnot a společenské soudržnosti.

Zejména v druhé polovině osmnáctého století pak tehdejší britská společnost cítila rovněž potřebu pochopit, popsat a ustanovit vztah mezi jednotlivými vrstvami obyvatelstva, které díky změněným společensko-hospodářským podmínkám vstupovaly do nových vzájemných vztahů. Odtud pramení zvýšená intenzita vypracovávání ekonomických, politických, právních a sociálních teorií. Na konci osmnáctého a začátku devatenáctého století dostupné teoretické zdroje, jako např. *Bohatství národů* (*Wealth of Nations*) Adama Smithe z roku 1776, neodpovídaly již dobře aktuální situaci a myslitelé 1. poloviny 19. století byli nuceni formulovat zákonitosti společensko-hospodářských vztahů nově, v souladu s nově vzniklými potřebami.

K tomu, že to, co činí skotské osvícenství svébytným, je právě přítomnost skotské reality v dílech skotských osvíceneckých autorů, se ve svém Úvodu vyjadřuje i Alexander Broadie. Řečeno jeho slovy, ačkoli jsou Skotové otevření myšlenkám zvenčí, mimo území Skotska, diskutují-li o politice, ekonomice, sociálních strukturách, vzdělávání, právu a náboženství, diskutují o nich v dimenzích národního kontextu a pod vlivem tří specificky skotských institucí: Skotské církve, tedy Kirk, právního systému a univerzit, a to tím spíše, a to je dalším skotským specifikem, že ve velké míře na význačných postech spoluurčují jejich běh. Důležitou roli těchto institucí uznává a do jisté míry kořeny skotského osvícenství spatřuje v nábožensko-politicko-ekonomickém kontextu i Roger Emerson ve svém příspěvku *The Context of the Scottish Enlightenment*. Za další faktor prioritního významu považuje geografické podmínky.

Co se týče náboženského kontextu, žádný z příspěvků ve sborníku se bohužel nezabývá přímo otázkou, zda a do jaké míry se kalvinismus jakožto skotské státní náboženství podílel na utváření specifičnosti skotského osvícenství a na nebývalém hospodářském rozkvětu Skotska mezi lety 1760 až zhruba 1815 svým apelem na praktičnost a postulováním práce jako křesťanské povinnosti („radostná práce na vinici Páně“), které, jak se domnívají někteří badatelé, mezi nimi např. Ulrich im Hof v práci *Evropa a osvícenství*, ve svých důsledcích vedlo

v 18. století k většímu rozkvětu a bohatství právě protestantských, a ne katolických zemích.³⁰⁰

Vztahem víry a racionálna se zabývá příspěvek *Religion and Rational Theology*, který jeho autor, M. A. Stewart, dělí na podkapitoly nazvané The Early-Eighteenth Century Debate, Hume on Religion a After Hume. Avšak zda se pracovní étos protestantské církve sblížoval s osvícenskou představou povinnosti a zodpovědnosti, se ani zde nedovídáme, neboť oblast zájmu je v tomto příspěvku posunuta jiným směrem.

V osmnáctém století dochází v myšlení a jednání skotské presbyteriánské společnosti k odklonu od původně hlavní oblasti zájmu, tj. udržení si přízně Boha. Děje se tak v reakci na změněnou realitu pozemského života, a také v důsledku názorových střetů uvnitř samotné Skotské církve, kde postupně nabývají převahu nové postoje. Ten aspekt kalvinistická tradice, který zdůrazňoval zájem o člověka, kolem roku 1750 umožnil nástup liberálnějších postojů uvnitř Církve, když Umírnění Williama Robertsona, ač žádní radikálové, ale naopak političtí konzervativci, získali převahu nad v té době již oslabeným ortodoxním puritanismem a vnesli do politiky Skotské církve pragmatické praktiky podobné těm ze světové sféry.

Schopnost skotské společnosti 1. třetiny 18. století pružně reagovat na změněné společenské podmínky, konkrétně rozpoznat přede všemi rázný vstup nového elementu na politickou scénu, a to obchodu jako hybného faktoru rozvoje hospodářských a společenských vztahů, vyzdvihuje ve své stati *The Political Theory of the Scottish Enlightenment* Fania Oz-Salzbergerová. Eminentní zájem tehdejšího Skotska o ekonomiku a o chod a formu státu všeobecně chápe správně jako důsledek nelehkého, existenčně podmíněného rozhodnutí obětovat státní samostatnost výhodnějšímu členství v britském společenství a soustředěné snahy uchovat si v tomto spojení co nejvíce ze své suverenity a národní identity. Odštěpení politické ekonomie z morální filozofie a její ustanovení jakožto

³⁰⁰ Hof im (2001, 161)

praktického nástroje politiky postaveného na vědeckých, newtonovských základech považuje Oz-Salzbergerová za nejzásadnější skotský počín a průlomovou alternativu aristotelskému pojetí politiky. Nemalé zásluhy na inspirování tohoto procesu připisuje Montesquieuovu Duchu zákonů a za jeho formování Davidu Humovi, Adamu Smithovi, Johnu Millarovi a Adamu Fergusonovi, a všimá si odlišnosti jejich pohledů. Andrew S. Skinner ve svém příspěvku *Economic theory* pak tuto řadu rozšiřuje o další jména jako Henry Home, Lord Kames, Francis Hutcheson, a zejména Sir James Stewart, které uvádí v souvislosti s tzv. teorií stádií, tj. ideou neustálého pokroku lidstva od jednoduchosti k dokonalosti, tedy teorií, kterou skotští osvícenští myslitelé vtiskli podobu řadě oblastí od ekonomie a politiky po historii, sociologii a antropologii. Způsobem, jakým se toho v jednotlivých oblastech jednotliví myslitelé zhostili, a kontextem, z něhož vycházeli, se zabývají kromě výše zmíněných, ekonomicky zaměřených příspěvků Oz-Salzbergerové a Skinnera statě 10-13: *Natural jurisprudence and the theory of justice* Knuda Haakonssena, *Legal theory* Johna W. Cairnse, *Sociality and socialisation* Christophera J. Berryho, *Historiography* Murray G. H. Pittocka a čtvrtá kapitola sborníku, *Anthropology: the 'original' of human nature*, Aarona Garretta.

V pracích o skotském osvícenství se mnohdy setkáváme právě vzhledem k jeho výraznému zaměření na 'morální vědy' s jeho určitou zjednodušující interpretací. Jakoby ve Skotsku 18. století ani neexistoval zájem o vědy jako matematika, fyzika, astronomie, chemie, geologie či biologie. Nesporným kladem sborníku *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* je, že podává celistvý obraz skotského osvícenství, ve všech oblastech bádání, jak v sociálních, tak přírodních vědách. Dokladem toho není zdaleka pouze příspěvek s příznačným názvem *Science in the Scottish Enlightenment* Paula Wooda. Ve sborníku je jednotlivými přispěvateli soustavně akcentována spojitost skotského osvícenského bádání s vědeckou revolucí proběhnuvší v 17. století a jeho zakotvenost v přírodě, s důrazem na aplikaci metodologických postupů přírodních věd ve vědách společenských.

Sborník *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* je zdařilým příspěvkem k problematice skotského osvícenství. Podává jeho celkový přehled z nejrůznějších úhlů pohledu a uvádí na pravou míru určité dosavadní desinterpretace.

Zejména pro českého uživatele zabývajícího se problematikou skotského osvícenství tak představuje ucelený zdroj informací a (oproti monografiím jako např. *The Scottish Nation. 1700-2000* T. M. Devina nebo *Capital of the Mind. How Edinburgh Changed the World* Jamese Buchana) různorodých pohledů na danou problematiku v jednom svazku, a to na základě současné, aktuální metodologie. Představuje nejenom protipól dřívějšímu chápání, ale zároveň otevírá cestu k novým, dříve opomíjeným oblastem badatelského zájmu.

Sborník *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* splácí v tomto směru letitý dluh skotskému osvícenství, když věnuje prostor hledání jeho specifického místa v kontextu evropského a světového dění v 18. století a analýze jeho názorové základny, která rozhodujícím způsobem přispěla ke vzniku věd o člověku, a přinesla zásadní díla, k nimž se podnes obracejí odborníci pro nalézání souvislostí a inspirace.

10.3.3 Shrnutí

Nazírání na osvícenství již ne jako na jednolitý blok problémů dané doby s jejich univerzálním řešením je významným posunem v chápání tohoto dějinného období. Nutno připustit, že toto pojetí zřejmě všeobecně ve vyšší míře představuje novum pro českou veřejnost závislou mnohdy na nečetné současné původní a překladové produkci k tomuto tématu, než tomu může být např. v anglosaském světě, kde lze asi od osmdesátých let dvacátého století sledovat směřování od zevšeobecňování historických procesů k důrazu na mnohostrannou kulturně-sociální podmíněnost časově, místně a okolnostně vymezené individuální situace.

Orientace českého zájemce o problematiku skotského osvícenství může být ztížena existencí dvou metodologických pohledů, předkládaných mu paralelně bez bližšího vysvětlení na jejich vázanost k vývoji zkoumání v oblasti historiografie. Nesleduje-li odbornou literaturu k dané problematice vydávanou průběžně za posledním půlstoletí jako celek, ale soustředil-li se před lety nebo nyní se soustředí na produkci pouze jednoho či druhého názorového období, může mít jeho pohled na osvícenství samotné a jeho interpretace skotského příspěvku k němu dokonce generační rozměr.

Skotské osvícenství celkově zůstává v českém prostředí do značné míry neznámou oblastí. Záběr zkoumaných oblastí dané problematiky je ve srovnání s produkcí na anglosaském knižním trhu (o jiných fórech nemluvě) velmi úzce vymezený. Chybí práce směřované k jednotlivým proudům a velice omezená je škála diskutovaných osobností. V několika posledních desetiletích nevyšel žádný původní titul psaný v češtině. Hodně dlužná zůstává i překladová literatura. Přitom ta by překlady nově vznikajících monografií a sborníků poměrně snadno mohla být i dosud jazykově ne dostatečně zdatnému českého čtenáři rychlým a spolehlivým průvodcem po sledované problematice.

10.4 Mapa Skotska: základní členění³⁰¹

³⁰¹ Zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/Scottish_Highlands.

10.5 Adam Ferguson (1723 -1816)³⁰²

Joshua Reynolds: *Adam Ferguson*, 1781-2

© Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh

³⁰² Zdroj: http://www.terminartors.com/artworkprofile/Reynolds_Sir_Joshua-Adam_Ferguson .

10.6 William Robertson (1721-1793)³⁰³

Sir Henry Raeburn: *William Robertson*

Portrait Collection of the University of Edinburgh

³⁰³ Source: <http://www.lib.ed.ac.uk/resources/collections/specdivision/euafs1.shtml>

10.7 Edinburgh

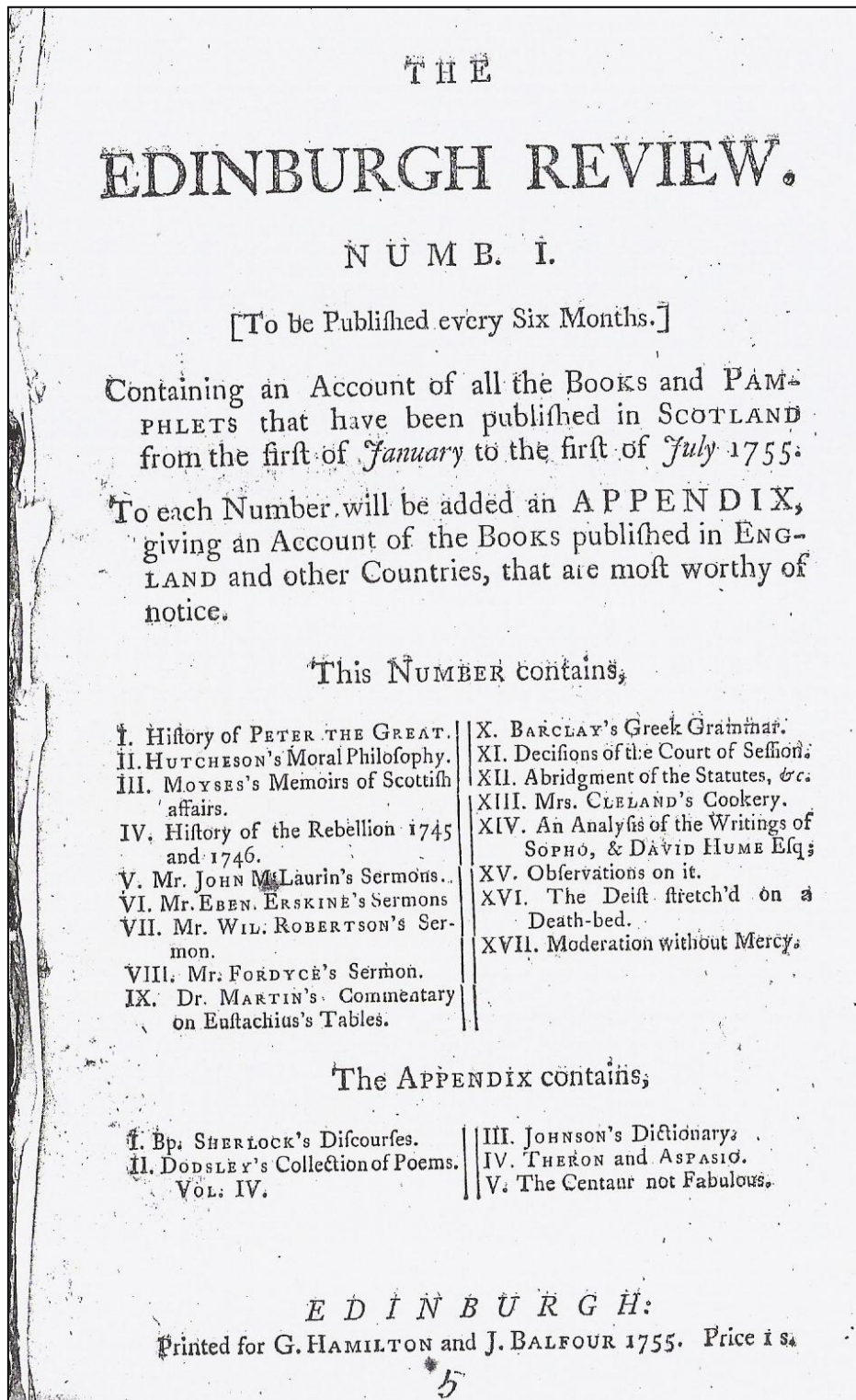

Foto autorka

<http://www.fhg.cz/edinburgh/mesto/DSC02195.jpg>

10.8 *Edinburgh Review*. No.1. 1755. Titulní strana

Zdroj: National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků

10.9.1 *Edinburgh Review. Critical Journal*. Svazek 1. Říjen 1802 – leden 1803. Rejstřík (A-P), s. 511.

<p>I N D E X</p> <p>TO</p> <p>VOLUME FIRST,</p> <p>EDINBURGH REVIEW.</p> <hr style="width: 10%; margin: auto;"/>	
<p>A.</p> <p><i>Aboukir</i>, battle of, Denon's reflections on, 335.</p> <p><i>Acerbi's</i> account of Swedish literature, 165—remarks on the Swedish government, 167—his antipathy to priests, 168—picture of nature at the North Cape, 171.</p> <p><i>Africa</i>, inland trade of, by what route carried on, 137.</p> <p><i>Africans</i>, cartwhip their only incentive to work in the W. India islands, 221.</p> <p><i>Anniversary</i> sermon of the Royal Humane Society, accident which happened to one of the reviewer's of, 113.</p> <p><i>Anquetil's</i> Oupnekhat, remarks on M., 412—his version of the preface, 415—English version of ditto, 417.</p> <p><i>Anti-contagious</i> agents, enumeration of, 243.</p> <p><i>Architecture</i>, Egyptian, characters of, 341.</p> <p><i>Armament</i>, French, critical escape of, from the fleet of Lord Nelson, 333.</p> <p><i>Army</i>, the only sure natural defence of a country, 356.</p> <p><i>Asteroids</i>, Herſchell's definition of, 427.</p>	<p><i>Astronomy</i> not the best medium through which to prove the agency of a Creator, 299—obscurity of its technology, 428.</p> <p><i>Azot</i>, condensed, supposed by Moreau the principal character of all contagious poisons, 243.</p> <p>B.</p> <p><i>Balance</i> of Power, different opinions of politicians with regard to, 345—according to one class pregnant with absurdity, 346—outlines of the modern system of, ib.—partition of Poland does not prove its inefficacy, 349—its distinguishing features, 353—whence it has arisen, 354.</p> <p><i>Baldwin</i>, account of his essay on the plague, 60.</p> <p><i>Bank</i> of England, most serious danger to which it is exposed, 193—explanation of the difficulties to which it was subjected in 1797, 197—amount of its paper circulation at different periods, 200.</p> <p><i>Battle</i> between the French and Mamelucs, Denon's description of, 336.</p> <p><i>Belsbam</i>, Mr, his argument that 'whatever is true, cannot be</p>

Zdroj: National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků

10.9.2 *Edinburgh Review. Critical Journal.* Svazek 1. Říjen 1802 –
leden 1803. Rejstřík (A-P), s. 512.

512	INDEX.	
		C
<p>hurtful, examined, 476—his system of ethics destructive of morality, 482.</p> <p><i>Bladder</i>, stone in, how to be distinguished from a diseased state of the prostrate gland, 470.</p> <p><i>Blair</i>, Dr, his character as a writer of sermons, 83.</p> <p><i>Blisters</i>, their use in fevers, &c. 471.</p> <p><i>Bonaparte</i>, probable views of, in the W. Indian expedition, 221.—consequences likely to result to Britain from its total failure, 225, from its partial success, ib. from its complete execution, ib.—re-establishment of slavery the most dangerous alternative to the British settlements, 230.</p> <p><i>Bonnet's Art of making Revolutions useful</i>, title of unfortunate, 122—bad arrangement of the work, 123—his character of Louis XVI., 125.</p> <p><i>Bowles</i>, John, Esq. a Political quack, 94—his description of Tavern Dinners, 97—his attachment to the British Monarchy, ib.</p> <p><i>Boyd's Translation of Dante</i>, specimens of, 310.</p> <p><i>Bread</i>, or the Poor, Author's professions in, 108.—his mode of accounting for the late scarcity, 111.</p> <p><i>Britain</i>, question whether she ought to interfere in Continental Politics examined, 355.</p> <p><i>Burmans</i>, on their religion and Literature, 30—their system of cosmography, 31.</p> <p><i>Bute</i>, Lord, anecdote of, 319.—general sketch of his character, 322—extracts from a correspondence between him and Bubb Dodington, 320—cause of his resignation, 321.</p>	<p><i>Camper's</i>. Plates of Herniæ, description of, 461—remarks on, 464.</p> <p><i>Canada</i>, Fur Trade of, how carried on, 142.</p> <p><i>Carbuncle</i> (the disease) description of, 471.</p> <p><i>Caucasus</i>, Mount, account of, 39.</p> <p><i>Central heat</i>, basis of the Huttonian Theory, 202.</p> <p><i>Clergy</i>, English, why they distinguish themselves so little in the composition of Sermons, 84.</p> <p><i>Cognition</i>, summary of the laws of, 259.</p> <p><i>Comets</i>, Herschell's definition of, 427.</p> <p><i>Conformateurs par excellence</i>, who, 101.</p> <p><i>Constantinople</i>, description of that city and environs, 45.</p> <p><i>Crisis</i> of the Sugar Colonies, remarks upon the style of, 217—analysis of the doctrines which the author maintains, 221—propositions maintained in opposition to the doctrines laid down by him, 236.</p> <p><i>Cyprus</i>, description of, 284.</p>	<p style="text-align: center;">D</p> <p><i>Dante</i>, character of, 309.</p> <p><i>Danton</i>, his project to save the life of Louis XVI. 126.</p> <p><i>Dara Shecuh</i>, a patron of literature, 412.</p> <p><i>Denon's Travels in Egypt</i>, character of that work, 330—The author proceeds to Rosetta with General Menou, 334—his reflections on the battle of Aboukir, 335—sets out on an excursion into the Delta, ib.—is present at a battle with the Mamelucs, 336.—visits the ruins of Tentyra and Thebes, 340.</p>

10.9.3 *Edinburgh Review. Critical Journal.* Svazek 1. Říjen 1802 –
leden 1803. Rejstřík (A-P), s. 513.

INDEX.		513
<i>Diabetes</i> , remarks on, 472.	<i>Fezzan</i> , Horneman's account of, 132.	
<i>Dijon</i> , air of a church there, contaminated with putrid effluvia, purified by the vapours of muriatic acid, 238.	<i>Flame</i> , colours of, explained, 458.	
<i>Divina Commedia</i> of Dante, character of, 309—specimens of Mr Boyd's translation, 310.	<i>Fœtus</i> , extra-uterine, description of, 498.	
<i>Domingo</i> , St. probability of the success of the expedition against the revolted negroes there examined, 229—black population of, 229.	<i>Fox</i> , Mr, character of, 327.	
E	<i>France</i> , ambitious projects of checked by the influence of the balancing system, 35—the natural enemy of Britain, 374—revenue, &c. of, 394.	
<i>Effluvia</i> , putrid, corrected by fumigation with muriatic acid, 238.	<i>Freedom</i> of will, what it implies, 276.	
<i>Egypt</i> , modern, contrasted with Greece, 282—remarks on, 330.	<i>Free-Masonry</i> , Mounier's account of, 14.	
<i>Ellore</i> , description of caves, near the town of, 38.	<i>French Revolution</i> , causes by which it was brought about, 2—not occasioned by the influence of philosophy, 3.	
<i>Eloquence</i> , study of, makes little or no part of British education, 85.	<i>Fur-trade</i> of Canada, account of, 142.	
<i>England</i> , account of the system of credit and paper money established in, 187.	G	
<i>Enmity</i> , national, what is found to constitute it, 373.	<i>Gaming</i> , vicious effects of, 87.	
<i>Erysipelas</i> , its symptoms and treatment different in London and Edinburgh, 472.	<i>Geology</i> , Huttonian, retrospect of, 214.	
<i>Eugene</i> , Prince, sentiment of, 367.	<i>Globe</i> , its dimensions in a state of constant increase, according to the Huttonian theory, 204.	
<i>Evidence</i> , remarks on a mixed species of, in matters of history, 495.	<i>Goodwin</i> , Dr, his doctrine of the general affections, 25.	
<i>Europe</i> , governments of, have tended towards greater freedom and mildness since the rise of the modern commercial policy, 358.—relative influence of national changes in, &c. illustrated, 369.	<i>Gout</i> relieved by dipping the foot in olive oil, 61—Dr Heberden's remarks on, 469.	
F	<i>Grecian islands</i> , account of, 55.	
<i>Favier</i> , to what he attributes the treaty of 1756, 377.	<i>Greece</i> , modern, personal description and character of a native of, 283.	
<i>Fever</i> , on the treatment of, 472.	H	
	<i>Haram</i> of a Turkish officer described, 47.	
	<i>Heat</i> , central, basis of the Huttonian theory, 202.	
	<i>Hernia</i> , remarks on, 473.	
	<i>Herrenschwand's</i> address, truths he attempts to demonstrate in, 98—substance of his argument, 99—specimens of his performance,	

Zdroj: National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků

10.9.4 *Edinburgh Review. Critical Journal.* Sv. 1. Říjen 1802 – leden
1803. Rejstřík (A-P), s. 514.

<p>314</p> <p>100—his system impracticable, &c. 103.</p> <p><i>Herschell</i> Dr, his discoveries relating to the new planets, 426—his definition of planets in general, 427—of comets, ib.—of asteroids, ib.—remarks upon his theory, 428.</p> <p><i>Highlanders</i>, Scotch, their patience and intrepidity, 62.</p> <p><i>History</i>, value of, whence to be estimated, 317.</p> <p><i>Horneman</i>, Frederick, some account of his travels, 130—his description of Siwah, 131—of Fezzan, 132.</p> <p><i>Hunter's</i>, Mrs, poems, character of, 421—extracts from, 422.</p> <p><i>Huttonian</i> theory, postulate upon which its basis depends, 202—objections to which it is liable, ib.</p> <p style="text-align: center;">I</p> <p><i>Jesuits</i>, remarks on their abolition, 324.</p> <p><i>Illuminati</i> of Germany, observations on, 15—their doctrine essentially different from that of the Jacobins, 16.</p> <p><i>Indies</i>, West, existence of an independent commonwealth in, incompatible with the security of the other islands, 226.</p> <p><i>Insurrections</i> in a religious age no proof of the inefficacy of religion to promote a rational submission to authority, 12.</p> <p><i>Journey</i>, narrative of, from Agra to Ougein, 27.</p> <p><i>Islands</i>, in the Mediterranean, how they have probably been formed, 285.</p> <p style="text-align: center;">K</p> <p><i>Kant</i>, some particulars of his life, 255—short view of his opinions, 257—examination of their truth, 264.</p>	<p style="text-align: center;">INDEX.</p> <p><i>Kepler's</i> problem, new and universal solution of, remarks on, 499.</p> <p style="text-align: center;">L</p> <p><i>Lesbos</i>, account of, 56.</p> <p><i>Lewis's</i> Alfonso, story of, 314—extracts from, 315.</p> <p style="text-align: center;">M</p> <p><i>Mackenzie's</i> Voyages, general character of, 141—division of the work, 142—account of the fur trade of Canada, ib.—of the native inhabitants, 145—voyage down the Slave River, &c. to the Frozen Ocean, 148—voyage to the Pacific by the Tacoutche and Unjigah rivers, 150—difficulties he encountered, 151—specimen of his style, 152</p> <p><i>Mamelucs</i>, a character of, 60—attack the French at Embabey, 334.</p> <p><i>Mansfield</i>, Earl of, his character, 326.</p> <p><i>Materialism</i>, belief in, its tendency detrimental to morality, 478.</p> <p><i>Mediterranean</i>, islands in, how probably formed, 285.</p> <p><i>Minstrelsy</i> of the Scottish border, remarks on, 395—of its poetical merit, 399—extracts from, 400.</p> <p><i>Mirabeau</i>, Mounier's character of, 18.</p> <p><i>Morals</i>, selfish system of, how unfavourable to virtue, 483.</p> <p><i>Mounier</i>, his account of the causes which led to the French Revolution, 2—criticised, 6.</p> <p><i>Mourzouk</i>, disputes about the situation of, 139.</p> <p><i>Murad</i> Bey attacks the French under Dessaix, 336.</p> <p style="text-align: center;">N</p> <p><i>Nares</i>, Mr, specimen of his ta-</p>
---	--

Zdroj: National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků

10.9.5 *Edinburgh Review. Critical Journal.* Sv. 1. Říjen 1802 – leden
1803. Rejstřík (A-P), s. 515.

INDEX.		515
lents for theological metaphysics, 128.		under Eolus's Harp, 'ib.—' Orphan Boy's Tale,' ib.—' Symptoms of Love,' 121—' Ode to Twilight,' ib.
<i>National</i> interference, right of, disputed, 370.		<i>Oxygen</i> , medicinal effects of, 241
<i>Nations</i> , circumstances by which their relative interests are affected, 362.		P
<i>Natural</i> enemies and allies, what is meant by, 373.		<i>Paley</i> , (Dr) his character as an author, 287.
<i>Necessity</i> , unfavourable influence of the doctrine of, 480.		<i>Paper-money</i> , origin, &c. of, 175—account of the system of established in England, 187—influence of upon the present state of prices, 199.
<i>Necker</i> , M. his plan of a republican government, 383—objections to, 384.		<i>Parish</i> schoolmasters, their wretched income, 93.
<i>Negroes</i> , various revolts of, in South America, 223—principle which keeps them in subordination to the white inhabitants examined, 224.		<i>Parliaments</i> , infubordination of, one cause of the French revolution, 2.
<i>North</i> Cape, picture of nature at, 174.		<i>Parr</i> , Dr, his Spital sermon, 18—extracts from, 19—account of his style, 22.
O		<i>Paswan</i> Oglou, account of his revolt, 49.
<i>Olivier</i> , a well known literary man, 44—embarks at Toulon for Constantinople, 45—description of that city and adjacent country, ib.—crosses the Bosphorus to Scutari, 46—visits the haram of a Turkish officer, 47—description of the filing off of a Turkish army, 48—account of Paswan Oglou, 49—particulars relating to the plague, 51—Turkish jurisprudence, &c. 52—account of the Grecian islands, 55.		<i>Peruvian</i> bark, of its use in inflammatory diseases, 468.
<i>Opie</i> (Mrs), remarks on her writings, 113—on her ' Epistle to a Friend on New Year's Day,' 116—' Father and Daughter,' 118—' Dying Daughter to her Mother,' 119—' The Mourner,' ib.—' Negro Boy's Tale,' 120—' Song of a Hindustani Girl,' ib.—' Stanzas written		<i>Peter</i> the Great of Russia, his attempt to invert the order of succession to the throne, 360.
		<i>Petersburgh</i> , St, population of, 306—character of the inhabitants, ib.
		<i>Petroleum</i> wells, account of, 29.
		<i>Philosophy</i> , in what degree responsible for the French revolution, 9.
		<i>Plague</i> , analogy between it and canine madness disputed, 51—Baldwin's account of, 60.
		<i>Planets</i> , new, whether to be arranged in the same class with the bodies formerly known, 428.
		<i>Poetical</i> extracts from—Southey's Thalaba, 68—Pratt's Bread, or the Poor, 108—Opie's poems,

Zdroj: National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků

10.10 *Edinburgh Review. Critical Journal. Obsah č. XVII.*

CONTENTS OF No. XVII.		
ART. I.	A Voyage to Cochinchina, in the Years 1792 and 1793: containing a General View of the Valuable Productions and the Political Importance of this flourishing Kingdom; and also of such European Settlements as were visited on the Voyage; with Sketches of the Manners, Character and Condition of their several Inhabitants. By John Barrow, Esq. F. R. S. - - - - -	P. 1
II.	Account of a Series of Experiments, shewing the Effects of Compression in modifying the Action of Heat. By Sir James Hall, Bart. F.R.S. Ed. - -	19
III.	Pamphlets on Vaccine Inoculation. By Drs Willan, Mosely, Squirrel, Mr Moore, and others - -	32
IV.	Journal des Mines, publié par l'Agence des Mines de la Republique - - - - -	67
V.	The Origin of the Distinction of Ranks: By John Millar, Professer of Law in the University of Glasgow. With an Account of the Life and Writings of the Aurhor. By John Craig, Esq. - - -	83
VI.	Asiatic Researches: or, Transactions of the Society instituted in Bengal, for inquiring into the History and Antiquities, the Arts, Sciences and Literature of Asia. Vol. II. - - - - -	92
VII.	Tales in Verse; Critical, Satirical and Humorous. By Thomas Holcroft - - - - -	101
VIII.	An Essay on the Principles of Commercial Exchanges, and more particularly of the Exchange between Great Britain and Ireland, &c. By John Leslie Foster, Esq. - - - - -	111
IX.	Memoirs of Dr Joseph Priestley, to the year 1795; written by himself: With a Continuation to the time of his Decease, by his Son Joseph Priestley, &c. - - -	136
X.	Geometrie du Compas, &c.— By L. Mascheroni - - -	161
XI.	Travels from Buenos Ayres, by Potosi, to Lima. By A. Z. Helms - - - - -	168
		XII.

Zdroj: National Library of Scotland, Edinburgh - Archiv vzácných tisků

10. 11 Hlavní představitelé skotského osvícenství³⁰⁴

Robert Adam (1728–1792) architect

James Anderson (1739–1808) agronomist, lawyer, amateur scientist

Joseph Black (1728–1799) physicist and chemist, first to isolate carbon dioxide

Hugh Blair (1718–1800) minister, author

James Boswell (1740–1795) lawyer, author of *Life of Johnson*

Thomas Brown (1778–1820) Scottish moral philosopher and philosopher of mind

James Burnett, Lord Monboddo (1714–1799) philosopher, judge, founder of modern comparative historical linguistics

Robert Burns (1759–1796) poet

Alexander Campbell (1788–1866) early leader in the Restoration Movement

George Campbell (1719–1796) philosopher of language, theology, and rhetoric

Sir John Clerk of Eldin (1728–1812) prolific artist, author of *An Essay of Naval Tactics*, great-uncle of James Clerk Maxwell

William Cullen (1710–1790) physician, chemist, early medical researcher

Adam Ferguson (1723–1816) considered the founder of sociology

Robert Fergusson (1750–1774) poet

Andrew Fletcher (1653–1716) a forerunner of the Scottish Enlightenment, writer, patriot, commissioner of Parliament of Scotland

Sir James Hall, 4th Baronet (1761–1832) geologist, geophysicist

Henry Home, Lord Kames (1696–1782) philosopher, judge, historian

David Hume (1711–1776) philosopher, historian, essayist

³⁰⁴ Převzato z [http://www.absoluteastronomy.com/topics/Scottish_Enlightenment, 30. června 2010].

Francis Hutcheson (1694–1746) philosopher of metaphysics, logic, and ethics

James Hutton (1726–1797) founder of modern geology

Sir John Leslie (1766–1832) mathematician, physicist, investigator of heat thermodynamics

James Mill (1773–1836) historian, economist, political theorist and philosopher; late in the period; father of John Stuart Mill

John Millar (1735–1801) philosopher, historian, historiographer

Thomas Muir of Huntershill (1765–1799) political reformer, leader of the Scottish “Friends of the People Society”

John Playfair (1748–1819) mathematician, author of the *Illustrations of the Huttonian Theory of the Earth*

Allan Ramsay (1686–1758) poet

Henry Raeburn (1756–1823) portrait painter

Thomas Reid (1710–1796) philosopher, founder of the Scottish School of Common Sense

William Robertson (1721–1793) one of the founders of modern historical research

Sir Walter Scott (1771–1832) lawyer, novelist, poet

John Sinclair (1754–1835) politician, writer, the first person to use the word statistics in the English language

William Smellie (1740–1795) editor of the first edition of *Encyclopaedia Britannica*

Adam Smith (1723–1790) whose *The Wealth of Nations* was the first modern treatise on economics

Dugalt Stewart (1753–1828) moral philosopher

John Walker (naturalist) (1730–1803) professor of natural history

James Watt (1736–1819) student of Joseph Black, engineer, inventor (Watt steam engine)

Plus two who visited and corresponded with Edinburgh scholars:

Erasmus Darwin (1731–1802) physician, botanist, philosopher, grandfather of Charles Darwin

Benjamin Franklin (1706-1790) polymath, one of the Founding Fathers of the United States